

Yrd. Doç. Dr.
Sedat BAHADIR

“Rus devleti ordusunun bu hava-
liye vürudu ve duhulü yedi sekiz
aydan ibaret olup, Ardanuç kaza-
sının Muavene askeri, hane ve ırz-u
iyalinin muhafaza ve hizmetini ifa
etmek üzere, bulundukları mahal-
lerden ric’atle hanelerine avdet ey-
ledikleri tahakkuk etmiş ve Şavşat
nahiyesi ise mezkûr Ardanuç kazası
mistüllü Rusya devletinin emr-ü
idare ve taht-ı inzibatına alınmış
iken muavene askerlerinin ekserisi
silah-endaz olarak bulundukları
mekide mukabele eylemek arzu-
sunda oldukları istima olunmuş
(duyulmuş) ve bu hal ise, kendileri
rençber ve fukara güruhundan
olup, ırz-u iyal ve hanele-
rinin ter-
kiyle silah-bedest (silah elde)
olmaları ileride kendilerine fenayı
mucip olacağından başka, familya
ve hanelerince dahi büyük fenalığı

müstevcip (gerekirmiş) olacağı-
dan, oralarına muhtaç olmaksızın
zabitan (subaylar) ve neferanın
(erlerinin) hanelerine iadeleri her
ne sebebe menut (bağlı) ise (nahi-
yedeki) Meclisçe esbabına teşebbüs
ve mübaderetle (başlangıç) keyfiye-
tin tarafımıza iş’arı veyahut tebli-
gat-ı lazime (gerekli duyuru) ifasın-
dan sonra yine hanelerine gel-
medikleri surette badehu (sonra-
dan) icabına bakılmak üzere o mis-
illü kesianın (o gibi kimselerin)
esami ve şöhratlarını mübeyyin
Binbaşından eferarına varıncaya
kadar defter-i muvazzah eserinin
(açık-seçik defterinin) hemen iki
gün zarfında tarafımıza iş’arına
mübaderet ve hilaf-i hal ve
hareketten mübaadet (uzaklaşma)
eylemeleri siyakımda (konusunda)
iş’arına iptidar kalmıdı.”

T.C. Yusufeli Belediyesi
İnönü Cad. Merkez Mah. Yusufeli - ARTVİN

www.yusufeli.bel.tr

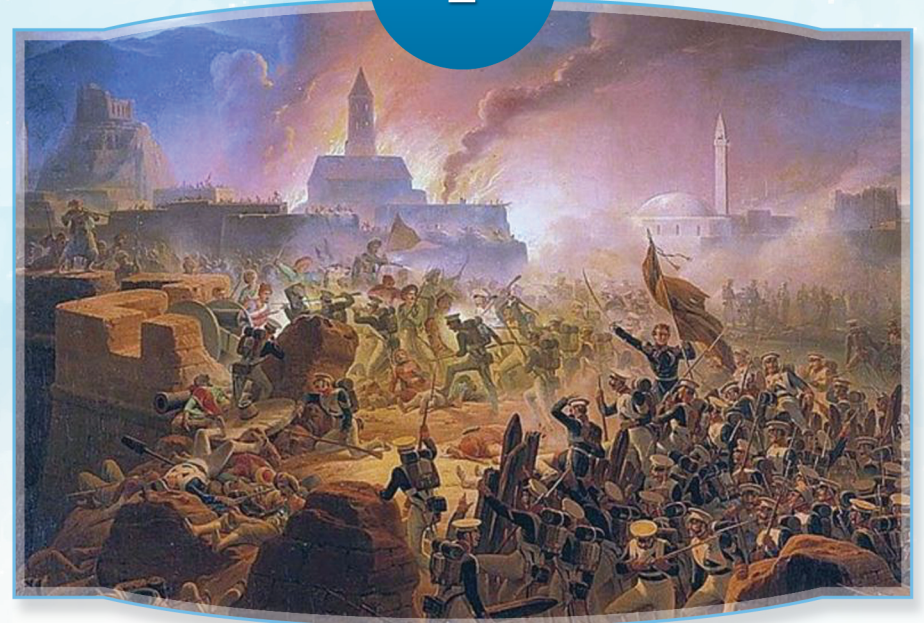
Artvin ve Çevresi 1828 - 1921 Savaşları

I

Mustafa Âdil ÖZDER
Dizisi

I

ARTVİN ve ÇEVRESİ 1828-1921 SAVAŞLARI

Yayına Hazırlayan
Yrd. Doç. Dr. Sedat BAHADIR

YUSUFELİ BELEDİYESİ

Mustafa Âdil Özder Dizisi: 1

**ARTVİN VE ÇEVRESİ
1828-1921 SAVAŞLARI**

**Yayına Hazırlayan
Yrd. Doç. Dr. Sedat BAHADIR**

YUSUFELİ

BELEDİYESİ

Mustafa Âdil ÖZDER Dizisi - 1
ARTVİN ve ÇEVRESİ 1828-1921 SAVAŞLARI

ISBN : 978-605-66203-2-4

Editör

Yrd. Doç. Dr. Sedat BAHADIR

©Yusufeli Belediyesi

Bu kitabın tüm yayın hakları Yusufeli Belediyesine aittir.
İzinsiz çoğaltılamaz, Kısmen de olsa yayınlanamaz.
Yazıların sorumluluğu yazarlara aittir.
www.yusufeli.bel.tr

Yusufeli Belediyesi Yayınları Birinci Baskı - Eylül 2017

Kapak Tasarımı : Tayfun AKSU

Grafik Tasarım ve Düzenleme : ***bumerang***
grafik

Mimarsinan Mahallesi 144. Sokak No:38 Kat :1 / 2 Atakum / SAMSUN
T: +90 506 204 81 44 - W: t.aksu@yandex.com

Baskı ve Cilt : **UGUR OFSET**

Pazar Mh. Mukayyitzade Sk. No:48 İlkadım / SAMSUN
T: +90 362 431 52 55 - W: www.ugurofset.com.tr

İÇİNDEKİLER

Hazırlayanın Ön Sözü	7
Mustafa Âdil Özder'in Ön Sözü	9
Dernek Başkanı Selahattin Çoruh'un Ön Sözü	10
Aydın Karasüleymanoğlu'nun Sunumu	11

BİRİNCİ BÖLÜM

1828-1829 TÜRK-RUS SAVAŞI

1.1. 1828 AHISKA MEYDAN SAVAŞI	14
1.1.1. Acaralıların Ahıska'yı Kurtarmaları Savaşı	18
1.1.2. Edirne Muahedesi, Çıldır (Ahıska) Eyaletlerimizin Bozulması	24
1.2. TÜRKİYE-RUSYA ARASINDA 1854-1855 SAVAŞI	25
1.2.1. Livanalı 600 Gönüllü Savaşçının Kars'ta Savaşa Katılması	27
1.2.2. Kars Zaferi	30
1.3. SAVAŞIN İLANI (1877)	32
1.3.1. Rumeli ve Anadolu'da Savaş	33
1.3.1.1. Rumeli Cephemiz	33
1.3.1.2. Anadolu Ordusu Cephemiz	34
1.3.2. Ardahan Savaşı	35
1.3.2.1. Ardahan Kalesinin Düşmesi ve Bozgun	36
1.3.3. Ardanuç'ta " <i>Asakir-i Muavene Taburu</i> " ve Dede Bey'in Ardanuç Kaymakamlığı	38
1.3.4. Kars Savaşları, Zaferlerimiz ve Erzurum	42
1.3.5. Ayastafanos ve Berlin Muahedeleri	44
1.3.6. Ardahan-Rus Naçaliğinin İlk Beyannameleri	45
1.4. RUSYA İŞGALİNDE GEÇEN 36 YIL	47
1.4.1. Çar Hükûmetinin Uyguladığı Yöntem	47
1.4.2. Son Muahede-i Kat'ıye	50
1.4.3. Şavşat Köylerinden Göçme İsteği	51
1.4.4. Artvin'de Geçen İki Kanlı Olay	54
1.4.5. Acara'daki Durum	57
1.4.6. Üç Sancak'tan Rusya'ya Davet Edilen Bazı Yerli Heyetler	60
1.4.7. Rusların Üç Sancak'taki İdare Örgütleri	63

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI (1914-1918)

2.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GENEL BAKIŞ	65
2.1.1. Rusya'nın Ermeni ve Gürcü Kuvvetleri	65
2.1.2. Moslofski'nin Eseri Üstüne	67
2.1.3. Artvinli Kadir Ağa'ya Rusların Teklifleri ve Sonuç	68
2.1.4. Yusufeli Kesimindeki Gönüllü Teşkilatı	70
2.1.5. Savaşın Başlaması	72
2.1.6. Savaş Gemilerimizin Karadeniz'deki İlk Ateşi	73
2.1.7. Melo Hudut Taburumuzun Artvin'e Yürümesi	74
2.1.8. Artvin'e Gelen İstanbul Resmî ve Gönüllü Kuvvetlerimiz	76
2.1.9. Rusların Bozgunu ve Artvin'in Kuvvetlerimizce Alınışı	76
2.1.10. Şavşat Kesimindeki Durum	78
2.1.11. Ardahan'ın Alınışı ve Sonucu	81
2.1.12. Sahara Savaşları	83
2.2.13. Deniz Kıyısı Savaşlarının İlk Safhası	87
2.2.14. Rusların Artvin Üzerine Taarruzu	90
2.2.15. Gönüllü Savaşçı-başlılarının Rütbeli Resmî Milis Subay Oluşu ve İsimleri	94
2.2.15.1. Önce Ardahan Savaşına Katılanlar İçinde O Günlerde Şehit Olanlarla Kalanların İsimlerini Tekrar Analım	94
2.2.15.2. Sonraki Teşkilatta Rütbeli Resmî Milis Subayı Olarak Çalışanlar Şunlardır	95
2.2.16. Artvin'de Rus Tahkikat Heyeti ve Yaptıkları	98
2.2.17. Çevrede Baş Gösteren Bir Başka Felaket: Açlık	100
2.2.18. Göçmenler-Muhacirlik	102
2.2.18.1. Firakî'nin Göçmenler ve Muhacirliği Anlatan Şiiri	103
2.2.18.2. Âşık Mustafa İznî'nin Dönemin Sıkıntılarını Anlatan Destanı	104
2.2.19. Deniz Kıyısı Savaşlarının Son Safhası	108
2.2.20. Pasinler-Oltu Kesimi Savaşları	111
2.2.21. Sarıkamış Taarruzu ve Ötesi	113
2.2.22. Tortum Savaşları	117
2.2.23. Erzurum-İspir-Bayburt	118

2.2. SAVAŞIN SON YILLARI (1917-1918)	121
2.2.1. Erzincan Mütarekesi	122

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1918-1921 OLAYLARINA GENEL BAKIŞ

3.1. Brest-Litovsk Anlaşması	123
3.2. Ermenilerin Erzurum ve Erzincan'daki Vahşetleri	123
3.3. Trabzon Muahedesi ve Gürcü Milli Hükûmeti	125
3.4. Mondros Mütarekesi	128
3.5. İngiliz İşgali	129
3.6. İslam Gürcistan Meselesi	135
3.7. Nuri (Killigil) Paşa'nın Çevremizdeki Faaliyetleri	137
3.8. Paris Konferansı	139
3.9. Sevr Muahedesi	140
3.10. Ermeni Savaşı	141
3.11. Gürcülerin Batum'u İşgaline Hareketlerine Karşı Acarahılar	142
3.12. Gürcistan Kuvvetlerinin Batum ve Çevrelerimizi İşgali	144
3.13. Türkiye-Gürcistan Arasındaki Siyasî Temaslar	146
3.14. Kurtuluş ve Anavatana Kavuşma	149
3.15. Batum'u İşgalimiz ve Moskova Muahedesi	151
3.16. Kurtuluş Gününü Belirten Belgeler	153

DÖRÜNCÜ BÖLÜM

1878 SAVAŞI FELAKETİNİN HALK ŞAİRLERİMİZDE BIRAKTIĞI ETKİLER VE DUYUŞLARINDAN ÖRNEKLER

4.1. Didarî'nin Ağıt-Destanı	159
4.2. İsmail Hakkî'nin Ağıt-Destanı	161
4.3. Sefilî (Molla Sefil)'nin Destanı	162
4.4. Âşık Ervâhî'nin Destanı	165
4.5. Mehmet Ali Efendi'nin Murgul Destanı	168
4.6. Şavşatlı Muhammet'in Kütük Destanı	170
4.7. Recâî Efendi'nin Şiiri	172
4.8. Posoflu Sefil Hoca'nın Destanı	173
4.9. Mazlumî'nin Nikola Destanı	175

4.10. Kağızmanlı Âşık Esmânî ve Ardahanlı Sarı Hakkı'dan Örnekler	177
SONUÇ	179
KAVRAM, KİŞİ VE YER ADLARI DİZİNİ	180
KAYNAKLAR	195

HAZIRLAYANIN ÖN SÖZÜ

Artvin Çoruh Üniversitesi'ne Yardımcı Doçent Doktor olarak atandıktan sonra bu bölgenin güzelliğinin yanı sıra folklorik özelliklerinin de zengin olduğunu fakat bu konuda yeteri kadar çalışılmadığını öğrendim. Mustafa Âdil Özder, Artvin ve çevresi ile ilgili olarak çalışan en önemli yazarlardan biridir. Bu değerli bilim adamının eserlerine de Kültür Bakanlığında rastladık. Âdil Özder'in çalışmaları Türk kültürüne çok büyük katkısı olduğu kadar, bu emeğin Türk dünyasında yer alması gereklidir. Kültür Bakanlığı arşivinde "*Nadide Eser*" olarak bekletilen bu yazmalar ile ilgili olarak çalışma yapmak ve ilim dünyasına tanıtmak için gidenlere de birtakım zorluklar çıkartılmaktadır. Her çalışma yapacak olan, orijinal eserden fotokopi alırsa, eserler zarar görecektir. Bunların saklanması için yapılacak çalışmalar, çok az bir emekle sonuçlanabilir, kanısındayım. Artvin Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün kütüphanesinde Artvin'de ve Doğu Anadolu'da muhacirlik destanları ile ilgili araştırma yaparken Mustafa Âdil Özder'in "*Artvin ve Çevresi, (1828-1921) Savaşları*" adlı eserine rastladım. 1971 yılında basılan bu eserin içinde Muhacirlik destanları bulunmakla birlikte Artvin ve Çevresinde oluşan olayların çok ayrıntılı bir şekilde yazıldığını görünce, bu eserin mutlaka ilim dünyasına tanıtılması gerektiğini düşündüm. Bu nedenle "*Yayına Hazırlayan*" biri olarak kitapta bulunan birçok kelime hatalarını düzeltip hazır hale getirdim. Diğer dipnotlar ve bölümler, kitabın aslına uygun düzenlenmiştir.

Hazırlamış olduğum kitap, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, "*1828-1829 Türk-Rus Savaşı*"; İkinci bölümde, "*Birinci Dünya Savaşı*"; Üçüncü bölümde "*1918-1921 Olaylarına Genel Bakış*"; Dördüncü bölümde ise "*1878 Savaş Felaketinin Halk Şairlerimizde Bıraktığı Etkiler ve Duyuşlarından Örnekler*" anlatılmıştır. Değerli araştırmacımızın sadece bu kitabını değil, diğer yayınlanmayı, ilim dünyasına tanıtılmayı bekleyen kitap ve dosyalarını da maddî karşılık beklemeden, aynı şekilde kültür dünyamıza kazandırılması gerektiği düşüncesindeyim. Bu eserin yayınlanmasında büyük emeği geçen Yusufeli Belediye Başkanı Sayın Eyüp Aytekin'e teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

Yrd. Doç. Dr. Sedat BAHADIR

Artvin Çoruh Üniversitesi 2017

MUSTAFA ÂDİL ÖZDER'İN ÖN SÖZÜ

Günümüzdeki Artvin iline bağlı Merkez Borçka ve Şavşat ilçelerinin yabancı istilacıların işgalinden kurtarılaraq tekrar, son ve kesin şekilde Anavatana kavuşmalarının 23 Şubat 1971'de 50. yılını kutlamış olacağız.

Kitabımız bundan sonraki çağlar boyu devamını ve yaşanmasını gönülden dilediğimiz bu mutlu yıl dönümüne armağan olarak hazırlanmıştır.

Kitapta 1828-1921 yılları arasında Artvin çevrelerinde geçmiş Türk-Rus savaşları ile İstiklal Savaşımızın diğer kesimindeki 1920-21 savaşları özetle anlatılmıştır. Yine 1828 yılından başlayan işgaller, göçler, iç olaylar, sürgünler, idamlar ve nihayet kurtuluş hareketleri gözden geçirilmiştir. Olayların Artvin ve ilçeleriyle yakından, hatta sıkıca ilgili safhaları da son yüzyılın yakın tarihinde önemli birer dönüm noktası olmuşlardır. Bu bakımdan kitabımızda sırası düştükçe Ahıska, Acara, Kars, Batum, Erzurum, Sarıkamış, Ardahan kesimlerindeki savaş ve diğer olaylara da, kısaca yer verilmiştir.

Kitabımız bir Artvin Tarihi değildir. 1938'den bugüne kadar izlediğim yerli bilgi araştırmalarıyla birlikte kimi kaynak yayınlara, kimi de kişisel anılara dayanarak savaşların, iç olayların ilgili kısımlarını sayfalar arasına serpiştirmeye çalıştım. Çevremiz yakın tarihin bu bilgilerle tamamlandığını hiçbir zaman söyleyemeyiz. Nitekim iç idare, halk yaşayışı, kültür ve daha nice konular ister istemez sayfalarımızın dışında kaldığı gibi, bilgilerin kitap kapsamına göre kısaltılması zorunluluğu da ayrıca bizi etkilemiştir.

Kısaca bu kitabımızın, son 159 yıl içinde gerek ilimiz ve gerekse çevre iller insanlarının yurtlarını koruma uğrunda verdikleri savaşları, dökülen kanlı kısa bilgilerle göz önünde tutmağa hizmet etmiş olacaktır. Son 60 yıllık olayları yaşamış kuşağın yaşlı kişileri günümüzde hayattadır. Halkımızı son defa perişan duruma sokan 1914-1918 savaşı gazileri arasında halen hayatta olup, kıymetli anılara sahip olan nice kişiler vardır.

Her aydın Artvinlinin bu kaynaklardan toplanacağı bilgiler ileride bu konuya eğilecek araştırmacılar için ışık olabilir. Yerli bilgileri toplayıp birbirleriyle kaynaştırdıktan sonra yarar hale getirme işi, zevkli fakat o kadar da zor ve yorucu bir uğraşıdır. Okuyucularım bunu takdir edince meydana gelen boşlukları ve bazı

eksikleri hoş göreceklardır. Bu uğraşı madde değil, fakat mana yönünden değerlendirince yürekler dolduran bir mutluluğa götürür insanı. Ankara'daki Artvin Turizm ve Tanıtma hizmeti görme amacıyla kitabın basılması işini benimsemelerinin büyük değeri ve anlamı bu olsa gerek. Kendilerine başarı dilekleri, gönül dolusu sevgi ve saygılar.

Ankara 7 Ocak 1971

SELAHATTİN ÇORUH'UN ÖN SÖZÜ

Altı yıl önce Ankara'da kurulmuş olan Artvin turizm ve tanıtma derneğimiz, elindeki mahdut imkânları kullanarak bu eserle ikinci tanıtıcı yayını sunmuş bulunuyor.

Artvin ili ve ilçelerinin yakın tarihinde yaşanmış savaşlar, göçler, işgaller, kara günler ve nihayet ana vatana kavuşmamızı sağlayan teşebbüsler bu kitapta toplanmıştır. Eseri, bir yönüyle gelip geçmiş kahraman nesillerimizin ve dolayısıyla il çapında bütün Artvinlilerin ortak eseri saymak yerinde olsa gerektir.

Kitabın yazarı Mustafa Âdil Özder arkadaşımız, maddi bir kazanç düşüncesinden öte, uzun yıllar Artvin'imizin tarihi ile yerli kültürünü araştıran, bu konularda yayınları bulunan bir Artvinli yazarımızdır. Çalışmalarından biri olan Artvin kuruluşunun 50. Yıl dönümünde hazırladığı bu kitabını yerli tarihimizin bir bölümünü aydınlatma amacıyla Artvin'e armağan etmesini şükranla karşılamaktayız.

Tarihte karşılaştığı türlü olaylar karşısında serhat Artvin'imizin istilacılara hangi şartlar içinde ve nasıl göğüs gerdiğini bilerek gönüllerde yaşatmak geleceğimizin teminatı sayılabilir. Bu amaçla eseri derneğimiz adına yayınlamayı Artvin'e bir hizmet saymaktayız. Kitabın çok geniş bir baskı sayısı ile Artvin'imizin her kuruluşunda yer alması istenirdi. Maddî gücümüzü zorlayan sebepler bu arzumuzun gerçekleşmesini engellemiştir.

Hemşerilerimizi daha mutlu ve sonsuz kurtuluş yıl dönümleri dileklerimizle

23 Şubat 1971
Dernek Başkanı

AYDIN KARASÜLEYMANOĞLU'NUN SUNUMU

ARTVİN ve ÇEVRESİ

Kafkasların Anadolu'ya açılan kapısı olan Artvin, tarihsel göçler nedeniyle, değişik kavimlerin egemenliği altında kaldı. Değişik dönemlerinde, jeopolitik konumu nedeniyle birçok olumsuzluklarla karşılaştı. Savaşlar, işgaller yöre halkını toplu göçe zorladı. İnsanlar evini barkını, geçim kaynağı hayvanlarını ve ambarda ürününü bırakarak, Anadolu içlerine yayan yürümek zorunda kaldı. Muhacirlik adı verilen bu toplu göç, Artvinlilerde derin travmalara neden oldu. Yollarda bebeklerin bakımı, yaşlıların hastalıkları ve her türlü olanaksızlıklar halkımızı madden ve manen perişan etti.

Yine 93 Harbi diye anılan 1877-78 savaşından sonra başlayan 43 yıllık tutsaklık, ne işgalcilerden ne de Osmanlı'dan gerekli yardımı alamayan hemşehrilerimiz dramı, tarihsel bakışla saptanacak gibi değildir. Bu nedenle *“Artvin ve Çevresi”* kitabı, tarihi daha ayrıntılı yansıtmaya karşın salt Artvin tarihi değildir. Tarihinde ötesinde, belleklerimizden silinmeyecek olguları gelecek kuşaklara aktaran bir eserdir.

Artvin ve çevresindeki direnişleri, gönüllü savaşçıları, halkın bağımsızlığı için yaptıklarını tüm çıplaklığıyla geçmişten günümüze yansıtan bir aynadır.

Bu nedenle *“Artvin ve Çevresi”* Artvinlilerin evinde bulunması gerekli bir kitaptır. Yöresel heyecanı olan, ilimizle gönül bağıni koparmayan hemşehrilerimizin çocuklarına bırakacağı kültürel bir mirastır. Bu olguyu düşünerek yıllar önce Mustafa Âdil Özder öğretmenimizin ailesince bize bırakılan diğer kitapları gibi bu kitabı da ilgililere dağıtmıştık. Tez hazırlayan öğrencilere, araştırmacılara fotokopisini vermiştik.

Şu anda piyasada olmayan bu eseri, yeniden basıp genç kuşakların hizmetine sunanlara teşekkür ediyoruz. Bu kitabı dosya halindeyken okumuş, bazı Artvin derneklerinde Kurtuluş Günümüz 7 Mart dolayısıyla yaptığım konuşmalarda yararlanmış bir kişi olarak, kitabın içeriği üstünde durmayı gereksiz görüyorum. Kitabı okuduğunuzda gerekli fikir sahibi olacağınız için yazarla okur arasına girmenin uygun düşmeyeceği kanısındayım.

Ancak, akademik ölçülerde çalışan, en küçük ayrıntıları bile atlamamaya özen gösteren Özder öğretmenimizin bu gönüllü

alışmalarını haddimiz olmayarak takdir ettiğimizi, onu kendimize örnek aldığımızı belirtmekle yetineceğim.

O, tek maaşıyla dağ taş at sirtında gezerek araştırmalar yaptı, kitaplar çıkardı. Hem emek hem de maddi kayıplar vererek yöresinin tarihini, halkbilimini araştırdı. Köydeki saz şairlerini edebiyat çevrelerine tanıttı. Kısacası Artvin kültürüne unutulmaz katkılar yaptı.

Eserleriyle yaşayan Özder öğretmenimize, kültürü önemseyen bir Artvinli olarak şükranlarımızı sunuyoruz, onun hizmetlerini yeniden gündeme getiren kişi ve kuruluşlara bir kez daha teşekkür ediyoruz.

Aydın KARASÜLEYMANOĞLU
Ankara, Mayıs 2017

BİRİNCİ BÖLÜM

1828-1829 TÜRK-RUS SAVAŞI

Son Gürcistan Krallığı, 1801'den sonra gerek kendi isteğiyle ve gerekse o zamanki Çarlığın vaatleri ile Rusya'ya bağlanınca Kafkas keriminde Osmanlı Türkiyesiz ile Çarlık Rusya sınırdaş olmuşlardı. Bundan sonra da Ruslar bizim Karadeniz'de kuvvetlerimizi bulundurduğumuz Batum Limanı ve müstahkem mevkiini ellerine geçirmek için uğraşmaya başladılar.

1828 savaşı başlaması sırasında Batum, Pori, Çürüksu, Ahıska, Azgur, Ahılkelek, Hertvis (Hirtıs) Kars Kağızman ve Doğubayazıt gibi müstahkem mevkileri elimizde bulunuyordu.

Savaş başlamadan önce, Doğu Karadeniz kıyısında küçük bir beylik olan Hristiyan Gürya Kraliçesi'nin durumunu Ruslara karşı korumak amacıyla Türkiye ile haberleşip yaverlerini Türk padişahlarına gönderdiğini, İstanbul'dan hediyeler aldığını Rus kaynaklarından öğreniyoruz.

1828 savaşı başlayacağı günlerde Rusya'nın bizimle olan Kafkas kesimi sınırında Genaral Gesse kumandası altında 6 piyade Taburu altında, bir Kazak Alayı ve 14 toplan vardı. Bunlardan başka Dadiyani adlı Gürcü Beyi'nin kumandası altında gönüllü 4.000 piyade ve süvari ile ayrıca İmeretya Beyleri kumandasında bir miktar gönüllüleri vardı.

Rusların şüphelendikleri Gürya ahalisi Türkiye aleyhine savaşa girmemiştir. Bu durum karşısında Rus orduları genel kumandanı Pakeviç, Gürya Kraliçesi Sofiya'ya gönderdiği mektupta bir takım öğütler verirken, Sofiya yine de Türk tarafını tutup haberleşmesini sürdürmüştür. Bu sıralarda Kütayis'te bulunan Rus kuvvetleri kumandanı Gesse'ye Poti kalesinin işgali için emir verilmişti. 1828 yılının Haziran ayında General Gesse üç Tabur piyade ve bir bölük topçu ile Poti'ye yaklaşırken Gürcü gönüllüleri başı Dadiyani ile 1500 kişilik kuvvetiyle gelip Gesse'ye katılıyordu.

Türk kuvvetleri Poti önüne gelen düşmanı görünce kaleden çıkıp Rus kuvvetleri üzerine çaldırdılar. Çarpışmalar sonunda kuvvetlerimiz üstün sayıdaki düşman karşısında tekrar kaleye çekildiyse de Ruslar geceli gündüzlü 12 gün kaleyi top ateşi altında

tutmuşlardır. Bu durum karşısında boşalttığımız kale Rumî 14 Haziran 1828 günü Ruslara bırakılmıştır. Öte yandan Batum'daki kuvvetlerimiz Gürya sınırlarına yaklaşmıştı. Aynı günlerde General Gesse, Başkumandanı Paskeviç'in emriyle Gürya Kraliçesinin durumuna karşı çıkıp Özgüret şehrini işgal ediyordu. Kraliçe Sofiya bu durum karşısında oğlu David ile büyük kızını yanına alarak maiyeti ile birlikte Türkiye'ye sığınmıştır.

1.1. 1828 AHISKA MEYDAN SAVAŞI

Rus Kafkas Başkumandanı General Pakeviç bütün kuvvetleriyle 26 Temmuz (9 Ağustos) 1828 günü Soğanlı Dağlarına doğru harekete başlamıştı. Ağır gösteriş hareketiyle Sarıkamış doğusuna ilerleyince savaş kuralına göre Türk kuvvetleri aynı gün Soğanlı doğusundaki kuvvetlerini geri çekmişlerdi. Rus ordusu Ağustos başlarında Hozapın Gölü doğusunda Gökdağ'ı aşıyordu. Bu yürüyüşle Ruslar 4 (17) Ağustos günü Ahılkelek kasabasına vardılar. O sırada 1000 nüfusu bulunan bu kasaba, içinde oturan yerlilerce savunuluyordu. Burada Rus ordusuna Tiflis'ten elen kuvvetleri de katılınca sayıları 10.000 insan ile 60 topa çıkmış oluyordu. Bir gün sonra bir Rus tugayı ile 18 top Ahılkelek kalesine yüklenmeye başladı. Düşman karşısında sayılarının pek az olduğunu gören ve Türk olmayan bir kısım halk, kale duvarlarına aşağı sarkıttıkları iplerle kaleden aşağı inerek dağlara kaçtılar. Kaçanlar ipleri asılı için bu durumda Ruslar bir yandan kaçanları izlemiş, öte yandan iki bölük kadar kuvvetlerini iplerden tırmandırmak suretiyle kaleye çıkmışlardı. Sayıları 500 kadar olan kale halkı Ruslara teslim oluyordu. Ertesi gün Ahılkelek'te bulunan Paskeviç, Ferik (Kor General) Köse Mehmet Paşa kumandasındaki Türk kuvvetlerinin Ardahan yolu ile Ahıska üzerine geldiğini haber almıştı. Bu durumda o gün Ardahan'dan çıkan Türk ordusunun Ahıska'ya olan uzaklığı 60 kilometre kadardı. Bunun üzerine Ruslar yürüyüşe geçerek 7 (20) Ağustos 1828 günü, öncüleri olan kuvvetlerle, Hertevis köyüne geldiler. Burası da yerlilerce savunuluyordu.

Rus ordusu yürüyüşünden dokuz gün sonra Ahıska kalesinin 6 kilometre doğusunda Kür Irmağı dirseğine gelmişti. General Köse Mehmet Paşa'nın ordusu ise Ruslardan bir gün önce Ahıska'ya gelmiş ve üç grup halinde ordugâh kurmuştu. Türkler ve Ruslar gerekli keşiflerde bulunmuşlardı. Rusların Ahıska'ya 2,5

kilometredeki düzlüğü geçmeleri sırasında Türk süvarileri düşman üzerine akınlar yapmıştır.

Rus kaynaklarından öğrendiğimize göre 20 Ağustos günü Rus ordu karargâhında toplanan bir "*Harp Meclisi*," önce General Köse Mehmet'in ordusuna taarruz ederek sonuç aldıktan sonra kaledeki kuvvetlerimize yüklenme kararı vermişti. Bundan sonra Rusların 5.500 piyade ve 2.500 süvari, 25 topu ertesi günü gecesi Karhol Dağı'nın sarp eteklerine tırmanmaya başlamıştı. Sabahleyin Rus taarruz birliklerine karşı Türk ordugâhından ateş başlıyordu. Çarpışmalar o gün öğleye kadar sürmüştü. Rus taarruzları yeniden başladı. Bu taarruzlara karşı ilkten sessiz duran Türk kuvvetleri, düşman 100 metreye kadar yaklaştığı sırada karşılıklı hücumlara başladılar. Böyle Rus Birinci Tugayı'nın taarruzu durdurulmuş, fakat iki yandan bir Rus kuşatmasının başladığı anlaşılmıştı. Bu durum karşısında kuvvetlerimiz kaleye doğru çekilmeye başladılar. Bu çekilme Tür ordugâhı ile kaçırılmayan 9 top Rusların eline geçmiş, savaşın bu safhası iki saat kadar sürmüştü. Bundan sonra Mehmet Paşa 5.000 kadar erle kaleye çekildi. Bu kuvvetler, Paşa'nın yanında getirdiği Karadenizli ve Livanalı cesur savaşçılardı. Mehmet Paşa'nın kaleye çekilmesi ikinci ve üçüncü gruplarda ki kuvvetlerimizin moralini sarsmış olacak ki çözümler baş göstermişti. Bu sırada Türk grupları Ardahan yönünde çekilmeye başlamış ve Rusların süvari tugayınca izlenmişlerdi.

Ahıska'da ayrıca eli silah tutan 10.000 kişimiz vardı. Bu savaşçıların bir kısmı ise Ahıska'nın kahraman yerli Türk kadınları dolduruyordu. Verilen bilgiye bakılırsa yukarda söylenen ilk çarpışmalar sırasında Rus ordusunun ölü ve yaralı olarak verdiği kayıplar bir general ile 32 subay ve 500 erdi. Bizim kaybımız üstüne kesin bir sayı yoksa da onlarınkinden artık olabileceği söylenmektedir.

1578 yılı Ağustos'unda Lala Mustafa Paşa tarafından İranlılardan alınmış olan Ahıska şehri, aynı yıl kurulan Çıldır Eyaleti'nin merkezi olarak 250 yıl sürece Türk Serhaddi olarak kalmıştı. Savaş yılında bu şehirde 50.000 kadar insan yaşıyordu.¹ Şehrin dış kenarı taştan yapılmış bir surla çevriliydi. Şehrin Posof

¹ Savaş sırasındaki kayıplar ve sonraki göçmelerle, bu sayı yarıdan aşağı düşmüştür.

çayına yakın kesiminde iki sıra taş surla çevrilmiş bir iç kale vardı. Bu iç kale şehre tamamıyla hâkim durumdaydı. Evler sağlam ve kâgirdi; fakat gelişigüzel serpilmiş olup aralarındaki sokaklar dardı.

Kaleyi savunmak için, savaş günlerinde küçük çocuklarla savaşamayacak durumdaki kadınlar ve ihtiyarlar kaleden dışarıya çıkarılmıştı. Halkı korkmaz ve savaşçı olan, yüzyıllar boyunca Ruslar ve İran orduları tarafından alınmayan bu kale hakkında orada oturanlar, bu kale alınamaz, Ahıska zapt edilemez kanısını kuvvetle saklamakta idiler.

22 Ağustos günü Ruslar Köse Mehmet Paşa'ya, kalenin teslimini teklif ettilerse de verilen cevap sertti: Kale teslim edilemez, hayatımızın sonuna kadar savaşırız denilmişti. Rus karargâhı, kale surlarının ve kale içindeki sağlam kâgir yapıların birer dayanma noktası olduklarını hesaba katmıştı. Ayrıca Ahıska'ya yardımcı Türk kuvvetleri geleceği haberi de duyulmuştu. Bu bakımdan Ruslar kaleyi teslim alamadıkları için şiddetli topçu ateşi altında yapacakları hücumlarla düşürmeye karar vermişlerdi. Bu amaçla kalenin kuzey kesiminde seçilen girme yerine ateş etmek için 42 topa görev verildi. Bu topların açacağı gediklerden üçüncü Rus tugayı hücum edecekti. Ayrıca bir alay ile yarım tabur, bir istihkâm taburu ve altı toplu bir kazak bataryası 3. Tugay'a takviye kuvveti olarak tertiplenmişti.

Kalenin doğu kesiminde de Birinci Rus Tugayı ile 15 top verilmişti. Bir Avcı Alayı'ndan bir taburla bir Süvari Tugayı da kalenin batısından taarruz edecekti. Böylece kale çok üstün sayıdaki düşman kuvvetleriyle sarılmış, Rusların bir şaşırtma olarak haber aldıkları yardımcı kuvvetlerimizin gelmesi de bizim için hayal olmuştu. Bu durum karşısında 26 Ağustos günü şiddetli bir Rus topçu bombardımanı başlamıştı. Bu ateş yardımı ile 3. Rus Tugayı kalenin 250 metre kadar yakınına sokuldu.

Topların kale surlarında birkaç gedik açtığı görülmüştü. Aynı gün akşamüstü Rusların Şirvan Alayı, açılmış olan gediklerden içeri giriyor ve kalenin kuzey burcunu işgal ediyordu. Bu sırada Türk kuvvetleri düşman eline geçen burcun güneyindeki Katolik mezarlığı ile kilisesine çekilmiş bulunuyordu. Kuvvetlerimiz buradan düşmana bir karşı hücumda bulundular. Bu kanlı

boğuşmalar iki saat sürdü. Ruslara büyük sayıda kayıp verdirildiyse de, almış oldukları kale burcu, ikinci çizgide bulunan alaylarının yetişmesi üzerine düşman elinden kurtarılamadı. Bu boğuşmalar sırasında Livanalı Ali adlı bir savaşçı başının emrindeki kuvvetlerle birlikte kalenin doğu çıkagında düşmana esir düştüğü görülmüştür.

Kahramanca savunmalarımıza rağmen Ruslar üstün kuvvetleriyle taarruzlarına ara vermemiş, Katolik mezarlığındaki çekilme yerimiz de düşman eline geçmişti. Böylece Ruslar, kale kuzeyindeki arazinin 400 dönümlük kadar olan alanını ellerine geçirmiş oluyordlardı.

26 Ağustos gününün akşam karanlığı çökmüştü. Taarruz sırası bizde iken, karanlığın basmasıyla Rus topçu mermilerinin şehirde çıkardığı yangınlar başlamıştı. Bu yangınların Rus kumandanlığı emriyle askerleri tarafından şehrin muhtelif semtlerine sıçradığı gerçek bir olaydır. Rus generali Kropatkin ve arkadaşları tarafından bu savaş üstüne yazılmış kitapta, General Paskeviç'in çıkarılan yangınlardan yararlanmak amacıyla yangınları mümkün olduğu kadar büyötmelerine dair emir verdiği bildirilmiştir. Artık bundan sonraki, savaşlar, şehir içi çarpışmalarına dönüşmüş oluyordu. Gerek yangınlar gerekse Rusların hücumları Ahıska savunucularını yine de yıldırmamış karşı koyma fedakârlık ve korkusuzluklarını aksine kamçılıyıp kuvvetlendirmişti. Ruslar, her biri birer savunma noktası olan her eve ayrı ayrı hücum ediyorlardı. Kropatkin ve arkadaşlarının yazdığı savaş tarihinde kadın-erkek Ahıskalıların akılları durduracak şekilde yararlıkları ve hayatlarını hiçe sayan hareketleri şöyle kaydedilmiştir:

“Ahıska'nın savunucuları ile sakinlerinden erkeklerin şecaat ve fedakârlığını tasvir etmek mümkün değildir. Ahıskalıların o esnada hiçbir yerde benzeri görölmemiş bir tarzda ateşe atılan kadınlarını hatırlamak bunu tasvire yeter. Türk kadınları ellerinde kılıç olduğu halde Rus askerleri üzerine aslanlar gibi ederek savaşıyorlardı. Çaresiz kalan ve esir olacağını anlayan bu kahraman kadınlar diri olarak Ruslara teslim olmayı ve esirliği idrak etmekte diri diri alevler içerisine atılıyorlardı. Sokak aralarında, ev içlerinde yapılan bu gece boğuşmalarının hepsini bir noktada yönetmek imkânı kalmamıştı. Çarpışmalar sabaha kadar sürdü. Gün ağarıncaya kadar bütün şehir Rusların eline geçmişti.

Köse Mehmet Paşa, elinde kalan muhafızlardan 400 kadar erle iç kaleye çekildi. Ruslar topraklarını bu sefer iç kalenin 150 metre yakınına sokarak orayı ateşe tuttular. Aslında iç kaleye çekilen kuvvetlerimiz pek azdı, mermileri de kalmamıştı.² Zaten kalede maddi değerleri hiç sayılan 70 kadar top vardı ki, bunlarla düşmana karşı koymak mümkün değildi. Bu nedenle Mehmet Paşa'nın karşı koyma gücü de kırılmış, yakın günlerin birinde kendisine yardımcı kuvvetler geleceği umudu da yok olmuştu.

Birkaç kez tekrarlanan teslim tekliflerini reddeden Mehmet Paşa, çaresiz kalınca teslim şartlarını ve müzakereyi kabullenme zorunda kalmış, bu nedenle 28 Ağustos 1828 günü saat 08.00'de Ahıska iç kalesi de Ruslara bırakılmıştı. Teslim şartı gereğince Mehmet Paşa yanındaki askerlerle çıkarak Oltu yönüne gitmekte serbest bırakılmıştı.”

Rusların bu meydan savaşındaki kayıplarının 61 subay ve 600 nefer olduğu kaydedilmektedir. Türklerin verdiği şehit ve kayıp hakkında kesin bir bilgi olmasa da 4-5 bin olduğu sanılmaktadır.

1.1.1. Acaralılar Ahıska'yı Kurtarmaları Savaşı: Bu durumu ile 1828 yılı bitmiş; 1829 yılı başlamıştı. Ruslar yeni taarruzlara hazırlanmışlardı. Aldıkları haberde Tahran'da Rus Sefarethanesi memurlarının öldürüldüğünü ve bu yüzden İran ile Rusya arasında bir savaş ihtimali belirdiğini, bütün İslam âleminin bir hazırlık içinde bulunduğunu öğrendiler. Bu haber, bütün Gürcistan'da yayılmaya başlamıştı. Bu haberler dolaşırken Ruslar, Tiflis'teki karargâhlarında kendileri için çok korkulu bir haber daha almışlardı:

² Ahıska'nın kahraman kadınlarının yaptıkları bu kılıç savaşı, Ahıska elimizden çıktıktan sonra bir saz şairinin söylediği Ahıska Destanı'ndaki Şu iki dizeyi hatırlatıyor: “Ustaların kılıç, kama yapardı / Müşteriler birbirinden kopardı.” Ahıskalı kadın kahramanlarımızı rahmetle anarken gösterdikleri eşsiz kahramanlık örneklerinin eşsiz kahramanlık örneklerini belirtmek için yukarıda söylenmiş sözlerle eklenecek başka cümleye lüzum kalmamış oluyor.

“Yukarı Acaralı Hamşizadelerden olup Acara mütesellimi (o zamanın Kaymakamı) bulunan Ahmet Bey,³ Acaralılardan topladığı kuvvetlerle 1829 yılı kışına girildiğinde, yüksek karlı dağları ayakları hedikli olarak aşır Ahıska şehrini Ruslardan kurtarmaya geliyordu. Acaralı Türklerin bu hareketleri Tiflis’te panik yaratmış, Rus ordu karargâhında ise büyük etkiler yaparak kumandanlarını derin düşüncelere boğmuştu.”⁴

Acaralı kuvvetler Ahıska’yı kuşatmıştır. Rus cephesi kumandanı Gesse kara kara düşünüyordu. Emrindeki 15 bölük kuvvetle Acara’ya saldırmaya ve böylelikle Ahıska kuşatmasını felce uğratmaya karar vermiş oluyordu. Bu amaçla Güryelilerden 1500 ve Migrel Alayından ayırdığı 6 bölükle kuvvet düzenleyerek Acara’ya girmeye hazırlandı. Karlı Acara dağlarının kendisine geçit vermeyeceğini öğrenmişti. Ayrıca Acaralı Haznedar oğlu Osman Ağa’nın topladığı 3.000 kişilik kuvvetle Batum’dan gelip Çürüksu’da Ruslara karşı cephe aldığını da duyan Gesse artık düşündüğü plandan vazgeçmek zorunda kaldı.

Haznedaroğlu Osman Ağa, Çürüksu’ya geldiği günlerde kendisine bir o kadar kuvvetin daha katıldığını Rus kaynaklarından öğreniyoruz. Bunlar da Acaralı ve Karadeniz sahilli (ve belki de bir kısmı Livanalı) gönüllü Türklerdi. Bu kuvvetlerimiz, orada, Trabzon’dan gelecek resmî kuvvetlerimizi beklediler. Trabzon kuvvetleri de gelince Gürya’ya girilecekti.

³ Ahmet Bey, Sicil-i Osmani c. 1, s. 290’da kısa biyografisiyle şöyle tanıtılmıştır: Acaralıdır. Hamşizade Selim Paşa (Ahıska Valilerinden, 1803-1814 arası) mahdumdur. Kapucubaşı olup (Hicri) 1243 (1828-29) hizmeti görülmele, ba rütbe-i Mir-i Mirani (Beylerbeyi rütbesiyle) Çıldır (Oltu) Mutasarrıfı olmuştur. 1244 (1829-30) Rusya’ya esir olup 1245’te ıtlak edildi. Badehu Kars ve 1248’te saniyen Çıldır Muhafızı oldu. 1252(1837)’de vefat eyledi. Musaid (istidatlı) ve muharip (savaşçı) idi...” Aynı Ahmet Bey’in, Ahıska bizde iken orada yazılmış h. 1237 ve 1238 yılına ait ilamlarda da adı geçmektedir : “... Çar taraftan a’da-yi din-ü milletin bağteten hücum ve istilasından muhafaza-i kilağ ve mukabele-i a’daya yarar ve muktedir Dergâh-ı Ali Kapucubaşılarından Ahmet Bey ve Livana sancakbeyi Süleyman Bey’in kazaları ve askerlerinden gayri ümid-ü istimdad edecek kuvvet ve kudretimiz olmayıp...” 1238 tarihli iki ayrı ilamda da “Dergâh-ı Ali Kapucubaşı rütbeli Acar Mütesellimi Ahmed Bey” adı geçmektedir.

⁴ Bunlar Rusça kaynaklarda geçmektedir.

Rus Generali Gesse'ye gelince, Ahıska'yı elde tutma çabası ile birlikte Haznedaroğlu'nun kuvvetleriyle savaşmaya karar vermişti. Gesse elindeki kuvvetlerden başka yeniden üç bölük ve iki top alarak Çiyatura'dan Çürüksu üzerine yürüdü. 5 Mart (18 Mart) 1829 günü Türk gönüllüleriyle Gesse kuvvetleri çarpışmaya başladılar. Rus piyade taburları hücumlarını artırırken, Gürya gönüllüleri de Haznedaroğlu kuvvetlerine yandan vuruyordu. Dört saat süren çarpışma sonunda Ruslar bozguna uğratılmış, 9 Rus subayı ile 200 den fazla kazak ve gönüllü Gürya-Gürcü Beylerinden 14'ü telef olmuştu. Gesse bundan sonra kuvvetleriyle Kütayis'e çekilmekten başka çare bulamamıştır. Bu durumda Çürüksu kesimindeki tabyalar elimizde kalmıştır.

1829 Mayıs ayı ortalarına kadar Trabzon'dan gelen kuvvetlerimizle birlikte bizim, Ruslara karşı 17.000 süngü hazırladığımız kendilerinin kaynaklarında geçiyor.(?) Yine aynı kaynaklara göre iki kısma ayrılan bu kuvvetlerimizden birinci kısım Karadeniz kıyısından Batum kalesine doğru, ikincisi de Özgüret yolunda Muharetat Tabyasına doğru yayılmıştı. Ayrıca 8.000 kişilik kuvvetimiz de Çürüksu kesiminde tutulmuştu. Türkiye'ye kaçmış olan Gürya Kraliçesi Sofiya ve Trabzon Paşası'nın da gelecekleri ve bundan sonra Ruslara taarruz edileceği söyleniyor.

Ruslara göre, Türkler üstün sayıdaki kuvvetleriyle taarruza geçip Mingrelya ve İmeratya'yı zapt edeceklermiş. Ruslar Türklerin üstün kuvvetleri karşısında çok müşkül duruma düşmüşler. Karadeniz kıyılarını kaybetme ihtimali varmış. Fakat Türkler, zamandan istifade edememişler ve taarruzlarını uzatmışlarmış. Bundan dolayı Türkiye Başkumandanlığı için Gürcistan meselesi de önemini yitirmiş olup, kendilerinin yaptığı genel taarruzlar Türkleri Kars, Ardahan ve Erzurum savunmalarına önem vermeye zorlamış imiş. Bütün bu hesaplar kendilerini haklı göstermek için ileri sürülen bahaneler olsa gerektir. Yine Rus kaynağında şöyle devam ediliyor:

“Rus Cephesinin Genel Kumandanı Paskeviç bu durumlardan yararlanarak Batum ve Acara'yı işgal etmesi için General Gesse'ye emir vermiş. Acara işgali için iki yandan taarruza karar verilmiş. Bunlardan biri Gürcistan'da bulunan Gesse kuvvetleri, ötekisi General Osten Saken'in Ahıska'daki kuvvetleriymiş. Türk

kumandanı Acaralı Tuzcuoğlu'na, kumandasındaki 8.000 kişilik kuvvetle Liman'dan Muharetat Tabyasına kadar olan yerleri savunma emrini vermiş. Bu durum ise Gesse'ye verilmiş emrin yerine getirilmesine engel olmuş, onu müşkül durumda bırakmış: Batum üzerine gitse, Tuzcuoğlu kuvvetlerini yanda bırakmak korkusu, Acara'ya girmesi ise daha çok tehlikeli oluyormuş. Çünkü Acara ahalisinin kendisine yandan vurması ihtimali kuvvetliymiş...”

Nihayet Gesse, 4 (17) Ağustos 1829 günü Mingrel Alayının iki taburu, 6 top ve 3000 Mingrel gönüllüsü ile Muharetat tabyasına geliyordu. Rusların 44'üncü Eger Alayı'nın iki taburunu da Güryalı gönüllülerle birlikte Nikolayef kalesinden Karadeniz kıyısı ile Liman'a doğru yürüdüler. 19 Ağustos günü Muheratat Tabyası'na hâkim olan tepeler bu Rus kuvvetlerince tutulmuştu. Karşılıklı savaşmalar başladı. Rus kaynakları burada Tuzcuoğlu kuvvetlerinin tabyaları bırakıp dağlara çekildiklerini, bunun Liman'daki Türk kuvvetlerine de etki yaptığını yazarlar. Fakat bu Tuzcuoğlu kuvvetlerinin gösterdiği bahadırılık ve savaşçılık güçlerine değinmeden sözü geçirirler; her fırsatta kendi başarılarını kaydederler.

Gesse, bundan sonra Çürüksu ahalisini kendi tarafına alabilmek için yerli beylerle temasa başladıysa da bu çabası ona bir yarar sağlamadı. Tersine ve yine kendi ifadelerine göre:

“Türkler bu durumdan yararlanarak Shezir adlı tabyalarını yeni kuvvetlerle takviye ettiler ve (zaten Türk tarafı tutan) Acaralıların Türklere yardımını daha da kuvvetlendirmiş oldular.”

Bundan sonra Gesse, Batum'u almaya karar vermişti. 15 (28) Eylül 1829 sabahı Rus kuvvetleri Shezir kalesi önüne vardılar. Burada Ruslar, birkaç tabyayı zapt ettiklerini, fakat Türklerin bu sırada tabyalardan çıkıp kendilerine hücum ettiklerini ve iki saat süren süngü savaşı sonunda büyük telefata verip geri çekildiklerini eserlerinde itiraf edebilmişlerdir. Bu çekilmeleri sırasında dağlardan inen Acaralıların Ruslara yandan hücum ederek onlara bir kez daha büyük telefata verdirdikleri eserlerinde zikredilmiştir. O kaynaklarında *“Shezir yenilgisi Ruslara 110 subay ve 650 nefere mal oldu. Bu yenilginin sebebi Gürya ve Ahıska kuvvetlerinin birlikte hareket etmemeleridir.”* denilmektedir.

Rus Generali Gesse, Gürya (Güril) sınırına yaklaşmakta olan kuvvetlerimizle uğraşıp dururken, Başkumandanları Paskeviç, Ahıska'da bulunan Saken'e Acara'ya girmesi emrini vermişti. Maksat Acara ahalisinin Türklere yardımını önlemektir. Gesse ise Gürya sınırında olduğundan kararlaştırılan aynı gün içinde her ikisinin birlikte Acara'ya taarruz edemeyeceklerini, bunun için şimdilik harekete geçmemesini Saken'e bildirmişti. Saken bu mektubu Ahıska'dan hareket ettikten sonra yolda almış, *"karşısına çıkacak felaketleri düşünmeden,"* dönmeyip Acara hareketine devam etmişti. Bu sırada Saken, Paskeviç'e yazdığı raporunda şunları bildirmiştir: *"İhtiyatla hareket edeceğim. Birkaç köy yakmadan başka bir işi yapamazsam bile, Gesse'nin karşısına çıkacak Türk kuvvetlerinin bir kısmını meşgul edeceğim..."*

Saken, emrindeki 2.700 süngüden meydana gelme bir Kazak alayı ve iki dağ topu ile ahalisi çekilmiş olan Acara'ya girdi. Saken, her girdiği köyü yakıp geçiyordu. Bu durumu ile Acara Beylerinin köyü ve Yukarı Acara'nın merkezi Hula'ya gelmişti. Acaralılar köylerini boşaltıp çekilmelerine akıl erdiremeyen Saken, bunun bir düzen olduğunu orada anlamış oldu.

Halk, yolları arkadan kesip kendisini kuşatmak için dağlara çekilmişti. Böylelikle Ahıska'ya dönen yollar kesilmişti. Saken, Acara'nın işgalinden vazgeçerek kuvvetlerini kurtarma çarelerini aramaya başlamış, buna da imkân bulamamıştı. Yanındaki kılavuzlar da çekilme için başka bir yol olup olmadığını bilmiyorlardı. Fırsat tam Acaralılar eline geçmişken Saken'i yine bir Acaralının kurtardığı görülüyor. Yurduna ve milletine hıyanette bulunan densiz Acaralının Saken'i, Ahıska'ya değil, Gürcistan'a götürüleceğini söylemesi üzerine bu teklif kabul edilmiş ve 30 Ağustos 1829 gecesi Saken kuvvetleriyle Hula'dan ayrılmıştır. Aynı gece ayrılmadan önce, yerli kuvvetler başı Ahmet Bey'in Hula'daki evini ateş verip yaktıklarını da Ruslar bu arada eserlerinde itiraf etmektedirler.

Ahıska'ya giden yolu bekleyen Acaralılar ise Saken'in bu durumunu geç haber aldıkları için, onun önüne az bir kuvvetle çıkmışlardı. Bu karşılaşmada şiddetli çarpışmalar oldu Acaralı kuvvetlerin öteki kısımları da dağlardan aşarak Büyük-Acara köyüne yakın dar bir geçidi tutup yolu kestiler. Saken buraya

vardığında Ahmet Bey de Aşağı-Acara ahalisi ile birlikte gelip Rus kuvvetlerini çevirdi. Burada Acara kuvvetlerinin düşmana saldırıp, Ruslara büyük telefata verdikleri, Rusların yüklü beygirlerini bırakıp kaçmaya mecbur oldukları, kendi kaynaklarında yazılıdır. Yine kendi deyişlerine bakılırsa, Acaralılar düşmanı takip işini gevşetip, elde ettikleri hayvanları ve eşyayı paylaşmaya başladıkları için Ruslar, kuvvetleriyle Gürcistan'a geçmeyi başarmışlar, sonra Kobluayan yolu ile Ahıska'ya dönmüşlerdi.⁵

Saken, bundan sonra elinde kalan kuvvetlerini toplayıp 23 Eylül (6 Ekim) 1829'da Poskov Boğazı'na geçmiştir. Rusça eserde şöyle denilmiş: *"Her iki cephedeki (Rus) yenilgi yüzünden Gürye (Güri) Kobliyan sancağı ve Ahıska Paşalığı (Eyaleti) Türklerle açık idi ve Türklerin istilasına uğraması, şüphe götürmezdi."* Demek oluyor ki, Ahmet Bey'in ve öteki yerli gönüllü başarılarının kuvvetleri, gösterdikleri başarılarının olumlu sonucunu alabilseler, resmî kuvvetlerimizin yardımcı kısımları vaktinde yetişseydi, sonuç bambaşka olacaktı. Bu nedenle olacak Ruslar, Kars'ı da tahrip ettiklerinden sonra 9 Temmuz 1829'da Erzurum'u da işgal edebilecekti. Çok ağır şartlarla aleyhimize biten bu 1828-29 Türk-Rus savaşlarının öteki cephelerimizdeki durumunu da kısaca gözden geçirmek için M. Fahrettin Kırzioğlu'nun *"1855 Kars Zaferi"* adlı eserinin 26-32 arası sayfalarına bakabilir. Ancak bu savaşın son safhasını inceleyen 29'uncu sayfa sonundan başlayan kısmını tıpkısıyla buraya almayı yararlı buluyorum: *"... Kars ile Ahıska şehirlerinin ahali tarafından müdafaaya kalkışması yüzünden, buraların, çoluk çocukça kırılarak ve evlerinin yakılıp yıkılmasıyla nasıl cezalandırıldığını ve korunmaya kalkışılırsa Erzurum'un da aynı akıbete uğrayacağı"* tehdit yaygarasını yayan Moskoflar, hiçbir kurşun atmadan 7 Muharrem 1245 (9 Temmuz 1829) Perşembe günü Erzurum'a girerek burayı işgal ettiler. Bu sırada Erzurum'da çoluk çocuk kaçışarak muhacir olan halkın ucu, Sivas iline yetişti.

⁵ Yusufeli'nin Zor (Esenyaka) köyünden Şair ve Âşık Keşfi'nin babası Mehmet de yerli kuvvetler arasında Milis Zabiti (Subay) olarak bu savaşlara katılmıştı. Çarpışmalardaki kahramanlığı ve delice saldırılarından dolayı *"Deli Yüzbaşı"* lakabı takılan bu gönüllü savaşçının dönüşte köyüne kırk katır yükü *"Harp ganimesi"* (Düşmandan alınan mal) getirdiği bilinmektedir. Bu malların, yukarıda sözü geçen bölüşmelerden mi, yoksa başka bir baskından mı elde edildiğini bilemiyoruz.

Bundan sonra Türk tebaası Ermenilerden geniş ölçüde yararlanıp onları kılavuzlukla da kullanan Moskoflar, bir tümenlik muntazam oldu ile Hınıs, Muş ve Bayburt kasabalarına varınca Anadolu'yu işgal edebildiler. 1 Ağustos'ta Bayburt'ta bozulan Paskeviç ordusu buranın batısındaki "*Khart Düzü*"nde Eylül sonlarında (Edirne Muahedesi'nden sonra) karşılaştıkları bir meydan muharebesinde durdurulabildiler.

Ordu ve donanmamızın yokluğu yüzünden ve talimsiz başıbozuklarla yerli ahalinin can ve ırzını koruma yolunda yaptığı pençeleşme müdafaasını da kıran Moskof ordusundan bir kol, 11 Haziran 1828'de Anapa kalesini zapt ederek Karadeniz'in doğusundaki kıyılarımıza yerleşti. Rumeli'de ilerleyen bir büyük kol da Karadeniz'in batısındaki yerlerimizi kolayca ele geçirip çiğnemiş; 1828 Ekimi başlarında Varna, 1 Temmuz 1829'da Silistre düşmüştür. 19 Ağustos 1829'da da koca Edirne karşı koymadan teslim olunca, Rus Kazakları, Tekirdağ ve Enez'e değin at oynatmış; böylece payitaht İstanbul şehrinin kapıları karadan ve denizden gelecek düşmana açık bulunduğundan, işgal edilmek tehlikesiyle karşılaşmıştır.

Tarihte görülmemiş derecede zayıf ve ordusuz bir zamanımızda Moskofların giriştiği bu "*düşene-vurma*" (zebunküşlük), insanlığın yüzkarası olmuştur. İstanbul'u kurtarmak için Bab-ı Ali'nin sulh dileği, Prusya elçisinin aracılığı, İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçilerinin ihtarı ile Eylül başında mütareke yapıldı.

1.1.2. Edirne Muahedesi, Çıldır (Ahıska) Eyaletlerimizin Bozulması: 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne'de Ruslarla imzaladığımız ağır bir Muahede (antlaşma) ile savaşa son verildi. Edirne Muahedesi ile ilk defa olarak Anadolu'dan da toprak koparmaya muvaffak olan Moskoflar, Bayburt, Muş, Eleşgert, Bayazıt, Kars ve Ardahan bölgelerinden ve Rumeli'den çekilmiştir.

Çıldır (Ahıska) Eyaleti'mizin; Azgur, Hirtis, Cecerek, Ahılkelek, Kobliyan (Adıgon-Altunkale) gibi 6 sancağı ile Acaralar kuzeyindeki Güril (Gurya), Megrel (Mingrel) ve bütün Abkaz (Abaza) ülkesi Anapa ve Faş (Poti) iskele şehirleri gibi Kuban ağzından Çürüksu'ya değin Karadeniz doğusundaki yerlerimizi

“savaş tazminatı”na karşılık aldılar. Böylece her iki Gürcistan ile Kuzey Azerbaycan’daki fetihlerini bize de tanıtmış oldular.

Bugünkü Kars ilinin Çıldır, Ardahan ve Poskov kazaları kuzeyinden geçen sınırı, Edirne Muahedesine göre 1830 yazandaki “*Tahdid-i Hudud Komisyonu*” tarafından kesilmiş ve Çıldır eyaletinin; Ardahan, Göle, Oltu, Ardane, Poskov, Şavşat ve Livana (Artvin ili), Perteğrek (Yusufeli) gibi Yukarı-Kür ve Çoruh boyunda; Aşağı ve Yukarı Acara ile Çürüksu gibi Karadeniz bölgelerindeki kesimleri bizde kalmış oldu.

Avrupa (Rumeli) topraklarımızdan ise Edirne Muahedesiyle Ruslara yalnız Tuna ağzındaki iskeleler bırakılıp, yine Purut Irmağı sınır kesildi. Boşaltılan Rumeli bölgeleri yerine ve “*Savaş tazminatı*”nın geri kalanı adına, 11.5 milyon Felemenk altınını 7 yılda taksitle ödemek külfetine de katlanarak maliye bakımından bile yıkıma uğramışızdır. Muahede hükmüne göre 1829-30 kışını Kars’ta geçiren Paskeviç ordusu, 1830 Nisan’ında çekilip giderken Kars kalesi ile sağlam kalan birçok Beylik konakları ve istihkâmları da yıkararak, ikinci bir tahribatla şehri bozup büsbütün harap etmiştir. Böylece, Türk-Rus savaşlarının altıncısı,⁶ bizim için her bakımdan bir yıkım ve çökme olmuştur.

1.2. TÜRKİYE-RUSYA ARASINDA 1854-1855 SAVAŞI

Edirne Muahedesinin imzalanmasından sonra aradan 14 yıl geçmişti. Çarlık Rusya, imzaladığı anlaşma ile Anadolu topraklarımızdan kopardığı yerlerden sonra bu sefer de gözlerini başka yerlerimize, özellikle Kars kalesine dikmişti. Bu amaçlarına göre Ruslar, sınırlarımızda yaygın bir propaganda ile birlikte bizimle savaş hazırlığına başladılar:

“*Geçen defa (1828’de) savaşla aldığımız Kars kalesini Edirne Muahedesiyle geri verdikse de, bu sefer alınca artık elimizden çıkarmayacağız.*” diyorlardı. Ruslar bu propagandalarını sürdürüp Tiflis’te savaş hazırlıkları yaparken Gümrü’de de bir ordu kurma işine başlamışlardı. Rusların bu hazırlığına karşı bizim de Rumeli ve Anadolu bölgelerinde iki ordumuz kurulmuştu.

⁶ Önceki savaşlar: a-1636-1639; b-1686-1699; c-1711; d-1768-77; e-1787-1792 yıllarıdır.

Anadolu ordusu kuruluşları arasında Batum, Kars, Ardahan, Bayazıt gibi sınır boylarımızdaki kalelere birer tümen yerleştirilip tahkimata başlanmıştı. Bir yandan da yerli ahaldiden, isteyenler arasından “Başıbozuk” asker alınması uygun görülmüştü. Zamanın Erzurum Valisi'nin İstanbul'a bu hususta yaptığı teklif padişah iradesiyle de kesinleşmiş oluyordu.

Rusların 1853 Mayıs'ından başlayan hazırlık haberleri Tiflis'ten Türk ordusu istihbaratına gelmişti. 18 Mayıs'ta alınan bu haber üzerine birkaç gün içinde bizim, Erzurum redif (ihtiyat) askeri de toplanmış oldu. Bu günlerde bir tümen askerimiz Ali Rıza Paşa kumandasında Ardahan'a, ikinci bir tümenimiz Veli Paşa kumandası altında Kars'a, üçüncü bir tümen de Selim Paşa kumandasında Beyazıt'a gönderildi.

İstanbul'dan gemi ile Batum'a gelen Hassa Müşiri Selim Paşa ise ordusunu Çürüksu cephesinde yerleştirerek o kesimde hazırlığa geçti. Böylece Kars, Bayazıt, Ardahan cephelerinde çarpışacak olan Anadolu Ordusu'ndan başka Batum ordusu da Karadeniz kıyılarını koruyarak Çürüksu kesiminden Ruslara taarruza geçme ödevini almış alıyordu.⁷

14 Ekim 1853 günü Ruslara karşı savaş ilan edildi.⁸ İlk günlerde Ruslar Balkan (Rumeli) kesimine girmişlerdir. Düşmana karşı bizim ilk top ateşimiz 23 Ekim günü Rumeli Ordusu birliklerince Tuna boyundaki ufak Rus donanmasına karşı açılmıştır.

Anadolu'da düşmana karşı ilk ateşimiz, Batum ordumuzdaki yerli gönüllü “Başıbozuk” kuvvetlerimiz tarafından açılmıştır. Bu yerli kuvvetlerimiz Çürüksulu Tavdgürüdze iki kardeş Hasan ve Ali Beylerle Dede Ağa idaresindeki savaşçılarıdır.⁹ Bu kuvvetlerimiz 26 Ekim 1853 günü sabaha karşı sınırdaki Çuluk Suyu'nu geçip, Rusların kıyıdaki tahkimatlı Şevket-il kalesine varmıştı. Rusların bu

⁷ Bu hazırlıklarımız hakkında Rusça kaynak şöyle diyor: “*Harp ilanından önce Türkler Anadolu'dan Kars'a asker sevk etmeye başladılar. Batum'a getirdikleri resmî askerden başka bir de Gönüllü Ordu kurdular.*”

⁸ Süleyman Taşkan'ın Rusça eserler yaptığı çeviri notlarında savaş ilanı Rumî 14 Haziran 1853 olarak geçiyor.

⁹ Aynı Rusça kaynaktan Türk gönüllü kuvvetleri başında “*Tavdgürüdze Ali Bey ve Tomasoğulları'ndan dört kardeş*” kaydı geçmiş olup bu kuvvetlerin 5.000 kişi olduğu yazılıdır.

kalede iki Tabur piyade, üç bölük kazak ve bir bataryalık topçu kuvvetleri bozulmuş ve kale kuvvetlerimizce zapt edilmiştir. Bu gönüllülerimizin oradaki başarıları Rusça kaynakta şöyle anlatılıyor:

“Türkler 15 Teşrinievvel (28 Ekim) 1853 gecesi kayıklarla Nikolay kazarmasını (karakol) yanaşıp karaya asker çıkardılar. Diğer kayıklar da aynı zamanda Notanebi Suyu’nun kıyısında dolaşmakta idiler. Bu kayıklarda sekiz top vardı. Karaya çıkan Türk kuvvetleri Nikolay’dan geçen yoku kesmişlerdi. O zaman Nikolay kazarmasında Yüzbaşı Şezlakov kumandasında iki Tabur ve iki top ile Gürye Beyi Güryelinin 100 kişilik kuvveti vardı. Bu kuvvetlerini hepsi 355 askerdi.”

Ruslar bu ifadelerle, yenilgilerinin sebebini bizim üstün sayımıza bağlamak istiyorlar demektir. Oysa bizim Batum ve Sokhum kaleleri çevresindeki 20.000 kişilik kuvvetimize karşı Rusların kuvvet sayısı bir kat daha çoktu.

Ordumuzun Rumeli ve Batum kesimlerindeki bu ilk başarıları zamanın resmî gazetesi ile ve emirlerle İstanbul’dan ordulara ve halka duyuruluyordu.

Tarihlerde Kırım Savaşı adını alan bu harplerde İngiltere ile Osmanlı devleti bağlaşıklık (müttefik)olarak Rusya ile savaşmışlardı. Geçen bir yıldan beri kumandalarımızın beklenen başarısını göremeyen bağlaşıklık İngiltere bu durumu düzeltmek için tedbir almıştı. Bu amaçla, gerekli tedbirleri yerinde araştırıp durumu ıslah için, bizim de onayımızı alan İngiltere, o sırada Albay olan Williams ile Yaveri Yüzbaşı Teesdal (Tizdeyl) ve Doktor H. Sandwith’i Kars’a göndermeye karar vermişti. Bunlar Trabzon-Erzurum yolu ile 23 Eylül 1854 günü Kars’a gelmişlerdi. Albay Williams, İstanbul’daki İngiliz elçisine yazdığı mektupta, Kars’ta Türk zabitleriyle askerlerinin aylarca maaş alamadıklarının, kumandanların Rus casuslarına karşı gaflet gösterdiklerini bildiriyordu.

1.2.1. Livanlı 600 Gönüllü Savaşının Kars’ta Savaş Katılması: Çevremizde, eskilerin Hicrî ve Rumî takvim hesabına göre “1271-72 Harbi” dediği bu savaşta Artvin (Livana) ve yöresinden gönüllü savaş erlerimiz katıldıkları da bilinip son yıllara kadar söylenegelmiştir. Bu kısa değinmeden sonra, elimizde

başkaca yazılı vesika olmadığından yukarıda adı geçen İngiliz Doktoru H. Sandwith'in tuttuğu hatıraları izleyeceğiz.¹⁰

İngiliz Doktorunun “Laz” dediği bu Livanalı gönüllüler, “1855 Kars Zaferi” Müellifi Sayın Kırcıoğlu’nun da dediği gibi, o yıllarda Tırabzon Eyaletine bağlı ve merkezi Batum olan resmî adı ile “Lazistan Sancağı” başlısı Livana ahalisi içinden toplanmıştı. Laz adının bundan ötürü zamanın resmî işlemlerinde de kullanıldığı görülmektedir.

-20 Haziran Çarşamba-1855.

“... Bugün posta geldi. Karışık havadisler var. 600 Lazistanlı (Batum Sancağından) tüfeklinin yakın bir köyde olduğunu ve gece şehre gireceklerini öğrendik... Mustafa Paşa Batum’dan General’e (Williams’a) tezkere yazarak: Emrinde yalnız 3.500 kişi olduğunu ve büyük bir Rus kuvveti tarafından tehdit edildiğini, fakat bize gönüllü gönderebilmek için bütün gayretini harcadığını bildirdi.”

-21 Haziran Perşembe-1855.

“... Bu sabah 600 Lazistan (Livana-Artvin)¹¹ tüfeklisi kendilerine mahsus üç renkli ve ay-yıldızlı bayraklarla şehre, ‘Kars’a’ girdiler. Yürürlerken korkunç bir şarkı söylüyorlar. Her biri bir dağlı modeli, kendi memleketlerine has bir kıyafetleri var.¹² Elllerinde gayet cilalı birer tüfek bulunuyor. Bu tüfekler çoğu altın ve gümüşle arabeskle işlenmiş. Bundan başka kama denilen geniş

¹⁰ Savaşın daha geniş bilgileri ile 1855’teki Kars Zaferimize kadar olan kısmı için bkb. M. Fahrettin Kırcıoğlu’nun aynı eserinden s. 63 ve sonrası.

¹¹ M. F. Kırcıoğlu’nun dip notu: Bunlar Türkçe kaynaklarda “Livanalı” diye anılır. 762 sayılı Ceride-i Havadis’teki “Livanalı” kaydına bakınız

¹² O zamandan Cumhuriyetimizin ilk yıllarına gelinceye kadar Livana ve çevresinin yerli erkek giyim-kuşamı “şal, çuha” ve “kabalak” denilen başlıktı. Yerli koyun yönünden el iği ile eğirilerek köy tezgâhlarında dokunan ve adına “şal” denilen kaba kumaştan dikilen zıpka şalvara da “şal” denirdi. Şalların paça yanları ve paçaların alt ağızları kaytanlıydı. “çuha” da aynı kumaştan yapılan göğüste fişekliki geniş cepleri bulunan kısa bir cepkendi. Önden dikilmiş birer kaytan bağla arkaya bağlanırdı. Başa sarılan ve birer kulağı başın iki yanında çıkarılan “kabalak” da şal kumaştan dikilirdi. Şal elbiseler orta ve fakir tabakanın giyimi olup, eşraf elbiseleri ve kabalakları fabrika malı şayaktan olup, ayakkabıları da “yemeni-postal-çupula” yerine çizme olurdu. (Eşraf giyimini gösteren resim için bkb. M. Adil Özder-Abdullah Aydın, Yazı ve resimlerle çevre incelemesi, Artvin İli 1, 1969 Ankara s. 85.)

ve uzun hançerler de taşıyorlar. Birçoklarının kuşaklarında uzun tabancalar asılı. Bu adamlar kendi reislerinin tam bir hâkimiyeti altında yaşıyorlar. İstanbul Hükûmetinin merkezi nüfusu hemen hemen daha bunlara ulaşmamış. İdaresi gürlüğü patırtıcı ve kaba bir halk oldukları halde, Derebeylerinin başlarındaki Ali Bey'in emirlerine tamimiyle itaat ediyorlar.”

-22 Haziran Cuma.

“Yağmur tufan halinde, Rusların Gümrü'den 8 muhasara topu istediklerini işittik. Bu haber, cephanemizin azlığını bilenlere hoş gelecek bir havadis. Lazların Reisi Ali Bey¹³ memnun değil. Müşir'in kendisine rütbe vermekteki sözünü tutmadığını iddia ediyor. General Williams müdahale ederek iki tarafı uzlaştırıyor...”

-15 Temmuz 1855 Pazar.

“Artık adam akıllı muhasara altındayız. Şimdiye kadar takviye olarak bir miktar Lazistan (Livana) tüfeklilerini aldık. Talim ve terbiye görmemiş olan bu gönüllüleri idare etmek çok güç olduğu ve itimada değer olmadıkları (?) halde en iyi adamlarımız kadar bunların da ‘günlerce aç olan’ boğazlarını doyurmak gerek...”

¹³ Ali Bey, eski tarihî Çıldır (Ahıska) Atabeyleri sülalesinin Livana (Artvin) Sancakbeyleri ailesindendir. Dedesi Ahıska Divan Efendisi Mehmet Bey, bunun oğlu Ahmet Bey de Ali Bey'in babasıdır. Divan Efendisinin babası (Konya Valisi iken 1870'de orada ölen) İbrahim Paşa (Sicil-i Osmani 1-137), bunun babası ise Türk-İran savaşlarında yararlık gösteren ve Büyük İshak Paşa'nın oğlu olan Yusuf Paşa (S. Osmani IV-663)'dir. Bu ailenin soyları Lala Mustafa Paşa'nın 1578 Ağustos'unda Ahıska'yı fethetmesi sırasında İslamlığı kabul ederek Mustafa Paşa adıyla ilk Osmanlı Çıldır Eyaleti Beylerbeyisi olan zat ile eski Kıpçaklı Çıldır Atabekleri'ne varıyor. Bir kolu 1878 savaşından sonra Bursa'ya yerleşen bu ailenin düzenlenmiş soy kütüklerindeki Ali Bey künyesinde, “1271 (1854-55) Harb'inde Kars'ta yararlık ve hizmetleri görülmüştür.” sözlerini okuyoruz. Ali Bey'in oğlu da 1878 savaşında Kars ve Artvin çevrelerinde hizmetler görmüş Mehmet Ali Bey'dir. Bu Mehmet Ali Bey, Mudanya Gümrük Müdürü iken orada vefat etmiştir. Onun da iki oğlu Celal ve Cemil Beylerdi. İleride göreceğimiz 1878 savaşında Ardanuç Kaymakamı ve yerli “Asakir-i Muavene” (yardımcı-gönüllü askerler) Kumandanı olan Kapucubaşı rütbeli Yahya Dede Bey (sonra Paşa, ölümü 1900) ile bunun kardeşi oğlu olup 22 Temmuz 1920'deki Saltanat Şurası'nda yapılan Sevr Muahdesi'ne ‘Evet’ görüşmelerine ‘Hayır’ diyen Topçu 1. Feriki (Korg.) ve Osmanlı A'yan İkinci Reisi Ali Rıza Paşa (1854-1921) de aynı ailenin öteki kollarından birine bağlıdırlar. (Bu son iki Paşa için, yukarıda adı geçen Çevre İncelemesi Artvin ilinin 6-10'uncu sayfalarına bakılabilir.

Şimdiye kadar şehir ahalisi 'Karşılar' civar köylerden meyve, soğan, un, vesaire şeklinde azar azar dirlik topluyordu. Fakat şimdi bir tek atının bile tehlikesizce geçmeyeceği sıkı bir Kazak kordonu altındayız."

-29 Temmuz Pazar.

"Lazistan (Livanalı) gönüllülerinde hoşnutsuzluk olduğunu işitiyoruz. Buraya, açlıktan ölmeye değil savaşağa geldiklerini ve eğer daha çokça verilmezse, şehirden muhabere ederek (düşman sargısını yarıp) çıkaracaklarını söylüyorlar. İşin doğrusu et son derece az, o da nizami askere veriliyor. Bu şikâyetleri General (Williams) işitince birkaç öküz satın alındı. Bu öküzlerin hepsine Lazlar yediği için keyifleri geliyor."

-31 Temmuz Salı 1855.

"Ruslar ordugâhlarını biraz daha yaklaştırdılar. Bu sabah erkenden bazı kazaklar, otçularımızın üzerine hücum ederek öküzlerle arabalarını götürdüler. Bunlar çekilirken süvari karakollarımızla başıbozuklar 'onları' rahat bırakmamak için takip ettiler. Düşman bataryalarına çok fazla yaklaşıncı da üzerine ateş açıldı. Birçok yaralananlar ile ölenler oldu."

-4 Ağustos 1855 Cumartesi.

"Her zamanki gibi ileri karakollarda bazı avcı çarpışmaları oldu. Bizim Laz Çeteleri, açlıktan, Şorak köyünü yağma ederek ordugâha ganimet yükleriyle dönerken Thompson ve Teesdale tarafından karşılanıp, derhal tevkifleri emredildi. Bunun üzerine tüfeklerine davranıp kamalarını çektiler. Epeyce dayatmadan sonra yakalandılar... Bundan sonra, muhasaranın sonuna kadar bir daha Laz Dikbaşlarından bir şey duymadık."

1.2.2. Kars Zaferi: 29 Eylül 1855 Cumartesi günü yedi buçuk saat süren çok kanlı Türk-Rus cengi, Büyük Kars Zaferi ile kazanılmıştır. Adı geçen İngiliz doktorunun anılarının bir yerinde 29 Eylülde yapılan bu boğuşma için şöyle denilmiştir:

"Rusların ezici bir sayı üstünlüğü ile aynı zamanda hücum ediyor ve ekserisi Laz (Artvinli) gönüllülerinden ibaret çok zayıf bir kuvvetle müdafaa edilen mevzilere Ruslar girip işgal ediyor..."

Williams, bir Arap Alayı ile Kadri Bey'i İngiliz Tabyalarının doğu ucuna göndermişti. Bunlar da aynı zamanda bir taraftan Ruslara ateş ettiler. Böylece düşman kendini iki taraftan birden taarruza uğramış bir vaziyette buldu. Önden ise, şehrin kayalıklarına tırmanan bir Laz (Livanalı) kuvveti ile tehdit ediliyorlardı. Rus ordularının Hurra'ları, kaplan gibi çarpışan ve mütemadiyen süngüleyen Türklerin 'Allah Allah' naraları karıştı. Aksarıklı şehirlielerin, ellerindeki, palalarla etrafi biçerek cenge daldıkları görüldü. Çevik ve korkunç Lazistan (Livanalı) dağlıları da tüfek dipçığı ile vuruşuyor yahut ilerleyen düşmana taşlar fırlatıyorlardı."

"1855 Kars Zaferi" müellifi Sayın Kırzioğlu'nun, 6 Aralık 1855 (26 Rebi'ul-evvel 1272) ve 534 sayılı Takvim-i Vakayı ve Ceride-i Havadis sütunlarından aldığı resmî haber özetle şöyledir:

"Dört Tabur Arabistan (ordusu) askerleriyle üç yüz ve 600 nefer Livanalı başıbozuk¹⁴ askerlerinin düşman üzerine aslanca ve mertçe haml-ü heyca ve iana-i ateş-cidal-ü gavga ederek göstermiş oldukları gayret ve şecaat ve cansiperane hareketleri, havsala-i tarif-ü tahrirden birün olduğu halde, düşman askeri pek çoğunlukla hücumlara cüret etmiş olduğundan..." (bizimkiler ilk çarpışmalarda geri çekilmişlerdi.)

Bu savaşın Kars'ta (Hicrî 1272 yılının Muharrem ayı sonlarına doğru) başlayıp Sefer ayının ilk haftasında (Ekim 1855) devam ettiği görülüyor. Bu savaşta düşmandan 6552 ölü, bizden 407 şehit ve 443 yaralı, Kars ahalisinden de 70 şehit ve 130 yaralı vardı.

Livanalı gönüllüler arasında Kars vuruşmalarına katılan Yusufelili "*Erkinis'ten Âşık Muhibbî*" (1823-1868) son savaş günü için aşağıdaki deyişi yapmıştı:¹⁵

¹⁴ Kars'ta, haritada görülen Laz Tabyasını da bunlar yapmıştır. Bu yiğitlerin başlarında "*ayrıca manevi kuvvet ve din adamı olarak Livana hanedanından Müftüzade Ahmet Efendi*" bulunmuştu. (Bu zat) çok yararlılık gösterdiğinden Vasil Paşa'nın 1 Kasım 1855 tarihli tahrirâtı üzerine, Kars Zaferi'nin kazanılmasında "*hüsn-i hizmetleri meşhud*" (iyi, güzel hizmetleri görmüş) olanlar arasında bu zata da "*Rütbe-i Rabia*" (4. rütbe) payesi verilerek mükâfatlandırılmıştır. (Başbakanlık Arşivi 22397 sayılı dosyadaki "*pusula*" ve "*Hassa Ordusu Müşiri tahrirâtı*")

¹⁵ Çalışmış olduğumuz bu kitapta 28. ve 29. sayfalar bulunmamaktadır.

Devletine “Ölmek üzere olan bir hasta adam.” teşhisini koyar ve “bu devlet yıkıldığı zaman İngiltere ile Rusya’nın boş bulunmamaları için önceden anlaşıp gerekli tedbirleri almaları” lüzumuna dikkati çekerek aleyhimize türlü telkinlerde bulunur. O tarihten 9 yıl sonra da yine aynı Nikola, 1853 yılında Petersburg’da tertiplediği bir kabul töreninde İngiliz sefirine önceki tekliflerinin tekrarlar durur. Rusya’nın bu tutumu o zamanın siyasi durumuna göre İngiltere’nin işine gelmemiş aksine İngiliz kamuoyunun Rusya aleyhine dönmesine yol açmıştır. Bundan sonra Türkiye, İngiltere ve Fransa’nın birleşmesiyle Rusya’ya karşı bir üçlü blok meydana gelmiştir ki, bu birleşmenin şartları 1854-1855 savaşı süresince yürümüştür.

Çeyrek yüzyıl sonraki Osmanlı Padişahı II. Sultan Hamit tahta geçtiği yıllarda ise, Rusya bu defa Balkan uluslarını korumaya ve Osmanlı Devletini yeni savaşlarla tehdide başlamıştır. Bu durum karşısında beliren buhranı önlemek için İstanbul’da toplanan bir konferans bu problemi olumlu bir sonuca bağlayamadan dağılmıştı. Az sonra İngiltere’nin çağrısı ile 1877 ilkbaharında Londra’da ikinci bir konferans daha toplanıp buhrana çözüm aranmıştı. Ne var ki, toplantıya katılan devletlerden özellikle Rusya, Osmanlı devleti aleyhindeki fikirlerinden vazgeçmeyerek aleyhimize bir de protokol imzalanmasını sağlamıştır. Rus delegesi, bu protokol üzerine verdiği bir nota ile “*Osmanlı Bab-ı Ali Hükûmeti*” sözü edilen protokolü reddedecek olursa, Rusya’nın harbe gireceğini bildiriyordu.

16 Nisan 1877 günü Babı Ali’ye verilen Londra Protokolü, görüşülmek üzere Osmanlı Mebusan Meclisine sunulmuştu. Meclis, padişahın isteğine de uygun olarak, protokol şartlarının reddine karar vermiş ve cevabında “*Osmanlı Devleti’nin yabancı bir devletin kanadı altına sığınamayacağını*” belirtmişti.

1.3. SAVAŞIN İLANI (1877)

Londra protokolünün reddini bahane olarak beklemiş olan Rusya 24 Nisan 1877 günü Anadolu ve Rumeli kesimlerinden sınırlarımızı geçerken aynı gün resmî harp ilanını da Bab-i Ali Hükûmetine bildiriyordu.

Osmanlı tarihçilerinin adına “*93 Harbi*” dedikleri bu savaşın Türkiye’de ilanı ise Osmanlı Başkenti İstanbul’da gösterişli bir

törene halka duyurulurken, aynı gün Padişah Sultan Abdülhamit, Türk ordularına bir beyanname ile şöyle sesleniyordu:

“ ...Askerlerimizi silahaltında bulundurmakla beraber, daima efkâr-ı sulhcuysane perverde edegeldiğimiz (barış fikirleri beslediğimiz) gibi, hayırlarımız olan düvel-i mütehabbenin ve sayasına (iyiliksever dost devletlerin tavsiyelerine) de itibar ederek, anlarla birlikte sulhun muhafazasına çalıştık. Ancak, hasmımız (Rusya) takip etmekte olduğu maksadın hukukumuzu, istiklalimizi, hatta memleketimizi bile kâmilan mahv-ı pamal eylemekten (yok edip ayaklar altında çiğnemekten) ibaret olduğu ve bu maksadı elde etmedikçe rahat edemeyeceğini hareket-i vakiasıyla ispat ediyor...

... Evlatların makamında olan ve kumandanızda bulunan zabitan ve efradın (subay ve erlerin) cümlesine selam ederim. Devlet ve memleket onları bugün için beslemiştir. Binaenaleyh herkesin kendilerinden beklediği bütün gayreti, muhabbet-i vataniyeyi ve cesareti gösterebilir; ecdatlarının veyahut şehit veya gazi olarak vefat eden kardeşlerinin kanı pahasına alınmış kalelerimizin her taşını, toprağımızın her karış yerini müdafaa ve muhafaza etsinler. Düşmanın hücumunu def, Osmanlılarca hayatlarından daha aziz olan şeref ve istiklal-i devleti müdafaa eylesinler...

...Padişahınız daima sizinle beraber bulunacak ve hin-i hacette (gerektiği anda) liva-yı mukaddes-i hilafet ve saltanatı (kutsal halifelik ve sultanlık bayrağını) açarak imdadımıza şitaba (koşmaya), vatanın namus, hukuk ve istiklali uğrunda feda-yi cana müheyya (canını vermeye hazır) olacaktır. Cenab-ı Hak nusret ihsan eylesin.”

1.3.1. Rumeli ve Anadolu’da Savaş: Harp tarihi yazarları, her iki devletin savaş sonuçlarını Rumeli-Balkanlar kesiminde almak istediğini ve bu nedenle büyük kuvvetlerini o cephede yığdıklarını yazarlar. Biz burada daha çok doğu cephemizdeki savaşlara yer vermekle birlikte, önce Rumeli kesimi savaşlarına kısaca göz atıp, Plevne Zaferlerimizi belirttikten sonra Artvin-Kars kesimi savaşlarına geçeceğiz.

1.3.1.1. Rumeli Cephemiz: Tokatlı Müşir (Mareşal) Gazi Osman Paşa’nın kumandasındaki Rumeli ordumuz, 23.000 kişi ile

58 top kuvvetindeydi. Ruslar bu ordumuza 50.000 kişi ve 184 topla saldırmışlardı. Gazi Osman Paşa yine de, 20 Temmuz 1877 günü Plevne’de verdiği ilk savaşta düşmanı bozarak ilk zaferimizi sağlamıştı. 10 gün sonraki ikinci Plevne Savaşı da zaferimizle sonuçlanmış, Ruslar 8.000 zayıat vererek paniğe uğramışlardır.

Bu iki yenilgiden sonra Ruslar, Romanya’yı da kendi saflarına alarak 100.000’i aşkın ve 342 toplu kuvvetleriyle Türk ordusunu karşılamışlardır. O günlerde aldığı ilk yardımla Gazi Osman Paşa kuvvetleri de 30 bine ulaşmış oluyordu. Daha da kuvvetlenen düşman bundan sonra dört gün geceli gündüzlü topçu ateşi yaptığı gibi, 11 Eylül günü sabahdan akşama kadar sürekli ve inatlı hücumlara geçmişti. Ordumuz bu saldırıları da kahramanca karşılayıp kırmış, böylece Üçüncü Plevne Zaferi de kazanılmıştır. O gün 16.000 ölü bırakmış olan Rusların manevi güçleri de iyice kırılmış oluyordu. Fakat düşman 29 Ekim 1877 günü Plevne’ye gelmiş olan son erzak ve ikmal yolumuzu da kapamıştı. Bu yüzden ordumuz açlık ve cephanesizlikle perişan ve bitkin bir duruma düşürülmüştü. Bundan sonra Ruslar, kuvvetlerimizi teslim alma planlarını uygulamaya geçiyorlardı.

Ordumuzda açlık ve soğuktan başka salgın hastalık da baş göstermişti. Bu durumla bunalan kahraman Plevne ordumuz, 10 Aralık 1877 günü Sofya’ya çekilmek için bir yarma hareketine girişti. Bu “*huruç*” (çıkış) sırasında kuvvetlerimiz düşmanın 50 bini aşan sıkı ateşli saldırısı karşısında eriyordu. Destanlaşan kahramanlıklar arasında savaşan Gazi Osman Paşa bu hareket sırasında yaralanmıştır. Tarihlerde görüldüğü gibi, Gazi Osman Paşa şerefli bir teslimle silahını ve savaş meydanını böylece bırakmış bulunuyordu.

Bu acı sonuç üzerine Ruslar, boşaltılmış olan Edirne’ye girmiş, 29 Ocak 1878 günü de Çorlu’yu işgal ederek, İstanbul kapılarına, Yeşilköy’e dayanmışlardır. Bir aylık süreden sonra Ayastafanos (Yeşilköy) Muahedesi 3 Mart 1878 günü orada imzalanacaktır.

1.3.1.2. Anadolu Ordusu Cephemiz: Anadolu ordusu cephesinde Ruslara karşı savaşan ordumuzun başında Bursalı genç Müşir (Mareşal) Gazi Ahmet Muhtar Paşa vardı. Yukarıda söylediği gibi Ruslar 24 Nisan 1877 Salı günü şafakla Arpaçay ve Ahıska

kesiminden doğu sınırlarımızı geçmişlerdi. 1855'deki Kars muharebesine katıldığı için bu yerlerimizi çok iyi tanıyan Tiflisli Ermenilerden Loris Melikof (Melikyan) Rus ordusunun başındaydı. Melikof, Ahıska üzerinden ve sağ koldan ilerliyordu. Sol kol kumandanları olan General Çavçavadze bulunuyordu.

Bu yürüyüşleri sırasında Ruslar “*Gürcülük*” ve “*Ermenistan Muhtariyeti*” propagandalarını da yaparak yerli halkı bu yoldan avlama planını da uygulamışlardır. Gürcülük propagandası, Rusların düşündüğü kadar itibar görmedi. Ne var ki, bizim içimizde rahat bir hayat sürüp zenginleşen ve Türk Devletince askere alınmadıkları için nüfus sayıları çoğalan Ermeniler, “*Veli-nimet*”leri Türklere karşı hıyanetlerini göstermekten geri durmamışlardır. Bundan sonra Ermenilerin neler yaptıklarına ileri de “*Birinci Dünya Savaşı*” bölümünde ayrıca değineceğiz.

Ruslar 25 Tabur piyade ile 48 süvari bölüğü ve 96 topla 28 Nisan 1877 günü Kars kalemizi kuşatmaya başlamıştı. Düşmanın sol kanadı da bizce boşaltılmış olan Beyazıt Kalesini 30 Nisan günü işgal etmişti. Ruslar Karakilise (Karaköse)’ye ilerlerken Başkumandan Ahmet Muhtar Paşa’nın emri üzerine Eleskert’teki Karslı Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa da kuvvetleriyle geri çekilerek Pasın’a geçmişti. Düşmanın süvari kollarından biri de 8 Mayıs 1877 günü Kağızman’ı işgal ediyordu.

Aynı kesimlerdeki savaflara ileride tekrar dönmek üzere, bu yürüyüş ve ilerlemeleri burada keserek Batum ve Ardahan kesimindeki duruma dönelim.

Türk kuvvetleri Kars, Ardahan ve Batum kesimlerinde olmak üzere hepsi 10 piyade Taburu ve 3 süvari bölüğü ile 6 bataryalı top Kars’ta Hüseyin Hami Paşa kumandasında bulunuyordu. Ardahan’da 10 piyade Taburu, 6 süvari bölüğü ve 4 bataryalık top, Ferik (Korgeneral) rütbeli Kasap Hüseyin Sabri Paşa emrindeydi. Batum’da ise 57 piyade Taburu ile 6 süvari bölüğü ve bir miktar top Derviş Paşa emrinde bulunuyordu.

1.3.2. Ardahan Savaşı: Hüseyin Sabri Paşa’nın, Başkumandanın aldığı talimat şu idi:

“Ruslar hududu tecavüz edecek olursa, (Ardahan) Kale’de bulunan Mirlicalardan (Tümgeneral) birisi kalede bırakılacak, 3 Tabur piyade ile gereği kadar top ve yerli ahaliden gönüllü Taburlar alınarak Ardahan ile hudut arasındaki yerler düşman hücumuna karşı korunacaktır.”

Ne var ki, emir gereğince öncelikli hareketi gereken Hüseyin Sabri Paşa, Rusların daha önce bastırdıklarını görünce şaşırarak bir şey yapamamış, kısa yoldan Ardahan’a sığınmıştı. Böylece Ruslar Mayıs ayının ilk haftasında Ardahan’ı sargıya almışlardı. Bugünlerde Loris Melikof emrindeki kuvvetlerini yardımcı olarak Ardahan üzerine sürmüştür. Bundan dolayı Ardahan’ı savunan kuvvetlerimiz karşısına Rusların yeniden sekiz piyade Taburu ile on süvari bölüğü ve yirmi sekiz topu daha gelmiş oluyordu. Bu kuvvetlerini alan Rus birlikleri 15 Mayıs 1877 günü topraklarıyla Ardahan’ı dövmeye başlamış, halk arasında korku ve telaş yaratmıştı.

1.3.2.1. Ardahan Kalesinin Düşmesi ve Bozgun: Rusların saldırı hedefleri daha çok Emiroğlu istihkâmlarıydı. Şehre tam hâkim durumda olan Yüksek tepedeki bu istihkâmlar, çok üstün düşman kuvvetlerine karşı Kahraman Miralay (Albay) Kaptan Mehmet Bey tarafından savunuluyordu. Mehmet Bey burada benzeri az görülmüş bir yiğitlikle çarpışırken, sağında bulunan küçük istihkâmlardaki birliklerimiz bozulmuş, düşmanın top ateşi gittikçe artmış, bizim topraklar ise körleşmiş olup düşmana karşılık veremez olmuştu. Ruslar sürekli top ateşi ve hücumlarla, morali bozulmuş olan birliklerimizi yıldırma ve sonunda tabyalardan çıkarmıştı. 17 Mayıs günü Emiroğlu istihkâmları Rusların eline geçmiş oluyordu. Şehir kenarındaki Kayabaşı istihkâmları daha önce düşman eline geçtiğinden askerimizin ve ahalinin yürek güçleri büsbütün tükenmiş, istihkâmlardan çıkan askerlerimiz şehir içine dağılırken ahalî arasında da korkunç bir ürkü (panik) başlamıştı. Bu sırada asker, sivil birbirine karışmıştır. Sokak savaşmalarına şehir halkı da karıştığından Ardahan yağma edilmişti. Bu boğuşmalar arasına ahaliden çoluk çocukla birlikte sekiz yüz kişinin şehit düştüğü bilinmektedir.

Bazı eserlerde Ardahan kumandanı Kasap Hüseyin Sabri Paşa’nın yüreksizliğine yüklenen bu korkunç bozgun sonunda, Rus

kumandanı Tiflis'e çektiği bir telgrafta Ardahan'ı aldıklarını bildirirken şunları söylemişti:

Ardahan Kalesi dış istihkâmlarıyla birlikte altmış top, çok miktar erzak ve müstahkem ordugâh tamamıyla ele geçirilmiştir. Muharebede 1.750 kadar Türk askeri şehit, Mirliva Ali Paşa da içlerinde olduğu halde 1.000 kadar esir alınmıştır. Kuvvetlerimiz bozgun halde Yalnızçam'dan Ardanuç'a indiklerinde Hüseyin Sabri Paşa 21 Mayıs 1877 (Rumî 8 Mayıs 1293) günü Başkumandanına aşağıdaki telgrafla utanç verici durumunu bildiriyor.

4 Mayıs 93 tarihli ve şifreli arizemde arz olunduğu üzere, Loris Melikof ferdası günü dahi muharebeye devam etmiş ve asker mukavemet edemeyerek istihkamattan çıkıp savuşmuş olmalarıyla Ardahan tamamıyla düşman elinde kalmış ve acizleri de¹⁶ askeri takiben Ardanuç'a gelinmiştir. Hüseyin Sabri Paşa ikinci telgrafını Ahmet Muhtar Paşa'ya 22 Mayıs tarihiyle Artvin (Livana)'den yazmıştı:

“Bin üç yüz mevcut ile hasb-el-icap elyeym Livana'ya gelindi. Düşmanın 30.000 piyade ve on iki Alay süvarisi ve onunla mütenasip topları üç hat üzerine mürettep olduğu halde Ardahan'a hücum etmiş ve iki hattı bozulmuş ise de üçüncü hattın şiddetine asker mukavemet edemeyip savuşmuş ve bazıları esir olmuştur. Oltu ve Livana'nın tali (ikinci) ve salis (üçüncü) redif efradından mürekkep üç Tabur hanelerine dağılmış ve kalan yedi Taburun perakendeleri peyderpey (birbirinin ardı sıra) gelmekte bulunmuş olduğunu arz eylerim.”

Ardahan bozgunu üzerine Ardahan'daki birkaç kumandanımızın beceriksizliklerini acı bir dille anlatan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mühimme Kâtibi Erzurumlu Mehmet Arif Bey'in “Başımıza Gelenler” adlı eserindeki cümleler günümüzün deyimiyle şunlardı:

¹⁶ O zamanın resmî yazışmalarında, alt kademedekilerin kendilerini üstlerine karşı “aciz” sıfatı ile nitelemeleri Osmanlılık nezaket kuralları arasında bir gelenek halindeydi. Esefle söylemek gerekir ki, Kasap Hüseyin Sabri Paşa'nın ise gerçekten ve tam anlamıyla “aciz” olduğu anlaşılıyor.

“... (Ardahan istihkâmlarından) Ramazanoğlu'ndaki Taburumuz ile kumandanı, kendilerinin dünyada mevcut olup olmadıklarını göstermeksiniz, umum askerimiz silah sağ omuza edip de Ardahan'ı terk ile Yalnızçam yolunu tuttukları sırada, yine kumandan Hüseyin (Sabri) Paşa'nın gönderdiği emri üzerine, Ramazanoğlu istihkâmında bulunan kumandan, Taburunu ve topçularını alarak bozgun askerin topluluğuna katılıp hep birlikte Ardanuç kazasına yönelerek çıkıp gitmişlerdir.

Ardahan'da bulunan Mirliva Ali Paşa esir olmuş ve yine zaptiye neferliğinden yetişerek Alaybeyliğine ve oradan da nizami asker Mirlivalığına yükselmiş olan ve bu kâğıtları yazdığım sırada Feriklik rütbesiyle Beşiktaş Muhafızı bulunan Hasan Paşa dahi Ardahan'daki iş erlerinin biriydi! Mumaileyh de başından cüz'ice yaralı olduğu halde ki bu yara da Ardahan'dan kaçarken başını duvara vurmakla meydana gelmiştir, bozgun askerin içine katılarak öteki amir ve subaylarla Livana'ya kadar gitmiştir. Bu subayların kimisi düşmanın kılıç artığı sayılmağa yaraşır bir askerin ve heyetin içinde bulunmalarından dolayı meydana gelen utancın etkisiyle yollardaki köylerde ahali gözünden saklanırlarmış! Hatta Livana kasabasına girdikleri gün gerek asker ve gerek subaylar, kadınlara varıncaya kadar ahaliden hareket karışığı pek ağır sözler işitmişler. Çoğu, konukladıkları yerde kendilerini hapsederek sokağa bile çıkamaz olmuşlar imiş...”

Mehmet Arif Bey, Ardahan kaçkını Kasap Hüseyin Paşa'nın korkaklığından ileri geldiğini de eserinde yazmıştır.

1.3.3. Ardanuç'ta “Asakir-i Muavene” ve Artvinli Dede Bey'in Kaymakamlığı: Ardahan düşman eline geçtikten iki gün sonra, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, o sırada Kığı Kaymakamı bulunan Artvin (Livana) Sancakbeyleri ailesinden Dede Bey'i (sonra Paşa) bir tedbir olarak Ardanuç Kaymakamlığına tayin etmiştir.

Dede Bey, Kaymakamlık görevi ile birlikte Artvin, Ardanuç, Şavşat kesimleri (şimdiki Yusufeli'nin bir kısmını da içine alan) Tavusker kazalarından Asakir-i Muavene adı altında yerli-gönüllü asker toplayıp hem Batum-Ardahan yolunu, hem de sol kanadımızdan düşmanın Erzurum'a ilerleme yolunu kapayacaktır.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa “*Sergüzeşt-i hayatının cild-i sanisi*” adlı eserinin 135’inci sayfasında bu konuda şu bilgiyi vermektedir:

“...Ardahan, düşman eline geçtikten sonra... Ardahan’ın ileride, Yalnızcam nam mahalde mümkün olabileceği kadar yerliden asakir-i muavene (yardımcı askerler) cem’etmesi maksadıyla Gürcü Beyleri hanedan-ı kadiminden¹⁷ oralarca nafi-ül-kelem (sözü geçer) olup, Erzurum vilayetinin Kığı kazası Kaymaklığında iken bu aralık celp ve Penek’e gönderilmiş olan Dede Bey, Mayıs’ın onunda (23 Mayıs 1877) . Bu İş için Ardahan Kaymakamlığına tayin olunmuş ise de bu tertibat sadece kaalde (sözde) kalıp (ahalinin morali de bozulmuş olması nedeniyle) aranıldığı kadar asker celp edilememiş ve birçok zaman oraları hali (boş) kaldıktan sonra bir miktar şey toplanabilmiş ise de vücutlarından kat’a faile görülmemiştir.”

Mehmet Akif Bey de adı geçen eserinde, Ardahan’ın düşmesinden sonraki durumu ve Dede Bey’in tayinini şöyle ifade etmiştir:

“Hele Derviş Paşa kumandasıyla Batum’da bulunan Ordu-yi Hümayun’un arkası dahi, Ardahan’ın düşmesi sebebi ve Çoruk Nehri boyunca Batum’a giden (1875-76 yıllarında Batum-Berta köprüsü arasında istihkâm birliklerimiz eliyle yaptırılan) Livana yolunun açık kalması mülahasesiyle tehlikeye düştü. Bu bapta baş gösteren mahzurların cümlesine birden ilâç olmak üzere Ardahan’ın

¹⁷ Eski Osmanlı tarihçileri de asılları Kıpçaklı-Türk olan Ahıska (Çıldır) Atabeylerini, Gürcistan’a da hükmettikleri için, Gürcü asıllı sanmışlar ve bu isimle kaydetmişlerdir. 1536-1549 yıllarında Çoruk boyuna ve Perteğrek-Livana kaleleri üzerine yapılan Osmanlı akınları ve sonraki 1551 Ardahan fethi sırasında da bu yerler Hristiyan Çıldır Atabeyleri elindeydi. Bu savaşları Osmanlı sefernamecileri “*Gürcülerle Savaş*” olarak nitelemişlerdir. Gerek Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve gerekse Mühimme Kâtibi Mehmet Arif Bey’in kullandıkları deyimler de bu eski kayıtlara uyularak “*Gürcistan Eşrafi*”, Gürcü Beyleri Hanedanı şekline geçmiştir. Dede Bey’in soyu Çıldır Atabeylerine varır. Hatta bu aileden ve Dede Bey (Paşa)’ın kardeşi oğlu olan Topçu feriki ve Osmanlı Ayan Meclisi üyesi Ali Rıza Paşa (1854-1921)’nin İstanbul’da Fatih türbesi yanındaki mermer kitabeli mezar taşında da “*Gürcistan Atabeyleri ailesinden*” sözleri geçmiştir. Bunlar yanlış kullanılagelmiş deyimlerdir. Bu konuda daha açıklığa kavuşmasını isteyenler bk. M. Fahrettin Kırzioğlu, Gürcü Profesörlerine cevap: Hür Ses gazetesi (İstanbul) 17-22 Aralık 1945 nüshaları. (Bu cevabın aslı, 50 sayfa tutarında olup gazetede kısaltması yayınlanmıştır.)

ve Livana'ya ve oradan Batum'a giden yolun üzerinde ve Ardahan'ın on iki saat solunda vaki Ardanoç kazasının merkezi olan nefsi Ardanoç'ta (şimdiki kale önü, Adakale) velev derme çatma olsun bir kuvvet bulundurulursa bu kuvvet hem Batum'a perde olur, hem de bu askeri, olduğu yerde bırakarak bizim soyumuza ve doğrudan doğruya Erzurum cihetine düşman ilerleyemez, hatıra geldiyse de... “

Bu iş, Kumandan (Gazi Ahmet Muhtar) Paşa'nın zihnini hayliden hayliye meşgul etti. Ve sonra da zaruret ile aşağıdaki tedbirin alınmasına mecburiyet elverdi. Şöyle ki:

“Gürcülerin eşrafından olup o havalice nafiz-ül-kelem bulunan ve şimdi, yani zaman-ı harpte Erzurum sancağına bağlı Kiğı kazası Kaymakamı olan Livanalı Dede Bey'in Ardanoç'a Kaymakam nasp olunarak gönderilmesi ve Livana, Şavşat, Ardanoç, Tavusker kazalarından nifir-i am suretiyle, mahalleri ayan ve vücuhu kumandasında olarak toplayabileceği başıbozuk tabir olunan gayr-i müntazam asakır-i muavene ile ve tabir-i aharla, ahali yığıntısı ile Ardanoç'a ikamet etmesi tensip olundu. Bunların harp hattını ve müdafaa noktalarını göstermek için birkaç nefer de nizami asker zabiti bu cemaate katılırsa, imkân nisbetinde tehlikesi giderilmiş ve aklın ve ihtiyatın delalet ettiği bir tedbire de teşebbüs olunmuş olur düşüncesi ile Dede Bey, Çakırbaşa'daki ordugâha celp ve davet olunarak gerekli emirler ve tenbihler verildi ve gerekli yerlere buyuruldular yazılarak ve emirler verilerek Dede Bey de vazifesinde bulunmak üzere Ardanoç'a gönderildi...”

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, düşman eline geçen Ardahan'ın kurtarılması çarelerini aramış ve 18 Temmuz 1878 (5 Temmuz 1293) günü Alacadağ'dan Batum kumandanı Derviş Paşa'ya aşağıdaki talimatı yazmıştır:

“...Ol havaliden Asakir-i Muavene toplamak ve refakatinizde bulunmak üzere Mir-i Mirandan Çıldır (Oltu) Mutasarrıfı Süleyman Paşa emir aldığı gibi, Ardanoç ve Livana havalisinden cem edeceği Asakir-i Muaveneye kumandan tayin olunan Ardanoç Kaymakamı Dede Bey dahi, toplayabileceği askerle Yalnızçam cihetinde bulunacağından, düşmanın hal ve kuvvetine ve mevkiin hükmüne göre, Mutasarrıf ve Kaymakam-ı muamileyh ile de bilmuhabere,

imkân müsait görüldüğü takdirde ileriye hareket olunup, şan ve namus-i askeriye halel getirilmeyecek surette Ardahan'ı dahi yed-i düşmenden (düşman elinden) nez'etmek tedabirine (tedbirlerine) mezunsunuz."

Başkumandan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 4 Eylül 1877 (21 Ağustos 1293) tarihli telgrafı ile Çıldır Mutasarrıfı Süleyman Paşa ile Oltu tarafında bulunan Miralay Hasan Bey'e aşağıdaki talimatı veriyordu:

"...Düşmanın Ardahan'da ancak üç Tabur kadar piyadesi olmak lazım geliyor. Şimdiye kadar muhabere edilmiş olacağı ümit edilir ise de, Dede Bey'in Ardanoç'tan Yalnızçam'a ve (Göle kesimindeki) Gazanfer'e doğru ilerlemesi kendisine buradan da telgrafla bildirdiği gibi, Acara cihetinden Ardahan'ın arkasına tehdit için nümayiş (gösteri) yollu bir miktar asker sevki lüzumu Batum'da Derviş Paşa hazretlerine yazıldı ve Göle'de bulunan Numan ve Necip Beyler'in maiyetleri süvarileriyle size katılmaları emri de Kars kumandanına verildi."

Kumandan Gazi Muhtar Paşa'nın bu planı karşısında, Batum'da Derviş Paşa'nın hareketsiz durumunu Mehmet Arif Bey eserinde şöyle belirtmiştir:

"Derhal iktiza-yi hal Batum'a ve Ardanoç ve Kars'a yazıldı ise de, bunun üzerine Derviş Paşa lüzumsuz, bu bapta on günlük müddet içinde, belki kırk kıt'a şifreli ve açık telgraflar çekilmesine başlayıp, Dede Bey'i Ardanoç'tan ve Şerif Bey'i¹⁸ Acara'dan yanına çağırarak uzun uzadıya dedikoduya sebebiyet vermekle düşman, Ardahan'da haberler almış ve bazı söylentilere göre sekiz Tabur asker dahi sevk ederek Ardahan'da kuvvetini artırmış ve hatta Ardahan'ın yirmi beş kilometre Oltu cihetinde ve bizim (Miralay) Hasan Bey müfrezesinin iki saat ilerisinde Darağacı nam mevkie bir miktar kuvvet ile gelip, Hamsekar mevkiindeki Hasan Bey Müfrezesine taarruz edeceği haber alınması üzerine, Mumaileyh 3

¹⁸ Yukarı Acara'nın Hula kasabasından olan Hamşi oğlu Şerif Bey, bu savaştan sonra Ruslar tarafından öncelikle bir "Paşa"lık unvanı ile taltif edilmiş, sonra bir bahane ile sürgüne gönderilmiştir. Sürgünde ölen bu zatın kemiklerini sonradan Hula'ya getirdiklerini, İsa ve Cemal Temür adlı oğullarının Ruslar ve sonraki işgaller aleyhindeki faaliyetlerini ileride göreceğiz.

Eylül (16 Eylül 1877) günü akşamdan yerini bırakıp bütün kuvvetini Penek'e çekmiş, Dede Bey ise, Batum'dan aldığı üç Tabur arkasında olduğu halde kendisi ancak 5 Eylül'de Ardanoç'a gelmiş; Hâlbuki o tarihte ne Ardahan gaafil ve kuvvetsiz bulunmuş ve ne de bizim Miralay Hasan Bey'in altı Tabura Göle'de Hamsekar mevkiinde kalabilmiştir. ...Hal ve zamanın elverişsiz olması bu işte de daha ileri gidilebilmesini icap ettirerek, Batum kumandanı ile Ardanoç'ta bulunan Dede Bey'e Ardahan hakkında 23 Ağustos (4 Eylül 1877 talimatında belirtilen) tasmimatının (tasarımlarının) vakti geçtiği..." bildirilmiştir.

Şimdi Kars kesimindeki savaşları izleyelim.

1.3.4. Kars Savaşları, Zaferlerimiz ve Erzurum:

Ardahan'dan Kars yönüne dönen Loris Melikof, Gümrü'den getirttiği ağır kuşatma toplarının Kars'a karşı kurdurdu ve 8 Haziran'dan başlayıp Kars şehrini ve istihkâmlarını sürekli ateşe tuttu. Bundan sonra da Rusların bizim orduyu kuşatmak için giriştiği plan Ahmet Muhtar Paşa tarafından büyük bir başarı ile boşa çıkarılmış, Rusların sol kol ordusunu yakalayan Başkumandanımız 21 Haziran 1877 günü yapılan bir meydan muharebesinde düşmanı ağır bozguna uğrattı. Kars'tan gelen Loris Melikof idaresindeki düşman orta kol kuvvetleri de 25 Haziran günü başlayan ve üç gün süren tüfek ve süngü savaşları ile bozuldu. Bu başarımız da Zivin Zaferi olarak tarihe geçmiştir. Bu zaferimizde ezilen Rus ordusu 28 Haziran'da çekilme zorunda kalmıştır.

Zivin başarısından sonra da 26 Ağustos 1877'de fecirle birlikte Başgedikler köyü önündeki Kızıltepe'ye yaptığı taarruzla ordumuz bir meydan muharebesi daha kazanmış oldu. Ardahan'ın Emiroğlu istihkâmlarında övülür yararlıklar göstermiş olan Kaptan Mehmet Bey, bu muharebede de kahramanca başarılar gösterip Paşalığa terfi etmiştir. Bu büyük zaferimizi haber alan padişah Sultan Hamit, Başkumandan Ahmet Muhtar Paşa'ya yazdığı telgrafta Gazi unvanını vermiş ve bir murassa kılıç göndermiştir. Sonra 4 Ekim 1877'de başlayıp üç gün süren çok kanlı vuruşmalarla Yahnılar Zaferini kazandı. Kahraman Kaptan Mehmet Paşa burada da üçüncü harikasını göstermişti. Dördüncü defa ezilip tepelenen düşman yine yardımcı kuvvetler alıp, Yahniler' deki 10 bine varan zayıyatını giderirken buna karşılık altı aydan beri hiçbir yeni kuvvet

ve yardım alamayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa ordusu, Rumeli felaketimiz yüzünden, değil kuvvetlenmek verdiği zayıyatı bile karşılayamıyordu.

Havalar soğumuştı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa askerlerimizin hastalıktan ve soğuktan koruması gereğiyle geri hatlara çekilme planını uygulama durumunda kaldı. 8 Ekim 1877'de sağ kanadımızdaki Kızıltepe'yi bırakıp çekildiğimiz bir sırada mevcudu 30.000'e düşen Türk ordusu karşısında 80 binden fazla ve 245 top kuvvetli düşman bize karşı taarruza hazırlanmıştı. 15 Ekim 1877 günü başlayan Alacadağ meydan muharebesinde, Arpaçay yönünden gelen bir başka düşman kolu, ordumuzun güvenle arka verdiği Alacadağ'dan arkamızın çevirmişti. Burada bozulmuş ve 6 binlik bir kuvvet kolumuz sarılıp düşmana esir olmuştur.

Dört büyük zaferden sonra savaşın altıncı ayında ilk defa uğradığımız bu bozgunu *"düzeltecek devlet kudretimiz yoktu."* Kars'ta toplanan bozuk maneviyatlı orduyu düzene koyan Gazi Ahmet Muhtar Paşa 300 top ile üçte ikisi redif (yaşlı, ihtiyar) olan 18.000 askerimizi Kars'ta koruyucu bırakarak öteki kuvvetlerini aldı ve Erzurum'u korumak için Deveboynu hattına çekilmek üzere 18 Ekim 1877 günü Kars'tan ayrıldı. Bundan sonra Ruslar ağır toplarla Kars'ı dövmeye başladılar. Kurt İsmail Paşa, Iğdır'dan ayrılıp Bayazıt-Eleşkert yoluyla çabucak ilerliyordu. Ana kuvvetler başında olarak Gazi Muhtar Paşa'yı takip eden Loris Melikof 4 Kasım 1877'de Deveboynu'na saldırarak kuvvetlerimizi Erzurum'a çekilmeye mecbur etmiştir.

Bu sırada, kadınlı erkekli kahraman Erzurum ahalisi, Aziziye Tabyasına saldıran Loris Melikof ordusuna karşı çarpışan resmî kuvvetlerimiz arasında yer almışlardır. 9 Kasım 1877 Cuma günü Aziziye Zaferimizin kazanılmasında Erzurumlular çok büyük kahramanlık göstermişlerdir. Aziziye'ye sonradan dikilen anıt bu zaferin hatırasını taşır. Ruslar, Anadolu'daki bu son bozgunlukları üzerine, kar bastırmadan geri dönmüşler, Kars işini bitirmek üzere Erzurum önünden çekilmişlerdir. Ve nihayet Ruslar 17-18 Kasım 1877 gecesi yedi koldan Kars şehri üzerine yüklenmişlerdir. Geçen bir aydan beri teslim tekliflerini reddettiğimiz halde bu son yüklenmeler üzerine Kars 18 Kasım sabahı Rusların eline geçmiş oldu. Bu savaşta kahraman Kars'ın düşüşü İstanbul'da ve bütün

Türk yurdunda milli bir felaket sayılmıştır. Nihayet, Rumeli kesimindeki büyük felaketlerimizle de, yukarıda görülen Edirne Mütarekesini insafsızlıkla bozan Ruslar, İstanbul'a doğru ilerleyip, Yeşilköy'de (eski Ayastafanos) karargâh kurmuştur.

1.3.5. Ayastafanos ve Berlin Muahedeleri: Ayastafanos'a yerleşen Ruslar, barış başlangıcı sayılan *"Ayastafanos Muahedesi"*ni burada dikte ettirmişlerdir. Bu Muahedeyi 3 Mart 1878 günün Türk Delegatesi sıfatıyla zamanın Hariciye Nazırı Erzurumlu Saffet Paşa gözyaşları arasında imzalamıştır. 29 madde olan bu uğursuz antlaşma Osmanlı devletine çekilmesi ve kabulü güç çok ağır şartlar yükliyordu. Muahedenin 19'uncu maddesindeki hükme göre; Osmanlı devleti: *"Tazminat-ı harbiye ve Rusya devletinin zarar ve ziyarı"* namıyla Rusya'ya 410 milyon ruble para ödeyecekti. Fakat güya Rusya imparatorunun bir *"cemilesi"* olarak, Tolci sancağı ve Delta adaları, Ardahan, Kars ve Batum sancakları, bu para tazminatına karşılık tutularak aynı maddeye şu kayıt konulmuştur:

"Rusya imparatoru, Devlet-i Aliyyenin müşkülât-i maliyesini göz önüne alarak ve padişahın da arzusunca imtisal edilerek yukarıdaki fıkrada münderic mebaliğin büyük bir kısmının aşağıda yazılı (yukarıda andığımız) toprakların terki suretiyle tesviyesine muvafakat eder."

Bundan 100 gün sonra 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Muahedesi ile Ayastafanos Anlaşmasının bazı hükümleri değiştirilmiş ise de, savaş ödentisi olarak Çarlık Rusya'ya bırakılan Elviye-i Selase (Üç Liva: Kars, Ardahan, Batum) ile bu arada Batum sancağı bağlı olup, günümüzün Artvin'in Ardanuç, Borçka, Şavşat ilçelerini içine alan yerler ve Hopa'dan Kemalpaşa kesimi Rusya'ya bırakılmıştır.

Berlin Muahedesi'nden sonra kesilen Türk-Rus sınırı: Artvin dağı-Melo (Saribudak), Orucuk (Oruçlu), Kabanı-Aşağı, Hod (Maden), Erkiniz (Demirkent) güney-doğu yayla tepeleri ve Tavusker-Oltu çizgisinden geçiyordu. Bu felaket, 1915 Çanakkale Zaferimiz sonunda Çarlığın yıkılması üzerine, Ayastafanos Muahedesi'nden tam 40 yıl sonraki 3 Mart 1918 günü Bolşevik Rusya ile imzaladığımız Brest-Litosk Muahedesine kadar sürecek

ve 1918 baharında Üç Sancak Birinci Kurtuluş'a kavuşmuş olacaktır.

1.3.6. Ardahan-Rus Naçalığının İlk Beyannameleri: Ruslar, savaş son bulmadan ve Ayastafanos Muahedesi bile ortada yokken, ondan 70 gün önce yerlerimize sahip çıkmış ve henüz giremediği Şavşat, Ardanoç, Artvin kazaları halkına korkutucu hükümler salmağa başlamıştı. Ardahan Rus Naçalığının aşağıda okuyacağımız sözleri, Ardahan'a yerleşmelerinden 7 ay sonraları dahi yerli gönüllü fedailerimizin silahlarını bırakmadıkları gerçeğini ortaya koymaktadır.¹⁹ Ardahan'ı alan Ruslar orada Okroz²⁰ Naçalık idare organlarını kurup bu yoldan Şavşat ve Ardanoç halkına çarpışmalardan vazgeçmelerini tavsiye ediyor ve ilkten korkutmaca bir yazı yayınlıyordu. “Şavşat Nahiyesi Müdürlüğüne” başlığı altında yazılı, aslı elimizde bulunan 11 Kânunuevvel 1293 (24 Aralık 1877) tarihli “Ardahan Okroz Naçalığı” imzası taşıyan bu ilgi çekici vesika,²¹ tıpkı deyimiyle şudur:

“Rus devleti ordusunun bu havaliye vürudu ve duhulü yedi sekiz aydan ibaret olup, Ardanoç kazasının Muavene askeri, hane ve ırz-u iyalinin muhafaza ve hizmetini ifa etmek üzere, bulundukları mahallerden ric’atle hanelerine avdet eyledikleri tahakkuk etmiş ve Şavşat nahiyesi ise mezkûr Ardanoç kazası misülli Rusya devletinin emr-ü idare ve taht-ı inzibatına alınmış iken muavene askerlerinin ekserisi silah-endaz olarak bulundukları mevkide mukabele eylemek arzusunda oldukları istima olunmuş (duyulmuş) ve bu hal ise, kendileri rençber ve fukara güruhundan olup, ırz-u iyal ve hanelerinin terkiyle silah-bedest (silah elde) olmaları ileride kendilerine fenayı mucip olacağından başka, familya ve hanelerince dahi büyük fenalığı müstevcip (gerekirmiş) olacağından, oralarına muhtaç olmaksızın zabitan (subaylar) ve neferanın (erlerinin) hanelerine iadeleri her ne sebebe menut (bağlı) ise (nahiyedeki)

¹⁹ 12 Temmuz 1293 (25 Temmuz 1877) tarihinde Şavşat Nahiye Müdürlüğünden Ardanoç Kaymakamlığına yazılmış resmî tezkerede bu iki yerin o günlerde Rus işgalinde değildir.

²⁰ Okrok: Bizim Osmanlı Devleti’ndeki “Sancak-Mutasarrıflık” örgütü karşılığıdır.

²¹ Vesika, o yıllarda Şavşat Nahiyesi Müdürü olan Hamşi oğlu Behlül Bey’in bıraktığı arşivden alınmış olup, 1945 yılında basılan Çoruk-Şavşat adlı kitabımızın 62’nci sayfasında da yer almıştır.

Meclisçe esbabına teşebbüs ve mübaderetle (başlanıp) keyfiyetin tarafımıza iş'arı veyahut tebligat-ı lazime (gerekli duyuru) ifasından sonra yine hanelerine gelmedikleri surette badehu (sonradan) icabına bakılmak üzere o misillü kesianın (o gibi kimselerin) esami ve şöhetlerini mübeyyin Binbaşından eferarına varıncaya kadar defter-i muvazzah eserin (açık-seçik defterinin) hemen iki gün zarfında tarafımıza iş'arına mübaderet ve hilaf-i hal ve hareketten mübaadet (uzaklaşma) eylemeleri siyakında (konusunda) iş'arına iptidar kılındı."

Rusların yine aynı tarih ve imza ile Ardahan'dan yolladıkları beyanname niteliğindeki bir başka yazıda ise şunlar söyleniyordu:

"Şavşat nahiyesinin ümera (beyler) ve hanedan ve bil'umum ahali ve müteberanı (itibarlıları), şu veçhile beyan ile ilan olunur ki: Rusya devleti işbu havaliye malik ve mutasarrıf olduğu hayli müddet ise de, Ardanuç ve Şavşat kazalarının emr-ü izdibatına hasb-el gavayil (gaileler dolasıyla) şimdiye kadar mübaderet etmemişti (başlamamıştı). Bu kere mürettep ve mükemmel bir ordu ile Komandan ve Askeri Cenerat aseletlü Kamarof hazretleri, merkez-i kazanız olan Ardanuç kazasına muavasalet ederek (ulaşarak), bugünler dahi ileriye hareket eylemesi müsamem ve memül (kararlı ve umulur) bulunmuş ve mezkûr Ardanuç kazasının memurin ve hanedan ve ahalisi ise, bila zahmet ve la meşakkat (zahmetsiz ve sıkıntısız) makteza-yi dirayet ve medeniyetleri icabınca resm-i mutavaatkari (itaat ve bağlılık töreni) ifasında bulunarak cümlesi emn-üasayış (güvenlik) ve istiharete nail ve Rusya devletinin umur-i askeri ve mülkiye hizmetinin ifasına mübaderet eylemekte olup, civar kazamız ahalisi dahi işbu emniyet ve istirahat nail olmak emel efkârında oldukları(!) anlaşılmış ve Şavşat ise mezkûr Ardanuç ve Ardahan kazaları meyanında ise de bir tarafı Acara ve Maçahel kazalarına kurp ve civar (yakın ve komşu) olup şayet zikr olunan Acara ve Maçahel ahalisi misillü hal-i vahşiyet(!) ve nadani (vahşilik ve cahillik) yolunda bulundukları halde ilerüce her zahmet ve meşakkate duçar olacakları emr-i bariz (açık) idiğünden oralardan mücanebetle (sakınarak) herkes mal ve can ırz-u namusunun vikayesi (korunması) esabına mübaderet eylemek (başlamak) her halde haklarından mucib-i istirahat ve menfaat olmak üzere, İzzetlü (Haşimoğlularından) Selim Beyzade

Rif’atlü Behlül Bey, maa İmerhev mezkûr Şavşat nahiyesi müdürlük vekâletine nasb-u tayin kılındığı gibi Naip ve Azaların dahi yerince ibkalarına (bırakılmalarına) karar verilmiş olduğu cümlelizin malumları olduğundan ... ”

Son cümlelerini almadığımız bu beyannamenin bir yandan halkı korkutup sindirmek, bir yandan da Rus idaresini ısındırmak için kimi tatlı dille fakat aslında çok tehdit edici cümlelerle dolu olduğu açıkça görülmektedir. Şavşat halkı ile bunlardan daha çok Acara ve Maçahel ahalisinin Rusları uğraştırıp korkuttuğu da Ruslarca kabaca bir şekilde ve “*hal-i vahşiyet nadanı*” şeklinde ifade edilmiş oluyor. Oysa silahını bırakmayan o temiz yürekli insanlar, “*cahil ve vahşi*” değil, yurtları ve milli şerefleri uğruna canlarını hiçe sayan kutlu ve mutlu fedailerdi.²² Bu mutlu insanların torunları da aynı ruhla yetişmiş, 1914-18 savaşında Rusya’ya karşı silaha sarılmış oluyordu.

1.4. RUSYA İŞGALİNDE GEÇEN 36 YIL

1.4.1. Çar Hükûmetinin Uyguladığı Yönetim: Halkımız arasında “*Kara günler*” diye anılan Çarlık idaresinin üç sancakla birlikte Ardanuç, Artvin, Borçka ve Şavşat kesimlerinde uyguladığı sistemli siyaseti burada kısaca gözden geçirmek, güdülen

²² Görülüyor ki Ruslar, yukarıda okuduğumuz bildirilerinde esir ahaliye güzel öğütler verir görülmüş, tatlı vaatlerle onları kazanmağa çalışmıştır. Oysa bir yandan da kendilerine karşı savaşmış fedailerimize yazılarında yakıştırdıkları “*vahşi*”lik sıfatının aslında kendileri takınmışlardır. Rusların yerlerimizi ilk işgal günlerinde, savunmadan yoksun insanlara karşı giriştikleri baskın hareketleri, kan dökme olayları az değildi. Biz bunlardan birine acı bir anı olarak burada söylemekten kendimizi alamıyoruz. Ruslara karşı Cephe savaşı yaptıktan sonra ordumuzun bozulması ile evine dönen Ardanuç’un Kızılıcak köyünde bir Milis Binbaşımız, karısı ve evli oğlu ile bir arada evinde bir manga Rus saldatı tarafından şehit edilmişlerdi. 1828 Ahıska Savaşı sonunda Ahıska’dan Ardanuç’a göçen Çakaloğulları ailesine bağlı olan bu Milli Subay Ahmet Efendi idi. Bir oğlu da yine 1878 savaşlarında Şavşat’ın Satlel Mahallesinde şehit olmuştur. Evinde kendisi ile birlikte vurulan oğlu Rıfat’ın bir buçuk yaşındaki çocuğu Yakup ise saldatların silâh seslerinden korkarak ayvan merdiveninden düşerek sakatlanmıştı. Bu çocuk evde tek kaldığı için Kaşıkcı köyündeki dayısı evine alarak orada büyütülmüş, ailenin tek erkeği olmuştu. 90 yaşında ölen Yakup Efendi’nin 70 yaşında oğlu PTT. Ankara-Bahçelievler Müdürlüğü emekliisi Sayın Nevzat Erdoğan atasının bu acı âkıbetini kısaca bize böyle aktarmıştır.

amaçlarının açıklanmasına yetecektir. Rusya'nın yönetim biçimini aşağıdaki birkaç bölümde kısaca gözden geçirelim:

-Yerli Müslüman-Türk ahaliyi uyuşturma ve Ruslaştırma çabası.

-Türkleri kendi yerlerinde azınlığa düşürmek içi yürütülen uygulama.

-Yerli ahaliden ileri gelenleri memnun etmek için verilen unvan ve memuriyetler.

Bölgelerimizde Çarlık yönetimi başlarken, Rus Hükûmeti, ilkten yerli Türklerden bazı memurları o zamanki yetkileriyle iş başına getirdi ya da eski görevlerinin devamına izin verdi. Yukarıda adı geçen Şavşat Nahiye Müdürlüğünün eski müdür üzerinde bırakılmış olması bunlardan bir örnektir. Böyle olmakla birlikte yönetim, kâh halkın gönlünü alırcasına kâh da kurtarırcasına uygulanmaktaydı. Aşağıda Aracalı Şerif Bey ile oğlu Temür Bey'in durumları da bu arada söylenebilir örneklerden biridir.

Türklerin Ruslar aleyhine her hangi bir hareket yapabilecek kabiliyetteki baş elemanlarından bir kısmı savaş sırasında çekilip Anadolu'ya göçmüş, yerlerinde kalan bir kısım Eşraf ise görüldüğü üzere Rus valilerinin eli altında avutulmağa başlanmıştı.

Yerli Türklerden Rus Hükûmeti adına bazı ufak memurluklara yeniden alınanlar da oluyordu. Bunlar ise kendi atı ve silahıyla ücretli strajnik (jandarma), abeşik (orman muhafaza memuru) gibi görevlerdi. Kimi yerlerde birkaç köyün klava (baş muhtarlık) görevi de Türklere bırakılmıştı. Bunun yanında onları kontrol için Rusça yazan bir Hıristiyan kâtibin yanlarına katılması da gözden uzak tutulmamıştır.

Yerlilerden vergi alınmıyordu. Bu yöntemle fakir halkın gönlü hoş tutulmak istenirken aslında Rusya'ya bağlılık sağlama yoluyla ahaliyi uyuşturma plânı uygulanıyordu. Bu, acı bir gerçeğin ifadesidir.

Türklerden asker de alınmazdı. Bu yoldan da Türkün doğuştan gelme askerlik vasfını yitirmesi, yurt ve millet duygularının domura uğratılması sağlanmış olacaktı herhalde... Bu siyaset bir yandan

bizim için uygulanırken, Ermeni ahalinin açıkça silâh taşımasına, kendi başına silahlı ve talimli birer Türk düşmanı olarak yetişmelerine göz yumuluyordu. Rusların bu davranışlarına karşılık, yerlilerimizden ileri görüşlü ve uyanık bazı kimselerin Türklerin silahlı ve herhangi bir tehlikeye karşı hazırlıklı olmaları için tedbir aldıkları görülüyor. Gizli bir parola ile halk arasına yayılan bu tedbir hakkında şu bilgiler alınmıştır:

Yaygın parolanın simgesi “*tavuk, civciv*”di. Bu tedbiri halka benimsetmek isteyen uyanık elemanlar “*her evdeki insan sayısına göre tavuk beslenmesini, her tavuğu civciv çıkarması için de 50’şer yumurtanın hazır tutulmasını*” salık vermişlerdi. Bu paroladaki tavuk ve civciv, silâh ve cephaneyi ifade ediyordu. O yıllarda halk arasında dolaşan görevli kişiler, her görüştükleri kimselere “*Kaç tavuğun var? Kaç civciv çıkardı.*” gibi sorular sorup, davanın canlı kalmasını sağlardı.

Rus idarecilerinin teşvik edici ve göz yumucu davranışlarıyla silahlanan Ermenilerin bize karşı gittikçe artan düşmanlıkları bu otuz altı yıllık dönem son bulmadan Ermeni ihtilâlleri ve 1914 savaşı içindeki kanlı olaylarla su yüzüne çıkmış olacaktır.

Rus idaresi, Üç Sancağın Müslüman-Türk çocuklarını bilgisiz ve uyuşuk bir halde bırakmak için de okutma ve aydınlatma yolunda olumlu hiç bir iş yapmamıştır. Ancak, ileri gelen tabakadan sayıları üç-beşi geçmeyen kimseleri kendi “*İşkola*” okullarında okutarak onları kendileri aleyhine yürümemek için memnun etmeyi düşünmüştür. Bir yandan da bu gençlerin Rus terbiyesiyle ve kendilerine “*medyun*” bir ruhla yetişmelerine önem vermiştir.

Öte yandan, genel olarak eski ve basit usulle köy camilerimizin ufak ve teşkilatsız medreselerinde okuma usulünü de teşvik ederek serbest bırakmıştır. Buna karşılık Üç Sancak’ta tahsile meraklı kimselerin tatmin edilemedikleri için kaçarak İstanbul ve Erzurum gibi merkezlerde yıllarca okuyup yetiştiklerini biliyoruz.

Rusya, Üç Sancak’taki yerli Müslüman ahaliyi azınlığa düşürmek için Ermeni ve Rum gibi Hristiyan tebaayı buralarda yerleştirmeyi önceden tasarlamıştı. Berlin Muahedesi’nden sonra da, Rusya’nın bu tasarısını gerçekleştirmesine sıra gelmişti. Bununla

ilgili kesin hükümlerin ortaya konulmasını aşağıdaki son Muahededen izleyelim.

1.4.2. Son Muahede-i Kat'ıye: 8 Şubat 1879 da Rusya ile Osmanlı Hükûmeti arasında imzalanan Muahede-i kat'ıye hükümleri hakkında Dr. Sayın Kırzioğlu şöyle der: *“Tarihçilerimiz hiç üzerinde durmadıkları 12 maddelik bu anlaşmayı Osmanlı Hariciye Nazırı Rum Aleksandr Paşa ile Şura-yi Devlet (o zamanki Danişta) Reis-i Âli Paşa Ruslardan da Prens Lobanof imzalamıştır.”*

Anlaşmanın üç sancağı ilgilendiren maddeleri şunlardır:

-Madde 4. Berlin Muahedesi mucibince Devlet-i Aliyyenin Rusya'ya terk eylediği arazinin kıymeti (Tolçı sancağı Besarabya ile değiştirildikten sonra) ba'd-ettenzil, tazminat-ı harbiyenin miktarı 802.500.000 franga karar verilmiştir.

-Madde 7. Rusya'ya terk olunan mahaller (Üç Sancak) ahalişi bu ülkeler haricinde ikamet eylemek istedikleri halde (takdirde) emlâklarını satıp çekilmekte muhtardılar. Bunun için, kendilerine Muahede-i hâzıranın tasdiki tarihinden itibaren üç sene mühlet verilmiştir.

Mühlet-i mefkûrenin inkızasında (bitiminde) emlâklarını satıp memleketten çıkmamış bulunanlar Rusya tabiiyetinde kalacaklardır.

Gerek savaş sırasında, gerekse son anlaşmadan başlayarak Batum, Acara, Artvin, Borçka, Ardanoç ve Şavşat çevresinden Anadolu'ya pek çok insan göçmüştür. Sayıları kesinlikle bilinmeyen bu muhacirler Samsun, Çorum; Toka, Adapazarı, İzmit ve özellikle Bursa²³ gibi illerimizde yerleşmişler ve ilk yıllarda 93 Muhaciri adını almışlardır.

Bundan sonra bölgelerimizde yeni Hıristiyan (Rum Ermeni) tebaanın gelip yerleşmesi başladı. Bu unsurların nüfusları

²³ Bursa'nın Yıldırım semti hemen hemen 93 Artvin-Batum muhacirlerinden meydana gelmiştir. Çürüksulu Mahmut Paşa'nın getirttiği muhacirler de İnegöl'de kurdukları bir köye yerleşmişlerdir. Bunun gibi, Murgullular Hayriye köyüne Borçka-İçkale köylerinden gidenler Gemlik-Feyziye'ye Berta muhacirleri de Bursa'nın Soğukpınar köyünü yeniden kurarak oralara yerleşmişlerdir.

çoğaldıkça, yerliler aleyhine olarak fazla arazi sahibi olmaları, ayrıcalı muamele görmeleri de göz den kaçırılmadı.²⁴

Bu tertiple Samsun ve başka bölgelerden Artvin, Ardauç, Şavşat kasaba ve köylerine yerleşmeye başlayan ve çoğu ilkten fakir çiftçiler olan Ermeniler kısa zaman sonra “Ağa” olmuşlardı. İçlerinden biraz paralı olanlar ise bölgenin ticaret ve yerli sanatlarını tamamıyla ellerine geçirmişlerdi. Yerli ahali de bunların bir nevi kölesi durumuna düşmeğe başlamıştı.²⁵

Ermenilerin yaptıkları terzilik, ayakkabıcılık, bakırcılık gibi el zanaatlarının Türkler tarafından öğrenilmesi de bir amaç haline gelmişti: “*Bu işleri yapmak sizin dininizde de günahdır.*” şeklinde Müslüman halk arasına sokulan Ermeni propagandası bütün canlı tanıklarından biridir.

1.4.3. Şavşat Köylerinden Göçme İstekleri: Yukarıda sözü geçen “*Son Muahede-i Kat’iye*”nin 7’nci maddesi hükmünden yararlanarak, Şavşat’tan on köy halkı “*Osmanlıya göçmek*” isteğinde bulunmuştur. Köylerin İmam, Muhtar ve Azalarının mühür ve parmak izlerini taşıyan bir mazbata ile zamanın Nahiye Müdürü Behlül Bey’i vekil ettiklerini de belirten imza sahipleri,

²⁴ Bursalı Kaymakam (Yarbay) Mehmet Nihat Bey “*Büyük Harpte Türk Harbi*” adlı eserinde (s. 320) bu hususa da işaret ederek şu bilgiyi vermiştir: “*Ruslar 1878 Harbinden sonra Kars ve havalisinde (yeniden) 128 Köy kurmuşlardır. Malakan, Dokobor... gibi. Buraların asıl ahalisinin çoğu ortadan kaybolmuştu. Evvelce Kars ve Ardahan çevresinde çok sayıda olan Türkler 1878’de kütle halinde hicret etmiş olup, ancak 200.000 kadarı kalmıştı*”

²⁵ Bu durumu belirten bir olayı burada örnek olarak görelim: Artvin merkezine yerleşen Ermeniler, çarşıdaki bütün yerli zanaatları babalarının mirası gibi aralarında paylaşıırken, kasaba yerlilerinin çoğu da mezralara çekilmek zorunda kalmışlardı. Mezra sakinleri “*Çarşı-Ağası*” Ermenilerin yiyecek ve yakacak ihtiyaçlarını onların ayaklarına kadar getirme durumunda idiler. Artvinli yaşlılardan birkaçının bana anlattıklarına göre fakirleşmiş mezuralı çiftçilerden yakacak odun alan bir Ermeni ile komşusu bir başka Ermeni arasında geçen münakaşa, hem acı, hem de çok ilginçtir. Şöyle olmuş: “*Bir at yükü odunu gümüş para beş kuruşa alan bir Ermeni’ye, dükkân komşusu ötekisi karşı çıkmış ve bir at yüküne bu kadar para verilir mi hiç, sen şaşurdun mı? deyince, parayı veren şu karşılığı vermiş: Bırak komşu, demiş üç kuruşluk odunu beşe değil on kuruşa alalım ki, İslâmlar bu işten vaz geçip adam olmasınlar.*” demiş.

Osmanlı Türkiye'sine göçmek isteyenlerin bir listesini de bu dileklerine bağlamışlardır.²⁶

Türk devletine duyurulmak ve istekleri yerine getirilmek üzere Behlül Bey'e verilen mazbata şudur:

“Ahal-i kadîme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'den olup bu defa istilâda olduklarından, yine zîr-i cenah-ı müstelzim-ül-felâh Hazret-i padişahı arzu ederek, bu kere Şavşat kazasından hicret edecek ahalinin umum mazbata-i câkerânemizdir.

Bir seneden beri memleketimizi Rusya istila edüp ve bu kere dahi iştirak etmeyüp, zir-i cenâh-ı Hazret-i padişahı arzu kılındığından, leffe n takdim kılınan defter mucibi ahali-i fukaraya Erzurum veya tevabi'de bulunan münasip bir mahal'de yer gösterilmek zımında ifade ve istirhamımızı icap eden mahâl-i âliye arz eylemek ve lutf-u merhamet talep etmek üzere kazamız bulunan Şavşat kazası eşraf ve hânedanından mütevvefa Selim Beyzade Rif'atlı Behlül Bey Efendi'yi taraflarımızdan vekil eylediğimizi musaddak işbu vekâlet-nâmemiz terkim ve lüzum görünen mahallerde irae eylemek üzere mumâileyh yedine ita ve takdim kılındı. Ol babda emr-ü ferman Hazret-i men-leh-ül-emrindir.”

Bu mazbatanın Küçan (Kocabey) köylü Müderris ve şair Mehmet Recâî (1834-1907) tarafından kaleme alınıp, altındaki bu mühürlerden ilkinin de “*Karye-i Küçan İmamı Mehmet Recâî*” adını taşıdığı anlaşılmıştır. Yurtlarının asıl sahipleri olan yerli ahalinin azınlığa düşmemesini sağlama düşüncesiyle bu göçmeyi Hamşizade Nuri Bey'in önlediği yetişen gençlerin bilgili ve milli şuura sahip olmaları için de Şavşat'ın o zamanki merkezi Satlel (Söğütlü)'de kendi parası ile bir medrese yaptırıp Recâî Efendi'yi bu medrese müderrisliğine getirdiği bilinir.²⁷

Bu arada, yerli ahalden göçme arzusu gösterenlere önderlik ederek yerlerinde kalmalarını sağlama yolunda, kimi de “*Tavuk-*

²⁶ Mazbata Behlül Bey'in arşivinden elimizde ise sözü geçen listeye rastlanmamıştır.

²⁷ Nuri Bey; bilgiye çok meraklı, yurt ve millet işlerine önem veren aydın, vatansever bir zattı. Bu zat Satlel'de yaptığı Medresede gerekli din ve genel bilgiler verdirirken gençlere güreş, cirit, at binme, silah kullanma ve avcılık gibi yerli sporların öğretilmesi de sağlanmış oluyordu. Bir yandan da yukarıda değindiğimiz “*tavuk-cıvıv*” parolasının halk arasında yayılıp kökleşmesine önyak olmuştur.

Cıvıv” hazırlığı işaretinin yayılmasında gizli ve sürekli olarak çalışmış aydın düşünceli, yurtsever kimselerin adlarını da anmak gerekiyor. Bunlardan adları ve yerleri tespit edebilenlerin listesi şöyledir:²⁸

1-Ardanuç-Üçirmaklar’dan Müderris oğullarından Âbid Efendi.

2-Artvin-Beşavul (Beşagıl)’dan Osman Ağa oğlu Mehmet Remzi (Çagal) Efendi (Eski Artvin Müftülerinden, daha önce Rus idaresinde Ardanuç Kadısı).

3-Şavşat-Balıkli köyünden Hacı Mevlût Efendi.

4-Şavşat-Yukarı Süles (Koyunlu) köyünden “*Saçılı*” lakaplı Hüseyin Efendi.

5-Aynı köyden Vehbi Efendi (Eski Çıldır Müftülerinden).

6-Şavşat-Kuçan (Kocabey) köyünden Mehmet Recâî Efendi ile oğlu Müderris Yusuf Ziyaeddin (Arslan) Efendi.

7-Şavşat’tan Süleyman (Özbey) Efendi (Şavşat’ın son Müftülerinden).

8-Acara’nın Keda kazasından Davud Efendi.

9-Yine Keda’dan Kırımlioğullarından Abdullah Efendi²⁹

10-Yukarı Acara-Hula’dan Hamşizade İsa, Cemâl ve Temur Bey kardeşler.

11-Yine Hula’dan “*Batize*” Lâkaplı Osman Efendi.

12-Acara’nın Olad-Avur köyünden Numan Efendi (bu zat bir zamanlar Osmanlı sarayında Huzur Hocalığı da yapmıştır)

13-Acara’nın Olad-Avur köyünden Numan Efendi

14-Batumlu Müderris İbrahim Efendi.

²⁸ Mecit Tokdemir’in “*Yedi Mart Kahramanları*” müsveddesinden.

²⁹ Hamşizade Temur Bey’in ilerideki bölümlerde okuyacağımız destanında geçen bu Hoca’nın sonradan bozulduğu görülüyor.

Bu kimseler, o yıllarda dinî ve millî duygulara dayanan telkinleriyle halkı uyanık tutmuşlar. Çarlık işgalinin geçici olduğunu söyleyedirmişlerdir. Yaptıkları gizi ve uyarıcı öğütler Batum, Artvin, Ardaneç ve Şavşat'taki nüfuzlu kimselerce de desteklenmiştir.

Bunlardan sonra, yine Ruslaştırma ve uyuşturma çabası ile birlikte, halkın Çarlık idaresine karşı gösterdiği tepkileri ve bu yüzden meydana gelen kanlı olayların bir kaçını belirtmek istiyoruz. Ayrıca bu arada, Yukarı Acara'da geçen sürgüne göndermelerle, Hula'da yaptırılan kiliseye tayin olunan bir papazın marifetlerini göreceğiz.

1.4.4. Artvin'de Geçen İki Kanlı Olay: 36 yıllık Çarlık yönetimi döneminde Rus Hükûmet adamları halkımızın ruh derinliklerine inerek söz geçirememiş, rahat ve güvenli bir hayat sürmelerine bir yandan da engel olmuş sayılırlar. Bu yüzden bir yanda kendi iç idarelerine karşı direnmeler, bir yandan da güvenliği bozan olaylar sürüp gitmiştir.

Bu ortam içinde, yerli Müslüman-Türk ahali çoğunlukta olduğu halde, Ermenilerin ticari baskısı ve sinsi seyirci kalan Rus idarecileri bu iki cemaatin münasebetlerini çığırından çıkmağa sebep olmuşlardır.

Yıl 1890'lardır. Tiflisli Abaşidze adlı bir Gürcü 12 yıldan beri Artvin Okrok Naçalığı bulunuyor. Artvinlilerin o yıllarda "*Pilo'nun oğlu*" diye adlandırdıkları Andriyas Pilosyan adlı zengin ve azgın komiteci Ermeni de İstanbul'dan yüksek tahsilini bitirip Artvin'de bulunmaktadır.³⁰

Rus Hükûmeti kendi adamlarından birini Artvin Belediyesi'ne Reis seçmiş, Ermenilerden Andriyas'ı Türklerden de Koruzol (Koruzoğlu) Mahallesinde oturan Ahmet Tevfik Bey'i Reis muavini

³⁰ Andriyas'ı Artvin'e sonradan yerleşip işleri alan "*Gelme Ermeniler*" İstanbul'dan Artvin'e davet etmişlerdi. Bu komitecinin Artvin'deki dört katlı kâğır evinin Ermeni'lerin yardım cemiyetleri eliyle yatırıldığı söylenir. Korkunç ve mazgalı bodrumları ile merdivenlerinin düzeni, bu binanın gerçekten bir komiteci yatağı olduğunda şüphe bırakmıyor.

yapmıştır.³¹ Tevfik Bey aynı zamanda Artvin Naçalığının Jandarma kuvvetlerinin başında tutulmaktadır.

Tevfik Bey ile Andriyas arasındaki ilişkiler ilkten beri bozuk gitmeye başlamıştır. Belediye toplantılarında birbirlerine karşı çok sert çıkışlar yapmaktadırlar. Yine bir toplantı sırasında Andriyas, Tekliflerine öteden beri karşı çıkan Tevfik Bey'e kafa tutmağa başlamıştı. Aralarında başlayan söz düellosu kızışınca azgın ve kibirli Andriyas hiddetle Tevfik Bey'e dönmüş ve *"Senin dilini koparırım,"* diyerek tehditler savurmuştu.

Tevfik Bey de buna karşı: *"Kim kimin dilini koparır, görürsün."* sözleriyle karşı çıkmıştı.

Soğuk bir hava içinde geçen toplantı bittikten sonra Belediye'den ayrılan Tevfik Bey, kendisine ve dolayısıyla yerli ahaliye karşı düşman kesilen Andriyas'ın işini o gece bitirmeye karar verir; Adamlarından ikisini³² alıp hasmını bekler.

Andriyas geceleri bilardo oynamak için çarşının kendi evine yakın bir kahvenin salonunda devam etmektedir. Gece yarısından sonra bu eğlencesinden evine dönmekte olan Pilosyan sessizce ve kısıklı yakalanır ve hamam arkasına inen taş merdivenlerden aşağı sürüklenerek indirilir.

Orada sessiz silahlarla Andriyas'ın işini bitireceği sırada Tevfik Bey:

-Bak Andriyas dil nasıl kopartılmış şimdi göreceksin, der.

Bu vahşice intikam alma hıncının oluşup yerleşmesine sebep olanlar kimlerdi? Burada tekrar sormağa lüzum var mı bilmem, ama 1890'da İstanbul'da henüz kurulmuş olan Hınçak Cemiyetinin bu

³¹ Ahmet Tevfik Bey, Çıldır (Ahıska) Atabeyleri soyundan gelme Livana Sancakbeylerine bağlı Yusuf Tayyar Bey'in üç oğlundan biridir. Rus işgali başlamadan önceki yıllarda Tevfik Bey ile amcası oğullarından olan Mehmet Ali Bey, Osmanlı devrinin *"Livana kazası Meclis-i idare Azası"* idiler.

³² 1891 (1307) doğumlu olup, 1964 Ağustos'unda Artvin'de kendi anılarını tespit ettiğim (Hoçor oğullarından Musa Ağa'nın oğlu ve Dede Ağa'nın torunu) 73 yaşındaki Zirver Dede, bu iki kişiyi şöyle tanıtmıştır: *"Biri amcam Ali Ağa, öteki de, sonradan Bursa'ya yerleşen Tabanca lakaplı Ahmet'tir. Babam, benim 1307'de doğduğumu, Andriyas'ın da o günlerde öldüğünü"* söylemiştir.

gelişmelerin baş körükleyicisi olduğu da apaçık bir gerçektir. Hınçak'tan önceleri Ermeniler arasında yardımlaşma bahanesiyle kurulmuş olan cemiyetler ise aynı siyasi ve düşmanlık gayelerine dayanmaktaydı.

Tevfik Bey o gece sabaha karşı evine inip 9 yaşlarındaki oğlu Servet'i yanına almış Ahmet ve Ali, adlı iki yardımcısı ile birlikte Türkiye sınırı üzerindeki Melo (Sarıbudak) köyüne geçmiştir. Bir gün sonra Tevfik Bey Yusufeli'nin Lusuncur ve Nigzevan köylerinden 25 kadar silahlı toplayarak sabaha karşı onlarla birlikte Artvin'e gelmiş ve hanımını kurtarıp götürmüştür. Bu baskın sırasında Rus Kazaklarıyla aralarında silahlı çatışma olmuş, Artvin'in şehitlik mahallesinden bir kişi vurulup ölmüştür. Tevfik Bey, bu macerasını da başarıp tekrar Türkiye'ye geçtiyse de Ermeniler aynı gün konağına ateş vermişler ve atadan kalma koca kâgir³³ binayı kül yığını haline getirmişlerdir.³⁴

O günlerde Rus Hükûmeti de Andriyas'ı öldürenleri yakalayan, ya da öldürüp cesedini getirenlere para ödülleri vereceğini ilân ediyordu. Ermeniler, Hoçuroğlu Ali Ağa'yı sıkıca takip edip öldürmek istediler ise de buna muvaffak olamadılar.

Ancak bu arada kardeşi Hoçuroğlu Musa'yı kurşunla omzundan yaraladılar. Musa Ermenilerin elinden kaçmakla kurtulabildi.

Türkiye'ye sığınan Tevfik Bey önce Erzurum'a gitti. Ruslar iadesini istediler. Zamanın Erzurum Valisi işi savsakladı. Tevfik Bey İstanbul'a giderek orada akrabası Topçu Ali Rıza Paşa ile bunun amcası Yahya Dede Paşa'nın³⁵ yardımlarını görüp Rusya'ya

³³ kâgir: Taş ya da tuğladan yapılmış olan (yapı, duvar vb.).

³⁴ Fahrettin Erdoğan, "*Türk-ellerinden Hatıralarım*" adlı eserlerinde, bu yanık binayı görüp binayı görüp neden bu duruma geldiğini ve sahibini sorduğunu kaydederek Tevfik Bey'den söz etmiştir.

³⁵ 1878 savaşı sırasında Ardanuç Kaymakamı ve yerli "*Asakir-i Muavene*" kumandanı olan zattır. Savaş sonu Bursa'ya yerleştikten sonra Mardin, Maraş, Sinop, Antalya, Isparta, Urfa Mutasarrıflıklarında bulunmuştur. Maraş Zeytun'daki isyancı Ermenileri ıslah etmişti. 1316 (1900) yılı içinde izinli olarak İstanbul'da istirahatte iken İşkodra valiliğine tayin edildiği kendisine bildirildiği sıra ölmüştü. Fatih Türbesi mezarlığında yatar. Bu kanlı sahneleri yaratan düşmanlık hırsları ve

teslim edilmekten kurtuldu. Yine bu Paşaların yardımı ile Bursa'ya yerleşip Yıldırım mahallesine yaptırdığı evde oturan Tefvik Bey, oğlunu okutarak subay yetiştirmişti. Babasının ölümünden sonra Bursa'da ölen Servet Bey erkek evlatsızdı.

Tefvik Bey-Andriyas olayından birkaç yıl sonraki 1895 sıralarında meydana gelen bir katil işi de Naçalık Gürcü Abaşidze'nin kurşunla öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Rus Hükûmetinin bir töhmetiyle Vezirköylü (Vazirya) Emin Ağa'nın takibi problemi Abaşidze'yi bir hayli meşgul etmişti. Baş çıkamayınca *"17 yıllık Naçalığım; Bu kadar zorluk çekmedim"* diyen Naçalık, Emin Ağa'yı kendi eliyle yakalamak istemiş, emrine aldığı jandarmaları ile köye gidip teslim olması için Emin Ağa'nın evini sarmıştır. Emin Ağa bir fırsatını bulup evin penceresinden uzattığı silahıyla Abaşidze, üzerine ateş etmiş ve yere sermiştir.

1.4.5. Acara'daki Durum: Artvin yöresinde olduğu gibi Ruslar, Batum ve Acara kesimlerinde de hânedan ve eşraftan kimseleri önce memnun kılmak, sonra da sürgünlere göndermek yolunu izlemişlerdi. Bu tutumlarını örnek olarak Yukarı Acara'nın Hula kasabasında eşraftan sözü geçer Hamşioğulları ailesine³⁶ uygulanan tertipleri ve yeniden yaptırılan bir kiliseye tayin olunan bir papazın marifetlerini kısaca kaydedelim.

yönetimindeki baskılar ortada iken, tıpkı Tefvik Bey'inki gibi bu olayı da *"âdi bir suçlu takibi işi"*ne bağlamak kolay olmasa gerektir.

³⁶ Ahıska savaşından önceki 1803-1814 yılları arasında Ahıska (Çıldır) Valisi (Sicil-i Osmanî III, s 60'da yanlış olarak, *"Memîşzade"* yazılı) Hamşizade Selim Paşa ile sahnede görülen ailedir. Hamşioğulları, Acara'dan sonra Ardahan, Şavşat, Oltu kollarına da ayrılmış geniş bir sülâledir. Aksak Temür'ün Gürcistan ve Acara topraklarını işgali (1383-86 sıraları) yıllarında bu istilâya karşı koyan *"Hamşa"* veya *"Hamşiya"* adlı bir Bey'in bu ailenin cediti olduğunu sanıyorum. Temür'ün fetihlerini anlatan Zafernâme'de adı anılan ve karşı çıkımları anlatılan Hamşa'nın kaçıp ormanlar içine sığındığı belirtildiği gibi Şavşat'taki Hamşilerin aile riayetlerinde de cetlerinden birinin Kırım'a geçip sonra Acara'ya döndüğü söylenmektedir. Bu arada Abdullah Han, Erşanal Hamşa, Leon Hamşa gibi isimlerden de söz edilir. 1878 savaşında Batum Kumandanının Acara'da yanına çağırıp kendisiyle götürdüğünü daha önceki sayfalarda yazdığımız Acaralı Şerif Bey, yukarıda kendisine Paşalık verildiği söylenen zattır. Bunun babası, Selim Paşa'nın oğlu ve 1828 Ahıska savaşında Acaralı yerli kuvvetlerle Ruslara karşı savaşan Ahmet Bey'dir. (sonra Paşa olmuştur)

Ruslar, Hulalı Şeref Bey'e 1878'den sonra "Paşa"lık vermişlerdi. Meğer bu takma adlar, sözü geçer kimselere bu bahane ile bir töhmet yükleyip yurtlarından uzaklaştırmak için verilirmiş. Bunun gibi, Şeref Paşa'ya da bir suç dayatılarak sürgün edilmiş, evden, aile ve çocuklarından uzaklarda ölen bu zatın kemikleri sonradan oğulları tarafından getirilip Hula'da gömülmüştür.

Şeref Paşa'nın beş oğlundan üçü İsa, Temür ve Cemâl Beyler Rusça tahsil yaptıkları halde Çarlık idaresine her zaman karşı çıkmaktan geri durmamışlardır. Bu üç yurtseverin adları ilerideki 1914-18 savaşı ve bunu kovalayan işgal ve kurtuluş yıllarında geçecektir.

Yalnız, burada ağabeyi İsa Bey gibi şair olan ve o yıllardaki memuriyet ve sürgüne gönderilme günlerinde Temür Bey'in bilinen yaşantısından bazı kısımlara değinmeden geçemeyeceğim. Temür Bey de babası gibi sürgün edilmiş ve Ruslara karşı ola nefret duyguları gittikçe artmış bir kişi olarak görünür. 1915'teki Ardahan bozgunu ile 1918'deki genel oya başvurma sırasında yazdığı Acara destanlarını ileride okuyacağımız İsmi yok mahlaslı şair Temür Bey, sürüldüğü günlerde yazdığı dört kıtalık bir şiirinde Rus Çarını Firavun'a benzeterek şöyle demişti:

.....
*Musibet kemalin tek bulmayınca,
Hayra devr'eylemez maslahatımız.*

*Temür sabırlı ol daim şükr'eyle,
Gece gündüz yaratanı zikr'eyle,
Nemrut, Şeddat, Takyanos'u fıkır'eyle,
Firavn'a teşbihtir Hükümdarımız.*

Sürülürken evinden ayrılışını da anlatmıştır:

*Terk-i vatan edüp azm-i râh ettik
İnayet umarız Sühan'ımızdan
Ahir gurbet-eli ihtiyar ettik
Cüda düştük ehl-ü ayâlimızdan.*

...

*Tevekkül bâbından olmazım cüda,
Vatana, millete bu canım feda,
İsmiyok, işini ey(i) eder Huda,
Kat'î ümit etmem Sühan'ımızdan*

Temür Bey iki evliydi. Hanımının biri Acara'nın Koçakh köyündedir. Gurbetten yazdığı bir koşmasının sonunda Koçakh'ı özlediğini şu dörtlülle belirtiyordu.

*Temür'üm kaynayıp coştum,
Vatan hasretiyle bışdım,
Dağlarından ayrı düştüm,
Ben Koçakh'ta olsam şimdi.*

Rus Hükûmeti 1911'de Hula'da bir kilise yaptırır. Orada İslam olmayan cemaat pek az ise de, maksat misyoner bir papaz göndererek taassup derecesinde dinlerine bağlı olan Müslüman halkı dinlerinden soğutmaktır. Papazın vazifesi de budur. Gelen Papaz türlü fesatlıklar yapar. Sonunda nüfuzlu ve kendisine engel olacaklarını anladığı Hamşioğulları ailesini yerlerinden uzaklaştırmayı Hükûmetine teklif eder.

Gün gelir bu papaz hile ile yerli Müslüman kadınlarını, kilisedeki süs ve resimleri seyretmeleri için komşuları aracılığı ile kiliseye davet ettirir. Papaz kilisede yoktur, gidip seyredelim derler. Yüzleri örtülü halde kiliseye giren hanımlar orada peçeleri arkaya atıp resimleri seyre dalarlar. Oysa papaz göremedikleri bir yerde, perde arkasında saklanmıştı. Elindeki özel makine ile hanımların açık yüzle resimlerini tespit eder ve başarısını anlatmak üzere Hükûmet merkezine gönderir. Bu olayı duyan Temür Bey, Çar'a başvurarak papazın Hula'dan uzaklaştırılmasını sağlar. Bundan sonra da ne bahane bulunursa bulunur ve Temür Bey, Rus memuru olarak Gürcistan'ın Kütayis şehrine sürülüp evinden uzaklaştırılır. Temür Bey, haksızlık karşısında "tevekkül" den başka çare olmadığına zulüm, sürgün, ölüm cezası tehlikesi ile baş başa kaldığına değinerek şöyle der:

*Müzevir yüzünden, düşman şerrinden,
Vatan tutup gurbet eli beklerim.
Hükûmet kahrından, küffar zulmünden,
Megrelistan çöllerini beklerim.*

*Yok adalet, zulüm, himaye çöktür,
Ya sürgündür sonu yahut bir oktur,
Gaddarlara karşı kuvvetim yoktur,
Adaletli bir hükümdar beklerim.*

*Tevekkül et hakka sabr'eyle Temür,
Kötüler akıbet belasını bulur,
Elbet bize Hak'dan bir imdad olur,
Cenabı Allah'tan imdat beklerim.*

Şair Temür Bey, kendisini müzevirleyen papaz için yazdığı taşlamanın sonunu da şu beyitle bağlamıştır:

*Musallat eyledi kâfir keşişi,
Mel'unun hiddeti çıkmaz gönülden."*

Temür Bey'in hayatı üstüne kısa bilgiler veren Raci Damarcı³⁷ bu zatın 1860 yılında Hula'da doğduğunu ve 53 yaşında iken tifodan Koçakh'ta öldüğünü söylüyor. Ölümü 53 yaşlarında gösterilince, ölüm yılının 1915 savaşıdan öncelerde olduğu düşünülür ki bu, yanlıştır.

Bilindiği gibi, Temür Bey, 1918'deki Brest-Litowsk Muahdesiyle Üç Sancak Türkiye'ye geri verilirken, bölgelerin şükran duygularını padişaha arz etmek üzere İstanbul'a giden heyet içerisindeydi.³⁸ Hatta 1920-1921 arasındaki Gürcü işgali sıralarında da hayatta olup, bu işgaller aleyhine faaliyet göstermiştir. Ölüm yılını biz de kesinlikle tespit edemedik. Ancak, bu tarihin 1920'lerden sonra ve yaşının 60'ın üstünde bulunması gerekir.

1.4.6. Üç Sancak'tan Rusya'ya Davet Edilen Bazı Yerli Heyetler: Ruslar, yerli ahaliden ileri gelenleri hoş tutmak isterken,

³⁷ Raci Damarcı, İsmiyok, I, Türk Folklor Araştırmaları c. III, s. 64, Kasım 1954.

³⁸ Bu konuda birinci dönem Batum Mebuslarımızda rahmetli Ali Rıza Acara Bey'in bana anlattığı bir anı da vardır: "Üç Sancak Heyeti arasında İstanbul'a giden Temür Bey Osmanlı Başkentinde büyük itibar ve saygı ile karşılanmıştı. Zamanın Başvekili Talat Paşa ile Enver Paşa'nın bu heyeti kabulleri sırasında, Temür Bey bu Paşalara, halkın duygularını ifade eden şu cümleyi de söylemişti: Sizler eliniz öpülecek zevatsınız. Ben sizlere göre ihtiyar sayıldığım için elinizi vermeyeceğinizi biliyorum. Eğer el verseniz yine de öperim, sizleri tebci ederim."

onları bazı vesilelerle başkentlerine davet etmeyi de fırsat bilmişlerdir. Bunlardan ikisine burada kısaca değinmek isteriz.

Kars'tan giden heyet için Sayın Kırzioğlu Fahrettin Bey, Kars adlı eserinde şunları yazmıştır:

“1894'te tahta geçen II. Nikola'ya Rus tebaasından olan her yerdeki milletlerden seçilen halk mümessilleri payitaht Petersburg'a tebrike giderken, Kars'taki Askerî Vali, bu ildeki milletlerden 13 mümessil göndermişti.” Bununla heyet içerisinde Türklerin az sayıda bulunduğu da ayrıca belirtilmiştir.”

Rus Romanoflar, hanedanın 300'üncü yıldönümü töreni dolayısıyla de Batum vilâyeti yerli halkına temsil etmek üzere 1913'te Tiflis'e 30 kişi davet edilmişti. Bu heyetten isimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır:³⁹

1-Ardanuç'tan Tevfik Efendi (Ataman) Rus memurlarındandı.

2-Ardanuç-Irmaklar'dan Aziz Ağa.

3-Şavşat-İmerhev'den Kürdigize Osman Efendi, İmerhev İstarşinası olarak.

4-Şavşat-Kurudere'den Göğöroğlu Şevket Bey, Mirye İstarşinası olarak.

5-Şavşat-Çoraklı köyünden zamanın Çıldır Müftüsü olarak Hacı Şakir Efendi.

6-Şavşat-Aşağı Şüles (Koyunlu) köyünden Azmi Efendi.

7-Şavşat-Verhunal (Karaağaç) köyünden Kerimoğlu Arslan Ağa (Subaşı), Merkez İstarşinası olarak.

8-Yukarı Acara'dan Hamşızade Temür Bey.

9-Şavşat-İmerhev'den Torun Efendi.

10-Acara'dan Cafer Ağa (Temür Bey'in dayısıydı).

11-Acara'dan Adul Ağa.

³⁹ Bu davetlilerden yerli giyinişleriyle çektilen bir grup resimleri için “Artvin İli I. 1970” kitabımızın 85'inci sayfasına bakılabilir.

12-Acara-Meris'ten Şükrü Bey.

13-Acara'dan ayrıca adları hatırlanamayan dört kişi.

14-Batum'dan Tufan Bey.

15-Batum Müftüsü Efendi.

16-Batum'dan Bibinoğlu Haydar Bey (Rus subayı olarak).

17-Maradit'ten Halvaşı İshak Efendi.

Tiflis'e giden davetliler Umumî Vali Voronzof Daçkof tarafından kabul edilmiş, kendileri iyi karşılanmış, resimler çektirilerek kendilerine hediye edilmişti.

Mümessillerle Daçkof'un görüşmeleri sırasında, Çar'ın kendilerinden çok memnun bulunduğunu, ahalinin de Rusya devletine karşı itimat beslemesi gerektiğinin yerli ahaliye duyurulması ve buna benzer telkinlerin yapılması rica yollu tembih edilmişti. Bu konuşmalar arasında, Ardanuçlu Aziz Ağa'nın Daçkof'a yönelttiği sözler dikkat çekicidir. Heyet içinde bulunan ve Rusça tahsil gördüğü için bu konuşmaların dilmaçlığını da yapan Ardanuçlu Tefvik Ataman Efendi'nin anlattığına göre Aziz Ağa⁴⁰ Daçkof'a şunları söylemişti:

“Siz eğer, dinimize, dilimize âdetlerimize dokunmazsanız bizden bir zarar görmezsiniz. Yok, eğer bunların aksini yaparsanız, işte o zaman iş değişir ayaklarınız.”

Tefvik Efendi ise, Aziz Ağa'nın korkmadan açıkça söylediği bu sözleri Daçkof'a tıpkısıyla anlatmaktan çekinmiş, sözleri daha yumuşak bir deyimle aktarmıştır. Darçkof ise bu “ümmi” Ağa'nın ileri sürdüğü teklifleri takdirle karşıladığını söylemiş. Asıl ifadeyi Türkçe olarak anlamış olan davetlilere gelince onlar da bir yandan korku, bir yandan da Aziz Ağa'ya karşı hayranlık duymuşlardı. Toplantı dağılıp dışarıya çıktıkları vakit Aziz Ağa'yı tebrik ettikleri de ayrıca söylenmektedir.

⁴⁰ Adı geçen Yusuf Ağa, Ardanuç'un İrmaklar köyünde Bayraktar oğullarındandı. Günümüzde 50 yaşlarında olan iç hastalıkları uzmanı Doktor Yusuf Bey, “Ersoy” soyadını hakıyla kullanmaktadır.

Buraya kadar olan kısa açıklamalarda görülüyor ki, Ruslar yerli halkımızı sindirmek ve uy st rmak için her çareye ba v r mu lard r. Geçen 36 yıllık idareleri çağında da, Türklerin artık Rusya'ya karşı bir harekette bulunmayacak duruma geldiklerini sanm ı  olmakla da aldandıklarını 1914'teki savaş başlangıcı sırasında göreceklerdir.

1.4.7. Rusların    Sancaktaki İdare  rg tleri: Ruslar    Sancak bölgelerimizi Oblast dedikleri iki Askerî Valilik halinde idare etmişler, Ardahan Okrok yönetimini kaldırıp te kil ti k sm ı lardı. Ardahan ve Oltu bölgeleri U asko-Okrok (Kaza) halinde, Göle ile  ıldır ve Poshov İstar inalık (Nahiye) te kilatıyla Kars Oblastı'na ba lanm ı tı. Artvin (Livana) ve Ardanuç kazalarımız ise  av at ve Borçka İstar inalıkları ile Batum Oblastı'na ba lıydı  av at sonradan U asko (kaza) haline konulmuş, Artvin ise Okrok Na alıklik (bizim Mutasarrıflık, Sancak karşılığı) olmuştur.

Adlarını   renebildi imiz Artvin Okrok Na aliklerinin    de Gürcü'd r. Bu deyimimizle bu idarecilerin kasıtlı olarak i  başına getirilmiş olduklarına işaret etmek istiyoruz. Bunların ilki olan Gürcü (Tiflis, ya da K tayisli olacak) Aba idze 17 yıl i  başında kalm ı , 1895'lerde Vezirköy'de Emin Ağa'nın kur unlarıyla  lm   t r. Sonra, 1914 savaşının ba lama sırasında, Rusların Dakanof dedikleri Gürcü Dakanidze, idare ba ındaydı. Ondan sonraki Artvin Na alı ı, 1918'de Brest-Litowsk Muahedesinin imza edileceği günlere kadar, Gürcü Beylerinden Landiya adlı biridir.

Artvin'e bağlı Sirya (Zeytinlik) İstar inalıktı. İstar inalar yerli halk arasından seçimli olarak i  başına getiriliyordu. Tespit ettiğimiz Sirya İstar inaları (Nahiye Müdürleri)  unlardı: Sirya'dan M ezzino lu Mustafa A a, K  ifo lu (Ke o lu) Yusuf A a, A a ı Hod'dan (Maden) İzzet A a, Sirya'dan Sabit A a, Artvin'in S vet (Seyitler) köyünden de 1914'lerde son İtir ına Vezirköylü Kantaro lu Sefer A a'dır.

Ardanuç'ta    İstar inalık vardı. Bunlar: Anı  (İncili), Aravet (Torbalı), Hertvis (Konaklı) köylerinde idiler. Aravet İstar inalık

görevini Sakarya köyünün Cola mahallesinden olan Recep Efendi⁴¹ halkın ısrarlı seçimleriyle 15 yıl süre ile yapmıştı.

Şavşat'ta: Merkez, Mirye, İmerhev İstarşinalıkları vardı. Satlel (Merkez) İstarşinası ilkten Hamşizade Behlül Bey, sonra Gürnatel (Suzuz) köylü ve aslen Maçahelli Yusuf Bey⁴² idiler. Merkez İstarşinası sonradan bir aralık Karaağaç köylü Arslan Ağa (Subaşı) tarafından yürütülmüştür. İmerhev (Meydancık) İstarşinası Balıklı köyünden Kürdigize lakaplı Osman Efendi Mirye (Veliköy) İstarşinası da Kurudere köylü Görgörogullarından (Ahıska'dan gelme aileden) Şevket Bey idiler.

93 (1877-78) savaşı ile Edirne Muahedesi sonunda Rusya'ya bırakılan çevrelerimiz üstüne bildiklerimizin özeti burada bitiyor. Bundan sonraki bölümde 1914-18 arasında süren Birinci Dünya Savaşında, gerek Artvin ili, gerekse yakın çevreleri (Batum, Karadeniz kıyısı, Kars, Oltu-Erzurum) içinde geçen Türk-Rus vuruşmalarını, sürgünleri, idamları, göçmeleri izleyeceğiz.

⁴¹ Recep Efendi, sonradan 1915'teki ayaklanmada çete toplayıp Ruslara karşı savaşıacaktır. Adından o yılların olayları arasında ayrıca bahsedeceğiz.

⁴² İstarşinalığının son yılında Yusuf Bey de yerli kuvvetler toplayıp Sahara Dağı geçidini tutmuş, Ruslara karşı savaşmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI (1914-1918)

2.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GENEL BAKIŞ

1914-1918 yılları arasında dört yıl süren bu savaş, harp tarihimizde “*Büyük Harp, Cihan Harbi*” gibi adlarla anılagelmışti. 1939-1945 arasında geçen son dünya savaşına “*İkinci Dünya Savaşı*” adı verilince iki de birinci adını almış oldu.

Balkan savaşının bitmesinden sonra aradan iki yıl gibi kısa bir zaman geçmişti ki, Büyük Avrupa Devletleri ile Çarlık Rusya’sında yeni bir savaş için yoğun bir hazırlık başlamıştı. Bu ortam içinde Osmanlı devleti de yakınlığını gördüğü yeni savaş için kendine göre hazırlığı geçmiş oluyordu. Konumumuz olan 1914 savaşının neden çıktığını genel yayınlardaki bilgiler göstermektedir. Biz burada onları uzun uzadı tekrarlamayacağız. Fakat o çağ Rusya’nın Türk Boğazları üstünde yüzyıllar boyu besleye geldiği emellerini amaç ve hareket noktası edinerek bunu yine ileri sürdüklerine bir daha değinerek, Türk düşmanı topluluklar içinde aleyhimize düzenledikleri kuruluşları kısaca belirtmeye çalışacağız.

1914 yazında Türkiye ve Rusya seferberliklerini ilan etmişlerdir. Türkiye’nin seferberlik ilanı, Rusya’nınkinden iki gün sonraki 3 Ağustos 1914 (Rumî 20 Temmuz 1330) gününe rastlar. Bu günlerden hemen sonra Türkiye’den Rusya’ya kaçan komiteci Ermenilere Gürcülerimde katan Ruslar, yaptıkları Türk düşmanı kuruluşlara kendilerince “*Milli Teşkilat*” adını vermişlerdir. Bu kuruluşlar ileride görülecek olan Ermeni ve Gürcü Taburlarıdır.

2.1.1. Rusya’nın Ermeni ve Gürcü Kuvvetleri: Türkiye içinde rahat ve refahlı bir hayat süren Ermenilerin bize karşı 1896’da başlayan kanlı saldırılarını kendi görüş açısından değerlendirmek isteyen Rus Generali Maslofski,⁴³ savaşa hazırlandıkları günlerde ordu kuruluşlarını anlatırken şunları söyler:

⁴³ Maslofski, savaş boyunca Rus Kafkas Ordusunun Başkumandanı General Yudenin’in karargâhında harekât kısmı amiri olup o yıllarda albaydı. Sonradan General olmuştur.

“...Bir sınır teşkilat daha yapılmıştı ki o da milli teşkilattı. Bunlar Ermenilerden, dağlılardan ve biraz sonra Gürcülerden mürekkep olarak vücuda gösterilmişlerdi. Harbin bidayetinde dört Ermeni nesp ve tayin edilmişti. Bunlar: Keri, Amazasp, Dro ve Andranik adlarında idiler. Bunlar, daha harpten önce, Türkiye Hükümeti ile olan siyasi mücadelede Türkiye Ermenilerine idare eden (daha doğrusu azgın komiteci) kimselerdi. Bu Taburların etrafı, Türkiye’ye hudut muntikasına komşu olan çevre Ermenilerden toplanmıştı.

“... Muhtelif dağlı milletlerden Atlı Alaylar teşkil edilerek bunlarla da Kafkas Yerli Fırkası (tümen) vücuda getirilmişti. Fırkanın kumandanı, Çarın kardeşi Prens Mihail Aleksandroviç idi. (Bu teşkilatla Rumî takvimle) 23 Ağustos 1914’te Çar’ın (2. Nikola) onayı ile başlamıştı.⁴⁴ Yeli fırka 3 Tugaylı idi. Birinci Tugaya (Gürcü) General Prens Bagrasiyon kumanda etmekteydi. Bu tugayın Kabartin Alayına (Tiflis Askeri Genel Valisi olan)Vorzof Dackof kumanda ediyordu. Üçüncü Tugayın Çerkez Alayı’na da Yarbay (Gürcü) Çavçavadze kumanda ediyordu.”

Bunlardan başka Tiflis ve Kutayıs Gürcülerinde Gürcü Piyade Taburu kurularak, bunlar başlangıçta Rusların Karadeniz sahil Müfrezesine verilmişti. Kumandanları Gürcü General Kutanelatze idi.⁴⁵

⁴⁴ Az sonra göreceğimiz gibi Artvinli Kadir Ağa’ya parlak vaatlerle Rusya hesabına ve Türkiye’ye karşı silah kullanmak üzere yerli teşkilat kurması için yapılan teklif o günlere rastlamış oluyor. Kadir Ağa o sırada Artvin’de Rus jandarma teşkilatının başında kumandandı. Yine bu sıralarda Van’dan gelen 70-80 kişilik silahlı bir Ermeni Çetesi grubu Kurguda bir dere içinde köylüler eliyle yakalanmıştı. Bunlar getirildi ve ne suretle ise Artvin’in Seyitler (Süvet) köyünde İstarşinalık yapan Vaziryalı (Vezirköy) Kantaroğlu Sefer Ağa’ya teslim edildi. Sefer Ağa, Ermenileri Nahiye binasına (kanselya) hapsedti. Bir süre sonra Ermeniler Batum’a gönderildiler. Orada hepsinin serbest bırakıldığı öğrenilmişti. Aynı günler içinde olacak, Artvin-Melo arasındaki dağlarda Hodriçor (İspir’de o zaman Ermeni köylerinden) kesimine geçmek üzere olan silahlı bir Ermeni çetesi topluluğu görülmüştü. Bunlar dağdaki çobanlardan yol öğrendikten sonra ayrılıp giderlerken bir bahane uydurup çobanlar arasından bir delikanlıyı öldürüp savuşmuşlardır. Bu cinayetler cezasız kalıyor, Ermenilerin daha çok şımarmalarına yol açılmış oluyordu.

⁴⁵ Sahil Müfrezesi Kumandanı Liyahof, bu Gürcü taburundan bazı kimselerin Batum da Türklerle gizli ilişkiler kurduklarını öğrenerek, o birlikleri Azerbaycan-Revan kesimi Müfrezelerine verdimiştir.

2.1.2. Moslofski'nin Eseri Üstüne: Rusların Ermeni Taburları kurma amaçlarının gerçek yönünü daha açığa kavuşturmak için Maslofski'nin eserinin Türkçe çevirisindeki Türk Harp Tarihi Encümeni'nin eleştirisini okumak gerekir; şöyle deniyor:

“Muharrir (Maslofski), Ermeni Taburlar hakkındaki yazıları haşiyedeki (dipnot) fikirleri ile bunların yalnız ihtiras ve intikam sevdasıyla hareket ettiklerini ve muharebe noktasından faydasız olduklarını anlatıyor.” Gerçekte de bu Ermeni Taburlarının ve Ermeni komitelerinin, Osmanlı imparatorluğunun sakin ve sekenesine karşı yağma, tahrip, yangın, ırza tecavüz, kadın ve çocuklara, müdafaasız ihtiyarlara karşı yaptıkları umumi katiller, harbin başından sonuna kadar devam etmiştir. Bu husustaki vesikalar, *“Ermeni komitelerinin amal ve harekât-ı ihtilaliyesi, 1332 (1916) ve İslam ahaline duçar⁴⁶ oldukları mezalim hakkında vesaika müstenit malumat. 1335 (1919)”* eserlerinde neşredilmiştir.⁴⁷

Şüphesiz şu fezayihin (çirkin fenalıkların) birinci derecede maddi ve manevi mesuliyeti bunları teşkil edenlere ve bu maksatla kullananlara aittir

Türkler, Kürtler, Ermeniler arasındaki husumet; Kürtler veya Türklerin tecavüz ve zulümleri ile değil, bütün dünyaca malum olan ermeni Taşnak ve Hınçak komitelerinin Ermenileri silahlandırması ve istiklal etmesiyle isyana saldırması yüzünden başlamıştır. Bunları silahlandıranlar da o zamanki Çarlık Rusya'sı ve İngilteredir. Osmanlı saraylarında, devlet kapılarında, halk arasında en yüksek makamlara çıkarılan ve muharririn de dediği gibi mahalli halktan daha rahat olan Ermeni milletini gizliden gizliye silahlanarak en buhranlı zamanlarda devlet ve millete karşı gösterdikleri nankörlük, şüphesiz muhitinde ığbirar ve kin uyandırabilirdi. Bunun mesuliyetini Kürtlere veya Türklere atfetmek katiyen doğru değildir. Bilakis, bunları silahlandıranlara ve teşvik edenlere aittir.

⁴⁶ Uğramış, yakalanmış, tutulmuş.

⁴⁷ Adları geçen iki kitap ve Ermenilerin yaptıklarını başkaca yerli ve yabancı yayıncılar, son günlerde Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu eliyle sadeleştirilerek tek kitapta toplanmıştır. Bak: Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920), Kardeş Matbaası, 1970, Ankara. (Dipnotlarla 135 sayfa 7,5 lira. İsteme yeri: Kars Turizm ve Tanıtma Derneği-Kars)

1914-18 yılları süresince adından sık sık söz ederek, karşılıklı savaşlarımız üstüne bilgiler vereceğimiz Maslofski'nin aynı kitabının baş kısmında Harp Tarihi Encümenince şu cümleler eklenmiştir:

“...Bu cephede yapılan bütün harekâtı, kendi fikir ve mütalaalarının da pek çok tesiri olduğunda şüphe olmayan General Maslofski'nin bu eseri okunduğu zaman, kendisinde daima bir fikrin hâkim olduğu göze çarpar. O da, hemen hemen her muharebede karşısındaki (Türk) kuvvetleri güya Ruslara daima faik (üstün) oldukları halde, Rusların bunlara galebe çaldıklarından ve Türk kuvvetlerinin hemen daima, güya imha edildiğinden veya inhizama (dağılma) uğratıldığından bahsederek bir müddet sonra yine kendilerinin düşündürecek derecede Türk kuvvetlerinin varlığından bahsetmiştir.

Maslofski yi bu mantıksızlığa düşüren keyfiyet, Türklerin şiddetli taarruzlarından Çarlık kuvvetlerinin⁴⁸ bitmiş olmalarıdır... Bu eserin mütalaasından şu hakikat olanca açıklığı ile meydana çıkmaktadır: Herhangi bir muharebede Türk ve Çar kuvvetlerinde eşitlik var ise, galebe (yenme) mutlaka Türkler tarafından kalmıştır. Çarlık ordusu Türklere galebe etmiş ise mutlaka bir veya birkaç misli kuvvet malikiyeti (sahipliği) sayesinde bu galebeyi kazanmıştır.

İşte Maslofski'nin bu gibi düşünce ve hesap yanlışlıklarını düzeltmek ve hakikat vesikalarsa dayanarak meydana koymak maksadıyla bu eser Türkçeye çevrilerek (1935 yılında) basılmış ve lüzumu olan tenkitler ve düzeltmeler her babın sonuna yazılmıştır.”

2.1.3. Artvinli Kadir Ağa'ya Rusların Teklifleri ve Sonuç:

Ruslar, biraz önce gördüğümüz Ermeni, Gürcü ve Çerkezlerden topladıkları milli teşkilatlarını kurarken, bir yandan Artvin kesimindeki yerli Müslüman Türk ahaliyi böyle bir kuruluşa bağlayıp Türklere karşı silah çektirmeyi denemişlerdir. Bu maksatla, bize karşı gönüllü ve ücretli bir çete teşkilatı yapacağını sandıklarını Artvin'in Sinkot köyünden Kadir Ağa'yı⁴⁹ elde etmek istediler

⁴⁸ kuvvetlerinin: Kuvvetleri olarak.

⁴⁹ Çevre ahali Kadir Ağa'yı hem sever hem de gerektiği zaman ondan korkar, çekinirdi. Hele Ermeniler, “Kadir Ağa geliyor!” denildi mi, işleri biter, saklanacak

Kadir Ağa, eski jandarma teşkilatı Başî Ahmet Tevfik Bey'den sonra Artvin'de onun yerine geçirilmişti.

Kadir Ağa bu resmî sıfatından başka, gözü pek atak bir erdi. O yıllarda 45-50 yaşlarında var, yoktu. Yurt ve milletseverlik duyguları gönlünde gizli olarak kökleşmiş asil ruhlu bir kişiydi.

Ruslar bu kişinin birinci vasıflarını bildiklerini için onu daha önceki yıllar içinde Tiflis'e Batum'a davet ederek sıkı ilgilerini sürdürmüşler, kendisine sıra sıra madalyalar verilmişlerdi.

Sonunda Ruslar, savaş hazırlığı yaparken Kadir Ağayı Batum'a davet ettiler. Kendisine, *"Yerlilerden toplayacağı ücretli gönüllü kuvvetlerin başına Alay kumandanlığı verileceğini vaat ettiler. Teşkilat gerçekleşince Alay'ın Müftülüğüne de sıralar Ardanuç Kadısı bulunan Mehmed Remzi Efendi'yi tayin edeceklerini söylediler."* Oysaki Artvin ve çevresinde *"Teşkilat-ı Mahsusa"*ya⁵⁰ bağlı olarak çalışanlar vardı. Bunlar Trabzon ve

yer ararlardı. Onların bu yerli kahramandan ne derece korktuklarını anlatan bir fıkra Artvin ve yörelerinde halk ağızlarında yaygındır: Ermeni keşişi cennetten söz eder. Kimlerin cennete girebileceğini anlatıp dururken, cemaati Ermenilerden biri keşişe sorar, *"Cennete Kadir Ağa girecek mi?"* der. Buna karşılık Keşiş, *"Cennet kapısı önüne kadar gelebilir, fakat içeriye sokmayız."* deyince, Keşişe, *"Bildüğimiz Kadir ise içeriye de girer. O zaman ne ederiz, Keşiş Efendi?"*

⁵⁰ Teşkilat-ı Mahsusa, savaşın başlamasında biraz önce Enver Paşa tarafından kurulmuştu. Teşkilatın amaçlarından biri İslam birliğini sağlayıp Türkiye'yi bu birliğe katmaktı. İkinci ana amaç da Türk ırkını, bir siyasi birliğe kavuşturmak olacaktı. Başta Enver Paşa olmak üzere İttihat ve Terakki Fırkası, bu özel kuruluşu büyük umutlarla bağlanmıştı. Teşkilatta çalışmak için seçkin ve fedai subaylar görevlendirilmişti. İlkten teşkilatın başına Mümtaz Kolağası Süleyman Askeri Bey getirilmişti. Teşkilattan Doğu Anadolu'ya gönderilenlerin başında *"Küçük Efendi"* lakabı ile meşhur Kara Kemal ile Yenibahçeli (Şükrü Ögüz Bey'in Ağabeyisi) Nail ve Artvinli Yusuf Rıza Beyler vardı. İttihat-Terakki Merkez-i Umumisinden de Filibeli Hilmi Bey ile Dr. Bahaeddin Şakir Beyler bulunuyordu. Resmî Dâhiliye (İç-İşleri) idarecileri arasında Trabzon Valisi Cemal ve Erzurum Valisi Tahsin Beyler de doğudaki teşkilat içinde faaliyet halinde idiler. Yakup Cemil Bey, İstanbul'da emrine verilen kuvvetlerle (Çevremizde adı, İstanbul Çetesidir.) savaşın başlaması günlerinde ve diğer teşkilatçılarla işbirliği yapmıştır. Yakup Cemil ile Bahaeddin Şakir'in sonradan aralarının iyi gitmediği bilinmektedir. Nitekim sonradan İstanbul'a Yakup Cemil'in tevkif edilmesi sırasında Enver Paşa'yı iknaya çalışanlardan birinin de Bahaeddin Şakir Bey olduğu görülmüştür. Artvin çevresinde çalışan Teşkilat-ı Mahsusacılar hepini adları kesinlikle bilinmiyordu ise de, tespit edebildiklerimiz şunlardır: Artvinli İsmail Coşkun (1863-1939). Murgullu İmamzade Mehmet Efendi adı ile ilk dönem Batum

Erzurum teşkilatları ile sıkı temas ve haberleşme yapıyorlardı. Kadir Ağa, bu teşkilat içindeydi. Başlarında Artvinli Çoşkunoglu İsmail Ağa olmak üzere aşağıda adları yazılı kişilerle sıkı iş birliği halinde idiler. İsmail Çoşkun'un ilk hamlede Ruslar tarafından apar topar tutularak sürgün edilmesi, bu yerli-gönüllü teşkilat faaliyetlerinin haber alınması ile ilgilidir.

Kadir Ağa, Ruslara karşı onların teklifini kabul etmiş görünerek Artvin'e geri döndü. Bu günlerde Artvin'e gelen Teşkilat-ı Mahsusacılaran Doktor Bahaeddin Şakir Bey faaliyete geçip yerli gönüllülerin düzenlenmesini sağladı. Bu kuruluş başlarında Kadir Ağa olmak üzere Artvin köylülerinden Aksakaloğlu Muhammet Cımur Mustafa, Çaloğlu Süleyman, Keleşoğlu Hasan ve Abbas, Kadir Ağa'nın yeğeni Ahmet gibi Artvin'in ileri gelen ağaları içeresine olan ve Bahaeddin Şakir Bey emrinde olan gönüllülerden meydana gelmiştir.

Adı geçenlere birer milis subaylık rütbesi ve ellerine birer vesika verilmek suretiyle maiyetlerine girecek silahlı gönüllüler belirtilmiştir. Daha önce Ermenilerin ihbarı ile sürgün edilen İsmail Ağa, bu teşkilata giremediyse de, oğlu Arslan Efendi Borçka'da bulunan Yusuf Rıza Bey'in emriyle Artvin içeresinde Sirya nahiyesinden topladığı gönüllülerin başcılığını almıştı. Yusuf Rıza Bey, Arslan Çoşkun'un gönüllülerini talim ve terbiye için resmî subay vermişti. İstanbul'dan gelen çetelerle Bahaeddin Şakir Bey'in kurduğu ve Arslan Çoşkun'un topladığı gönüllüler birlikte Ardahan taarruzuna katılmışlardır. Yakup Cemil Beyle Bahaeddin Şakir arasındaki anlaşmazlığın bu ikili toplanmadan geldiğini sanıyoruz.

2.1.4. Yusufeli Kesimindeki Gönüllü Teşkilatı: Artvin kesiminde Kadir Ağa'nın gönüllüleri teşkilatlanırken Türkiye sınırları içeresinde ki Yusufeli'nin Aşağı Hod Nigzevan (Demirköy) ve Lüsüncür (Değirmen taşı) köylerinde de aynı faaliyet devam

Mebuslarımızdan Mehmet Edip Dinç (öl. 1963). Artvin-Seyitler köyünden Kadir Ağa. Artvin Çarşı cami imamlarından Binat köylü Hafız Efendi. Artvin-Sirya'dan Kâşifoğlu Yusuf Ağa. Artvin-Sinkot köylü Kadir Ağa. Ardanuç'tan Mükerr köylü olup Artvin'de Rus hükümeti memuru bulunan Nazım Efendi. Bir ihtimal olarak yine Ardanuç'tan Sakarya köyünün Cola Mahallesinden Şaban Efendigillerden Recep Efendi ile Naldöken köyünden Kâhya oğullarından Şükrü Bey. Şavşat'tan da Savaş köylü Ali Ağa'nın bu teşkilattan olduğu söylenmektedir.

ediyordu. Bu hazırlıkların başında Lüsüncür köylü Molla Sabit Bey vardı.⁵¹

Buradaki gönüllülerin kimin önderliği altında teşkilatlandığını yerli haberlerle tespit etmek mümkün olmamıştır. Zamanın Erzurum Valisi Tahsin Bey, Teşkilat-ı Mahsusacılarından olduğuna göre, onun memur ettiği bir zat veya Melo Hudut Taburu aracılığı ile (görevlendirilmiş) olsa gerektir.

Bu arada, 1914 yazında Hodlu Mahmut Çavuş ve Köstekoğlu İsmail adlarında iki kişinin gönüllü teşkilat hususunda Şavşat ile ilk teması kurmak için oraya gittikleri görülüyor. Şavşatlı Hamsi oğullarından Necip Acar Bey,⁵² 1970 yılında İstanbul'da teyple tespit edip bana yolladığı ve sonradan ricam üzerinde yazdığı mektubundaki anılarında şunları kaydetmiştir:

“... Harp başlamadan önceki Haziran içindeydi. Hodlu Köstekoğlu İsmail ile Mahmut Çavuş isminde iki kişi, Şavşat'a bana geldiler. Melo Hudud kumandanı İbrahim Bey adlı zattan bana mektup getirdiler. Bu Mektupta: Ruslarla harp başlarsa, siz bize yardım edebilir misiniz? (Şavşatlılardan) yardım olur mu?(diye sorulmuştu) Bunun cevabını istediler. Bende aynı adamlara, elimizden geldiği kadar her şeyi yapacağımızı söyledim, gittiler. Bir müddet sonra sonbahar, Eylül ayı idi. Sözünde midir acaba, biz silah yığsak başarabilir miyiz? diye sordular. Ben de hay hay dedim, gittiler.”

⁵¹ Gönüllü-Milis subaylar listesinde ileride adlarını ve hizmetlerini göreceğimiz bu zat ile kardeşi oğlu Hasan Efendi, Lüstüncür'de eski adı ile Hasanefendioğulları ailesindendir. Bu aileden kalanlar şimdi Arslan soyadını taşıyorlar Molla Sabit, o yıllarda 45; yeğeni Hasan 31 yaşlarında idiler. Hasan Efendi İspir'in Bakhsı savaşında düşmanın bir top şarapneliyle şehit olmuştur. Sabit Bey, savaş boyunca Halit Bey emrinde çalışmış, Bayburt savaşları sırasında hastalanmıştı. Bayburt'un düşmesinden birkaç gün önce annesiyle eşinin çocuklarının muhacirlikle geldikleri Suşehri'ne izinli olarak gönderilmişti. Hastalığı birkaç gün içinde daha da artmış olan Sabit Bey orada vefat etmiştir.100 yaşlarında ölen iken 1963'te ölen annesi Firdevs ile muhacirlikte küçük yaşta olan oğlu Mustafa'ya maaş bağlanmıştı.

⁵² Necip Acar 1878 savaşı içinde Şavşat'ta adı ile anılan Hamsizade Nuri Bey'in torunu ve Pertev Bey'in oğludur.1885 doğumlu olup o yıllarda 30 yaşında atılan, cesur bir gençti. Şimdi 85lik olan bu zat kuvvetli bir hafızaya sahiptir. Annesi, Acaralı İsa, Temür ve Cemal Beylerin kız kardeşleri Nazımo Hanım'dır. Bunların adları ve faaliyetleri ilerideki olaylar arasında da geçeceğinden, burada işaretlenmeyi gerekli bulduk.

Bu karşılıklı anlaşmalar yapıldıktan sonra Mahmut Çavuş ile Köstekoğlu ve yine Hod köylü Altunoğlu Bilal, birlikte Şavşat'a geçmişlerdir. Necip Acar diyor ki:

“Şavşat’tan toplanacak gönüllülerle Hopa ve Erzurum depolarından silah, cephane getirmenin mümkün olup olmadığını onlarla görüşüp kararlaştırdık. Halktan 150 kadar gönüllü topladık. Bunların bir kısmını Hopa’ya; bir kısmını da Yusufeli üzerinden Erzurum’a yolladık. Gidenler silah ve cephane alıp döndüler.”⁵³

Şavşatlıların “Hod Çetesi” dediği Yusufelili gönüllülerden bir kol Şavşat’a baskına hazırlanır ve Kadir Ağa’nın kuvvetleri kurulurken Ruslar bir haber almış olacaklar ki, o günlerde yüksek rütbeli subaylılardan bir kaçını durumu incelemek üzere Artvin’e göndermişlerdi.

Bunlar Türk arasında soruşturma yaparken aldıkları cevaplar hep aynı ağızdı. Bu cevap çevremiz tarihinde vecizelermiş olan, şu kısa ve kesin bir cümledir: “Biz kendi milletimize karşı silah kullanmayız.” Halkın bu cevabı ve Rusya’ya karşı olan tutumu 93 savaşı sonrası kara günlerin tepkisiydi. Gönülleri, milli devlet birliğine kavuşma hasret duyguları ile dolu olan bu yüzlerce gönüllü fedai, savaşa bu ruhla girmişlerdi.

Deniz kıyısındaki Hopa ve Arhavi kesimlerimizde yerli gönüllü teşkilat yapıldığı bu teşkilatın savaş süresince düşmanla çarpıştığı biliniyorsa da kimlerin bu faaliyette başçılık ettikleri kesinlikle bilemiyoruz.

2.1.5. Savaşın Başlaması: Nihayet savaş başlamıştı Rus Çarı II. Nikola kendi el yazısı ve imzasıyla Rumî 20 Birinci teşrin (1 Kasım) 1914 günü beyanname yayınlıyordu. Çar da hemen kendilerini haklı gösterme gayreti içinde, özellikle Büyük (Deli) Petro I. (1682-1725) vasiyetini dile getiriyor ve şöyle diyordu:

⁵³ Silah almaya giden Şavşatlı ve Ardanuçluların başçılığını yapan şunlardı: Şalcı köyünden Şalikoğlu Kadem Pehlivan emrinde 30 kadar Şavşatlıyı Hamşioğlu Necip Bey Hopa’ya göndermişti. Söğütlü köyünün Zöhret Mahallesinden Osman Ağa emrinde gidenler, Melo Hudut Taburundan aldıkları silahları getirdiler. Ardanuç-Üçirmaklar’dan Arslan Pehlivan 50 kadar adamıyla bu işe katılmıştır. Erzurum’a gidenlerden 47 kişinin dönmediği söylenir. Bunlardan bir kısmının Melo’da birkaçının da Erzurum’da Teşkilat-ı Mahsusa emrinde kaldıkları sanılıyor

“Ecdadımızın Karadeniz Sahillerine müteallik olan tarihi vasiyetlerinin hall-ü fashına bu suretle yol açmış olacağına biz de bütün Rus milleti ile itikat ve iman ederiz.”

Çar’ın bu bildirisinde daha ahır sözlerle devam eden cümlelere de kısaca göz atalım. Maslofski’nin eserinde eklenen Türk dandiklerinde şöyle denmektedir:

“Rus Çarı’nın beyannamesinde de açık olarak zikrettiği gibi, cetlerinin tavsiyelerine uyararak bir yüzyıl içinde beş defa ve hiçbir sebep yokken çok adi ve uydurma bahanelerle, sırf Rus Çarlığının iktisadi ve siyasi menfaatlarını temin için Türkiye’yi ortadan kaldırmak ve Boğazlara kolayca inmekti.”

Çar Nikola, Türkiye’ye karşı harp ilan edildiğinden, harp hareketlerine başlanmasını da emretmişti. Çar’ın bu emri üzerine o sırada Kafkas ordusu kumandanı bulunan Türk düşmanı Voronzof Daçkof’ın ordusuna telle şu emri veriyordu:

“Emir ve kumandan altında bulunan kıtalar hududu geçecekler ve Türklere taarruz ve hücum edeceklerdir.”

Bu tel emri 19 Birinci teşrin (1 Kasım 1914)’de verilmişti. Rus kıtaları o gün sabahında hep birden Oltu dolayındaki Karaorgan ve Micirkert’te, Soğanlı Dağları’nda ve Ağrı geçitlerinde Türk sınırlarına girmişlerdi

2.1.6. Savaş Gemilerimizin Karadeniz’deki İlk Ateşi: Karadeniz Türk savaş gemileri, 29-30 Ekim 1914 günü Rusların Odesa, Sivastopol, Nevrosiski kıyı şehirlerini topa tutmuşlardı. Çarlık Rusya, *“sanki Türkiye ile savaşa girme sebebi budur,”* diyerek kendisini haklı gösterme gayretiyle bu noktadan hareket etmiştir. Rusça kaynaklarındaki iddialar da hep bu görüşü savunurlar. Oysa gerçek bu değildir. Türk görüşünü de aydınlatmak için, harp tarihçilerimizin Maslofski’nin eserine ekledikleri şu cümleleri alıyoruz:

“Muharrir (Maslofski) hemen bütün Osmanlı Hükûmeti erkânını ve dolayısıyla Osmanlı imparatorluğunun genç Türk (İttihat ve Terakki) Partisinin, Alman muhipliği ile dolu görmekte ve bu vesileyle Merkez Avrupa Devletleri tarafını tutacağımıza ait delliller çıkarmaktadır. Hâlbuki Sovyet Hariciye Komiserliğinin Moskova’da

yayınladığı, *Sabik-Rus-Hariciye Nezareti'nin mahrem vesikalarına göre İstanbul ve Boğazlar adındaki kitapta ve Gayar Gaston 1920-Şapolet, eserinde zikrettiği veçhile, daha 1914 Mart ayı zarfında Rusların İstanbul Sefiri, Hariciye Nazırı ve Genel Kurmay Başkanlarının bulundukları bir mecliste: İstanbul ve Boğazlarının baskınla işgali için Türklere nefes aldirmeden, parçalanıp dağılmasını temin için Türkiye aleyhine bir harbe girmenin kararlaştırdığı anlaşılmaktadır.*

Çarlık Rusya bu geleneksel emellerinin, daha biz girmeden, 9 ay önce ve Büyük Harp başlamadan da 6 ay evvelinden karar altına almış iken, aynı devletin lehimize barışseverliğini kabul etmek safdillik olur. Bugün, gerek resmî yayınlar ve gerek Hariciye vesikaları, (yukarıda görülen) Karadeniz olayını müteakip Babı-Ali'nin devletlere ve özellikle Rusya'ya verdiği 31 Ekim 1914 tarihli noktasında siyasi müzakerelerin başlayarak, tarafların alacağı tedbirlerle bir daha böyle bir olayın tekrarlanmamasının sağlayacağı hakkında yaptığı teklif bütün dünyaca bilinmektedir. Bu teklif Ruslarca reddedilmiş ve filen huduttan 1 Kasım 1914 günü Rus taarruzu başlatır. Noktamıza verilen cevapta ise devletimiz, hükümrانlık hakkına uygun olmayan (tıpkı 93'te olduğu gibi) Rus teklifiyle karşılaşmıştır. Aslında Büyük Harbin çıkmasına da Çarlık Rusya sebep olmuştur.”⁵⁴

2.1.7. Melo Hudut Taburumuzun Artvin'e Yürümesi:

Pasinler ve Oltu kesimlerinde ilk silahı seslerinin başladığı günlerdeyiz.⁵⁵ Artvin çevresinde ilk Türk-Rus savaşı Melo Hudut

⁵⁴ Şüphesiz 1911-12 Balkan Savaşı da Çarlığın tahrik ve teşvik ile çıkmıştır. O savaşta bize karşı kazandığı başarı Sırbistan'ın iştihasını pek artırmıştır. Avusturya Veliâhtının öldürtülmesi, 1914 savaşının çıkmasına tek sebep olarak gösterilirse de bu, patlamağa hazır baruta bir kıvılcım sıçratmak, gibi basit bir bahane sayılmaktadır.

⁵⁵ 1 Kasım 1914 (19 İlkteşrin 1330) günü Türk Ordusu Karargâhından toplanmış bilgiler şöyleydi: (O sırada Çarlık elinde bulunan) Oltu'nun Kaleboğazı'ndan bir Alaydan fazla piyade, bir alay süvari ve bir bataryalık düşman topçu kuvvetli sınırı geçmiş ve (Oltu'ya bağlı) Orucuk köyü doğusunda bulunan İşhan ve Kaleboğazı Hudut Taburlarımızla savaşa tutuşmuştur. Düşman kuvvetleri Ardos köyü karşısına kadar ilerlemişti. Karargâhı Yusufeli'nin İşhan köyünde olan İşhan Hudut Taburu, Türk savaş planına göre, savaş başladığı zaman Ardos köyüne gelecek orada Kaleboğazı Taburu ile birleşecek. İşhan Taburu bundan dolayı burda bulunmaktadır. O zaman İşhan Taburu Kumandanı bulunan Eğimli Ömer Hilmi

Taburumuzun, Salalet mezrasındaki Rus birliği üzerine yaptığı taarruzla başlamıştı. Bu selâhlı temasın devamını biraz sonra tekrar ele almak üzere, o günlerdeki Türk ve Rus kuvvetlerinin çevrelerdeki durumunu gözden geçirelim.

Melo (Sarıbudak)'da ilkin bir Bölük olan hudut birliğimiz, çevrede “*Kara Yüzbaşı*” diye anılan İsmail Hakkı Bey⁵⁶ emrindeydi. Bu Bölük, savaş ilanı sırasında bir süvari Yüzbaşı emrindeki bir süvari müfrezesi ve bir de piyade Üsteğmen ile takviyeli duruma getirilmişti.⁵⁷

Savaş başlarken bizim ve düşmanın karşılıklı kuvvetlerimiz şöyleydi: Savaştan önceki yıllarda Ruslar da bizim gibi bu sınırlarda az kuvvetler bulundurmışlardır. Artvin-Melo sınırı üzerinde Rusların bölükten meydana gelen iki hudut birlikleri vardı.

Bunlar Gürcan (Derinköy) ve Orucuk (Oruçlu) köylerindeydi. Artvin-Melo arsındaki Mersevan Dağı'nın Artvin'e bakan yamacındaki Selalet mezrasında bir Tabura kadar kuvvetleri bulunuyordu. Bir müfrezeleri de ayrıca Ardanuç'ta idi. Bizim hudut birliklerimiz ise savaş öncesi İşhan, Melo, Hod, Sarıgöl, Hopa ve Arhavi'de birer ikişer bölüklü Hudut Taburlarıydı. Savaş başlar başlamaz sayıları artırılan bu kesimdeki Rus kuvvetleri şöyle olmuştı: 4. Kuban Plastan Tugayı'nın 66. Piyade Tümeni'nden 264. Piyade Alayı; 66. Topçu Tugayı'nın 4. Bataryası; 25. Hudut Tugayı'nın bir Taburu ile bir de süvari bölüğü. Ruslar bu kuvvetlerini az sonra yeniden çoğaltmışlardır. Şöyle ki: 2. Türkistan Kolordusunun 19. Alayı; Kazak Alayından bir Bölük, 8 Tabur, 2 İstihkâm Bölüğü; ayrıca Batum istihkâmlarından 3 Tabur Kale Topçusu ve iki İstihkâm Bölüğü eklenmiştir.

Bizim kuvvetler ise, yukarda adları geçen Hudut Taburundan başka İstanbul, Rize ve Artvin havalisinde toplanmış 2.000 er sayısında Teşkilat-i Mahsusa gönüllü alayından ibaretti. Bu kuvvet Rize'den Hopa'ya getirilen 8. Alayla, yanındaki 4 toplu dağ

(Gür) Beydir. Bu zat, Artvin kuruluşunda kısa bir süre sonra Artvin Havalî Kumandanı ve Mutasarrıf vekili bulunmuş. Türkiye Büyük Millet Meclisini ikinci döneminde Artvin Milletvekili (mebus) seçilmiştir.

⁵⁶ Veya Necip Acar'ın anılarında adı İbrahim olan (İbrahim Hakkı) Bey.

⁵⁷ Bu iki subay ve erlerin Hod taburundan gelmiş olmaları mümkündür.

bataryasıdır. Bütün bu çevrede hareket eden Türk kuvvetleri, Kasım 1914 sonlarında böylece ancak 9 tabur ve bir batarya olarak görülmektedir.

2.1.8. Artvin’e Gelen İstanbul Resmî ve Gönüllü Kuvvetlerimiz: Yerli halkımızın İstanbul askeri dediği bu kuvvetler yukarda da adı geçen ve o zamanki 3. Türk Tümeni’nin 8. Alayı’ndan ayrılan 1. ve 3. Piyade Taburları ile bir mızraklı süvari takımı ve 4 toplu bir bataryadan kurulu olarak 8. Mürettep Alay adı ile Alman binbaşısı (sonra Yarbay) Ştange Bey⁵⁸ kumandasına verilmişti. Bu kuvvetler Rize’ye çıkmış, ertesi günü Mapavri’ye hareket etmiştir. İstanbul-Eyüplü Yüzbaşı Halit Bey (Paşa) de bu kuvvetler arasındadır.⁵⁹

Yerli gönüllü kuvvetlerimizle kurulan Teşkilat-i Mahsusa kuvvetlerinin başına kumandan olarak gelen İstanbul-Yenibahçeli Yakup Cemil ile Dr. Bahaddin Şakir Beyler de kuvvetlerle birlikte Ardahan’a taarruzuna katılmış olacaklardır. Bu sıralarda ikişer bölüklü olan Hopa ve Arhavi Hudut Taburlarımız birleştirilerek 4 bölüklü Arhavi Hudut Taburu olmuştur.

2.1.9. Rusların Bozgunu, Artvin’in Kuvvetlerimizce Alınışı: Kara-Yüzbaşımız, kuvvetinin büyük kısmı ile Salalet saldırısına geçerken⁶⁰ Süvari Yüzbaşı Bekir ve Üsteğmen Subbi Beyler de

⁵⁸ Topçu binbaşısı Ştange, Türk müttefiki olan Almanya’dan gelen 257 Binbaşının biri olup, 1914 Ekim ayı ortalarında Erzurum kalesinde Alman Poselt Paşa emrinde bulunuyordu.

⁵⁹ Halit Bey’in annesi oğlunu İstanbul’da yerleştirip gözünden öperken oğluna şöyle demiş: “Eğer düşman karşısında arkandan vurulursan sütümü helal etmem.” Annenin bu kahramanca öğüdünü o anda yanlarında bulunan ve aynı vapurala gelen Ardanuçlu bir hemşerimizden öğrenmiş bulunuyoruz.

⁶⁰ Bu çatışmanın tarihi tam olarak bilinmiyorsa da, diğer kesimlerde Rus saldırısının başladığı 1 Kasım 1914 veya bundan sonraki günde olması gerekir. “Bilindiğine göre çatışma başlamadan önce, bizim ve onların subayları aralarında birbirlerini davet eder, ahbaplık yaparlarmış. Bizden bir subay veya başçavuş, çatışmanın başlayacağı günün gecesi, Rusların Salalet kazarmasında misafirmiş. O gece Rus tabur kumandanı savaş ilan emrini alıp telefonla bildirince, Ruslar sabahleyin subayımızı bırakmamışlardır. Dostluğumuz burada bitiyor, savaş başladı; sizi artık bırakamayız esirsiniz demişler. Bizimkiler beklenmedik bir saldırı üzerine yürüyünce durum Salelet’ten Rus Hudut Tabur Kumandanına bildirilmiş, subayımız serbest bırakıp hemen çekilmelerini emri verilmiş.” Bu olayı bize

müfrezeleriyle Orucuk Kapanı'ndaki Türk-Rus sınırını geçerek Çoruk kıyısında Sirya-Artvin üzerine yürüyüşe geçirilmiştir. Bozulup yerlerini bırakan Rus birliklerinden Sirya kesimindeki bölükler, Boselt (Okumuşlar), Gümüşhane üzerinden Şurmak Bağlarına inip, oradan Artvin-Salalet birliklerine katılmak üzere "*Berta Köprüsü*"nden Harhan yolunu tutarken, Ardanuç'taki Rus müfrezleri de bunlara katılıyordu.

Ardanuç kesiminde düşmana ilk yerli kurşunlar bu sırada Arkım (Avcılar) önünde atılmış, böylece halkın Ruslara olan tutumu fiili olarak belirlenmiştir.⁶¹

Kara-Yüzbaşı, Salalet'ten Rusları püskürüp Artvin köprüsünden karşıya kaçmış; Rus birlikleri de Artvin köprüsünden karşıya geçip Süvet (Nigala) düzlüğüne doğru yol almıştır. Ruslar izlenerek Süvet Düzü'nde savaş başladı. Sirya'ya inen Yüzbaşı Bekir ve Üsteğmen Subbi Beyler de oradan kendilerine katılan kalabalık yerli silahlı kuvvetlerle İşkhalbur-Tivat-Ket üzerinde bu sırada Hahavuç Sırtı'na gelmişlerdir. Kara Yüzbaşı, Süvet'te Rusları sıkıştırırken, Sirya kuvvetleri de Hahavuç'tan Süvet Düzü'ne yan ateşi açmışlardı. Süvari Yüzbaşısı Bekir Bey, ertesi sabah Artvin'e gelerek yerlerinde ilk hükümet teşkilatını düzenlemeye başlamıştı.⁶²

Artvinli merhum Bilgin, Şair Nimet Suzan Efendi'nin oğlu 65 yaşındaki İshak Yavuz Efendi anlattı (1964 Kasım-İstanbul).

⁶¹ Ateş başlamadan bir süre önce, Artvin Rus Naçalığı Dakanavoz, Sirya'ya halkı toplamış, tatlı dille nasihatlerde bulunmuştur. Naçalik hudut karakollarına karşı silah kullanmalarını tavsiye ederken bir yandan: Biz belki çekilir gideriz ama yine geliriz yollu tehditler savurmuşsa da, bu korkutmacaya halk hiç de önem vermemiştir.

⁶² O gün Cuma idi. Artvin'in Türk yerleri bayram yapıyor kurbanlar kesiliyordu. Çarşı Caminin Müezzini (sonradan aynı caminin imamı olan) Binat köylü Hafız Efendi Cuma namazının salasını verirken, Sirya'dan gelenler arasında Kâşif (Keş) oğlu Yusuf Ağa, kurban için yere yatırılmış birinin boğazına ilk bıçağı çekiyor; yerlilerden Gedikoğlu Kazım Ağa ve birkaç kişi de Rus kilisesinin camii indiriyorlardı. Kurbanı bıçak çekme işi Rus Tahkikat Heyetinin soruşturmalarından sonra Batum Askeri Mahkemesince suç sayılarak Yusuf Ağa, 17 yıl hapis cezasına mahkûm edilecek, iki yıl Bakü hapisanesinde yattıktan sonra 1917 Rus İhtilaliyle kurtulacaktır. O zaman ki Rus kilisesinin camii çevrilmesi işi de o günlerde ele alınmıştır. Bu olayı tespit için bir Manzum-tarih yazılması işi subaylarca düşünülürken, Artvinliler, çarşı caminin o zamandaki bilgin ve şair İmamı Nimet Suzanî (1856-1919) Efendi'nin bu manzumeyi yazmaya yetkili olduğunu söylediler. Subaylarımız bu manzumeyi Nimet

Süvet (Seyitler) düzlüğünde iki ateş arasında kalan Ruslar bozulup Harhan yolu ile Ardanuç'tan Yalağuzçam-Ardahan üzerine çekildi. Bu sırada Hod Hudut Taburu birliklerinden⁶³ bir müfrezemiz de Ardanuç Kale'ye girmiştir. Artvin ve Ardanuç böylece Ruslardan temizlenirken Ştange Bey'in kuvvetlerine bağlı müfrezeler de Arhavi üzerinden Murgul'daki düşman kuvvetleri ile temasa geçiyordu.

2.1.10. Şavşat Kesimindeki Durum: Türk Alayı henüz Artvin'e gelmeden birkaç gün önce, "*Hod Çetesi*"nden bir kolun Şavşat'a baskın yapacağını, buradaki Rus Naçalığı İvanof haber almıştı. Bunun üzerine İvanof, jandarmalarını yanına alıp Ardahan'a kaçtı. Kasabadaki Hükûmet konağı⁶⁴ boş kalınca, Hamşioğlu Necip Bey (Acar), yerlilerden birkaç kişi⁶⁵ bularak konağı muhafaza altına aldı.

Ardahan bir hafta kadar bir zaman geçtikten sonra, keşif kolu olarak Yusufelili Mustafa Çavuş ile Hod'dan Altunoğlu Mahmut ve Ali Onbaşı adlı 3 kişi emrinde 30 kişi kadar silahlı "*Hod Çetesi*" Şavşat'a geldi. Şavşatlılar bu gelenleri Satlel Kalesi önünde ve kasabaya giriş yeri Koç-Börü mevkiinde karşıladılar. Merkez çarşısı, bu çetelerin nöbetçileri tarafından muhafaza altına alınmış oldu. Bu çeteler, bir hafta kadar Şavşat'ta kaldıktan sonra geri dönüp gittiklerinden bu yerler yine boş kaldı. İşte o günlerde halk arasında bir haber dolaşmaya başlamıştı: Şavşat'a Ardahan'dan Ermeni gönüllü ve ihtiyatı baskın yaparak ahaliyi doğrayacak, deniliyordu, Şavşat-Ardahan arasındaki Sahara Dağı geçidinin

Efendi'ye havale ederek yazdırdığı bu yazının çerçevesi tapınağın içinde asıldığı (Şairin oğlu 65 yaşındaki İshak Yavuz Efendi tarafından da iyice) biliniyorsa da, bu tarihi belge şehrin tekrar işgale uğramasıyla kaybolup gitmiş. Nimet Efendi'nin yazılı kâğıtları arasında bir kopyasını da rastlanmamıştır.

⁶³ Ardanuç'a giren ilk müfrezemizin, çevrede İshan Hudut Taburundan geldiği söyleniyorsa da bu haberin doğru olmaması gerekir. Önceki 11. Notta da belirttiğimiz gibi, İshan Taburu sefer görevi ile o günlerde Kaleboğazı Hudut Taburu ile birleşmiş durumda Oltu kesimindedir.

⁶⁴ 1965'ten sonra yıktırılan eski Rus hükümet konağı.

⁶⁵ Bu kişiler şunlardı: Satlel'den Aksakal oğlu Yusuf Ağa (1886 doğumlu ve bu anıları anlatanlardan biri), Molla Fettah ve İlyas ile Yavuzköy'den Danabaşoğlu Molla Şamil.

ilkten silahlı Şavşat gönüllüleri tarafından tutulması bu korkunç havadis ile başlamış oluyordu.

Sahara'nın ilkten tutulması içinde halka öncülük eden zat, Şavşat'ta on yıllık Satlel İstarşinası bulunan Gürnatel (Susuz) köylü Yusuf Bey idi.⁶⁶ Yusuf Bey, ilkin emrine birkaç silahlı⁶⁷ toplayıp, 1330 yılı İkinçiteşrin ayının günlerinden bir gece (yaklaşık olarak 1914 Kasımının ilk haftası) Sahara'nın Göller mevkiine çıktı. Buradan Şavşat (Karaköy) ve Balvana (Kirazlı) köylerine haberler salınıp, on beş gün içinde köylerden epeyce kuvvet Sahara'ya toplandı. Bu günlerde, Ardahan'ın Değirmenli köyünden Deli Kurbanı adlı biri, Hamşi Celal Bey'den Yusuf Bey'e şu haberi getirdi: *"Ermeni kuvveti gelecek, Sahara'yı aşağı bırakmayın, vaziyet çok fena olur. Bırakırsanız Şavşat ahalisi doğranacaktır. Beni de beraber getirmek için zorluyorlar. Gelmeye mecbur kalacağım. Ben önde kır bir ata binirim. Bana silah atmayın, arkadan gelenlere dikkat edin."*

Yusuf Bey, bu haberi alınca hemen köylere yeni, haberler salıp kuvvet istedi. Ertesi günü sabahleyin mavzer av tüfeği, demir-

⁶⁶ O sıralarda 60 yaşlarda bulunan bu cesur ve yurtsever zat, aslen Aşağı-Macahelli Azapağası oğullarındandır. Babası Hüseyin Bey, oradan gelmiş ve Gürnatel köyüne yerleşmişti. Yusuf Bey, on yıldan beri Satlel'de Rus hükümetinin İstarşinası (Nahiye Müdürü) idi. Şavşatlıların dediğine göre: *"Aklı az çok işkeser kimselerimizin öte-beri konuştukları o sırada Yusuf Bey, en uygun kesin kararı verip, ahaliye yol göstermiş ve başına geçmiştir."* Ardahan bozgunu ve Rusların yeniden Artvin-Şavşat çevrelerini ele geçirmeleri üzerine Şavşat'ta gizli kalmış (gizlenmiş), ailesi muhacir olduğu sırada Arhavi'de onlara yetişerek Lâdik'e gitmiştir. Sahara'daki hizmetlerinden dolayı Sabit Bey'in vermiş olduğu bir yazı ile muhacirlikte hizmetlerinin mükâfatını görmüş, 65 yaşlarında iken 1919 da Lâdik'te vefat etmiştir. Ruhunu azizler; adını hürmetle anarız. Oğulları Cafer ve Cemal Yılmaz kardeşler şimdi Şavşat'ta Susuz köyünde bulunuyorlar.

⁶⁷ Bu ilk gönüllüler şunlardır: Vanta (Elmalı) köyü Yakup Ağa (Demirel). Bunun kardeşi Yusuf Ağa (Demirel). Bunların da kardeşi Kamil Hoca (Yusufeli'nden bu köye iç güvey gelen bu zatın çok yiğit bir kişi olduğu söylenir). Gürnatel (Susuz)'den Şatır oğlu Kaya Usta. Satlel'den Ziver Ağa (Seçkin anı sahiplerinden biridir.). Satlel'den Aksakal oğlu Yusuf Ağa (Bu da anı sahibidir.). Yine bu mahalleden Fettah Molla (Aksakal): Yine bu mahalleden olup Rusların Bakü'ye sürdükleri ve orada hapishanede ölen Şevki Ağa. Armutlu Mahallesinden Süleyman Ağa. Yavuzköy'den Arif Ağa (Kaya). Aynı köyden Kukuloğlu (Nalbantlık yapardı) Kaya Usta. Küçan (Kocabey) köyünden Haytalar'dan Arif oğlu Ziya (Tokdemir). Göller mevki çıkıldığı gece Şavşet (Karaköy)'den Bahri, İskender adlarında iki kişide gelip Yusuf Bey'in emrine girmişlerdi.

dirğen, balta gibi silahlarıyla 300'e yakın Şavşatlı, Göller'e toplandı. Gelenler arasında Okrubaket'ten (Köprülül) üç Ermeni ağası da vardı. Bu üç Ermeni, Sahara kuvvetlerimizi tatlı diller dökerek evlerine dağıtmak için Yusuf Bey'e her ne kadar yalvarsalar da dinlemedi. Bu Ermeniler güya Ardahan'a giderek orada ki Ermeni ve Rus kuvvetlerini "*Şavşat hakkında bir fenalık yoktur.*" diye ikna edecekleri ve böylelikle Ermenileri Şavşat'a gelmekten vazgeçireceklerini Yusuf Bey'e vaat ediyorlardı. Yusuf Bey, bunların hileciliğini ve tehlikeyi sezip komitecileri Ardahan'a bırakmadı; köylerinde oturup bir tarafa kıpırdamamalarını sıkıca tembih ederek kendilerini salıverdi.

Ardahan Ermenileri, Sahara'da kuvvetler toplandığını duyduklarından Şavşat'a saldırmaya cesaret ederseler de, Hod Çetesi önünden gizlice Ardahan'a kaçmış olan 30 kadar silahlı Okrobaketli Ermeni, o gün Şavşat'a aşarken Sahara'da yakalanıp merkeze gönderildi.

Bu günlerde Atabekoğlu Fuat Bey (1841-1939), Şavşat merkezinde kendiliğinden yerli bir idare kurmuş Sahara kuvvetlerimize yardıma başlamıştı.

Ermeni çeteleri Fuat Bey'e teslim edildikleri gece, Yusufelili Sabit Bey emrindeki 200 kadar silahlı gönüllüde Şavşat merkezine gelmiş bulunuyorlardı. Sabit Bey, günü kuvvetleriyle birlikte Okrobaket (Köprülü) köyü üzerinden geçerek Göller mevkiine çıktı ve oradaki kuvvetlerin başında çalışmaya başladı.

Aradan on gün kadar geçmişti ki, Yakup Cemil Bey Yüzbaşı Halit Bey resmî asker ve "*İstanbul Çetesi*" ile geldiler. Bir akşam Şavşat merkezinde kaldılar.

Şavşat'ta asıl milis kuvvetlerinin kurulması bunların gelişi ile olmuştur. Ertesi günden başlayarak Şavşatlı gönüllüler daha da çoğaldı. Bunlardan bir kol Haşimoğlu Ramiz Bey'in emrine verilmiştir. Bir gün sonra da (26 Aralık 1914) bütün kuvvetler toplanıp Sahara'dan Ardahan üzerine yürüyüşe geçilmiştir.

Melo Hudut Taburu kumandanı ile Şavşat arasındaki ilk teması sağlayanlardan olan Haşimoğlu Necip Acar Bey de bu günlere ait anıları arasında şu bilgiyi vermektedir:

“Hopa ve Erzurum’dan silahlar geldikten sonra, zamanın Erzurum Valisi Tahsin Bey (Uzer), beni Ardanoç’a Kaymakam vekilliğine tayin etmişti. Oradan aldığım emir üzerine askerimize erzak sevki için bir ara Şavşat’a dönmüştüm. Geldiğim zaman tarihini iyi hatırlamıyorum kış aylarıydı. Kar yağmış dağlar kapanmıştı. O günlerde Yakup Cemil Bey kumandasında Teşkilat-ı Mahsusa isimli bir Alay, Tabur kumandanı da Halit Bey, Şavşat’a geldiler. Yakup Cemil Bey bende misafir kaldı. Bir iki gün içinde istirahat ettiler. O sıralarda Enver Paşa Sarıkamış’ta Ruslarla harbe başlamıştı. Öğrendik ki, 8. Alay kumandanı Alman subayı Ştange, Ardanoç’tan Yalnızçam üzerinden Ardahan’a geçecek; bizde Şavşat’tan Yakup Cemil kumandasında Sahara’dan aşarak Ardahan’a gideceğiz. Hazırlık yapıldı, yola çıktık gittik...”

2.1.11. Ardahan’ın Alınışı ve Sonucu: Sekizinci Alayla birlikte Artvin-Sinkotlu Kadir Ağa gönüllerinin Ardanoç-Yalağuzçam üzerinden Ardahan’a yürüdüklerin de Şavşatlılar arasında böylece öğrenilmişti. Bu haber, sevinçle karşılanmış halkın cesaretinin kuvvetlenmesine cesaret olmuştu. 27 Aralık 1914 günü Ardahan’ın Sarzep köyünde toplanılan Yakup Cemil ve Halit Beylerin kuvvetleriyle diğer gönüllü kolları ertesi günü Ardahan’a taarruz ettiler. Aynı gün Cincorop köyü köprüsünde bir pusuya düşürülerek birçok şehit veren Ştange Bey kuvvetleri de Ardahan’a yürüyordu.⁶⁸ Batakköprü’den Ramazan, Tabya’ya kadar olan arazi kesimini İstanbul Çetesi ile Halit Bey’in kuvvetleri ve Şavşatlı gönüllüler tutmuştu. O gün akşama kadar Rusların makinalı tüfek ve top ateşleri altında Ardahan üzerine hücumlar yapıldı. O gün ki Şavşat’ta Haşimoğlu Ramiz Bey, maiyetinden altı kişi yaralanmış, Şavşatlı iki savaşıımız da şehit düşmüştür.

29 Aralık günü gece saat 20’lerde Yakup Cemil Bey’in kollarını, sıvayıp tabanca elinde ileri atladığı ve savaşııları teşvik edici sözlerle: *“Korkmayan yavrular... İtin kurşunu rastlamaz, hücum!”* diye haykırıp coştığı görülüyordu. Kuvvetli bir baskınla

⁶⁸ “... Ardanoç’tan Ardahan’a uzanan kuvvetlerimiz Cedi (ilk kanun) ayının 16’sında (29 Aralık 1914) Rusların Balanos geçidindeki mukavemetini kırarak Ardahan’a vasil olmuştu.” Halis Bey’in “Bıyıktaı Halis Paşa” yazısından.

gece şehre girildi. Ştange Bey kuvvetleri de o akşam Ardahan'a girmişti. Ruslar şehri ateşe vermişler, depolar yanmıştı.⁶⁹

Ardahan'ın zaptı gerek asker ve gerekse çevre halkı arasında büyük sevinç ve umutlar uyandırdı. Kuvvetlerimizi sevk ve idare eden kumandanlar İstanbul'a ve tanıdıklarına "*Ardahan'dan Selam*"lar yolladılar. Ne yazık ki bu sevinç ve heyecan birkaç gün sonra büyük üzüntü ve bozgunla sonuçlandı. Bu günlerde Sarıkamış bozgunu ile geri dönmekte olan ordumuzdan Ardahan'a yeni kuvvetler yetiştirilmemiş; öte yandan Türk düşmanlığı ile şöhet bulmuş bir Sibir Kazak-Rus Tugay 4 Ocak 1915 gecesi ansızın bir baskın yaparak şehre girmiştir. Büyük bir karışıklık ve panikle sabahleyin başlayan sokak boğuşmalarından içlerinde Sinkotlu kahraman Kadir Ağa'nın da bulunduğu birçok şehit ve yaralımız düşman elinde kalmıştır.⁷⁰ Böylece Ardahan elimizden çıkmış, kuvvetlerimiz dağılık ve perişan bir halde şehri bırakıp çekilmiştir.⁷¹

⁶⁹ Şavşat kesimi ve Ardahan Savaşı ile ilgili olan bilgiler, bugünleri yaşamış ve savaşa katılmış olan birçok kişilerle birlikte özellikle şu iki kaynak kişinin Şavşat'ta 1946'da kendilerinden tespit ettiğim anılara dayanır: Şavşat-Satlel (Söğütlü) Mahallesinden 1881 doğumlu Ziver Seçkin. -Aynı yerden 1886 doğumlu Yusuf Aksakal. Bu rahmetli kişilerin ikisi de Ardahan savaşına gönüllüler arasına girmişlerdi

⁷⁰ Artvin Gönüllü Kuvvetlerbaşı Kadir Ağa, o gün, önceki günlerde Ardahan Savaşında yaralanan yeğeni (kardeşi oğlu) Ahmet Ağa'yı görmek üzere tedavi için kaldırıldığı hasta haneye gitmişti. Görüşüp ayrılırken kapı önünde vurulmuştur. Hasta hanede iken Ruslara esir düşen Ahmet Ağa da Batum'da idam edilenler arasındadır. Ardanuçlu gönüllülerin başında Ardahan savaşına katılmış olan Ardanuçlu Basa köyünden 1964 yılında 70 yaşlarında bulunan Nezir Bey (Ağaoğlu) de bana şunları anlatmıştı: "*Ben Bahattin Şakir Bey emrinde idim. Ardahan'a baskın yapılırken çetelerimle Yalnızçam'a ilkin biz çıktık. Ştange bana orada rast geldi ve elimi sıkı. Ruslar Ardahan'a kaçmış idiler. Birçok şehit vererek Ardahan'a girdik.*"

⁷¹ Ardahan bozgunumuzdan sonra Ruslar, "*Türklerle yardım ettiniz.*" diye Ardahan köylerinde korkunç katliama girişmişlerdir. Şehrin ileri gelenlerinden o sırada o şehirde bulunan Hamşi oğullarından İsa ve Hamşi Beylerle bunların amcazadelerinden Rasim ve Celal Beyler, bir samanlığa hapsedilmişlerdi. Bunun üzerine Acara'da bulunan Hamşioğlu Temür Bey'e haber aldılar. Temür Bey Tiflis'te olan kardeşi Cemal Bey'i de durumdan haber kıldı. hükumetle temas sağlanarak Çar'ın emriyle can yakmalar durdurulmuş oldu. Samanlıkta tutuklu olanlarda bırakılmış Temür Bey'in araya girmesi Rusların Şavşat'ta girişmek istedikleri katliamında önlemiştir. Rus Generali Maslofski, bizim Ardahan'a yaptığımız taarruz gününü ve götürdüğümüz kuvvetleri eserine yanlış olarak

Ştange Bey kuvvetleri, tıpkı 1878 savaşındaki Ardahan bozgununda olduğu gibi, Yalağuzçam üzerinden Ardanuç'a çekilirken Şavşat, Yusufeli, Hod gönüllüleri de Sahara'ya dönmüşlerdi. Ardahan'a saldırmadan önce 4.000 kişi olan bu kuvvetler çekilme sırasında 2.500 kişiye düşmüş, bir top elden çıkmış bozgun dolayısıyla bu çetelerden bir kısmı dağılmıştı. Ardahan'ın tekrar Ruslar eline düşmesi üzerine Avaralı Temür Bey'in (ismi tam olarak belirlenemeyen) 23 kıtalı bir ağıt-destanı vardır. Tamamı Türk folklor araştırmaları dergisinin 3. Cilt, sayı 66, Ocak 1955 sayfalarında yayınlanmış olan destanın ilk ve son hanelerini aşağıya alıyorum.

*Size bir fırkatlı destan söyliyem,
Bakın nice söndü koca Ardahan.
Gücüm yeter ise tarif eyleyem,
Bu zulümle viran oldu Ardahan.*

*İsmiyok'un yazdım ben bu destanı,
Vatanımsın candan severim seni,
İcrasını versin Yaradan Gani,
Hak'tan budur iltimasım Ardahan.*

2.1.12. Sahara Savaşları: Ardahan çekilmesiyle Sabit Bey emrindeki Yusufeli ve Şavşat gönülleri 1915 Ocak ayı haftasında Sahara-Göller üzerine çekildikleri sırada, Rus kuvvetleri de dağın

geçirmiştir. Türkçeye çevrilen eserinin 140. sayfasında derki : “(Rusların) Erzurum istikametindeki harekâtın başlangıcı sırasında İstanbul Kolordusunda Birinci Tümeni (Karadeniz) Sahil muntıkasına gönderilmiş, Artvin-Ardanuç-Yalnızçam geçidinden Ardahan üzerine yürüyerek 9 Birinci Kanuna (Aralık 22) doğru Ardahan'a gelmiştir ve 3. Koban Plaston Tugayı'nı Ardahan'dan tard ettikten sonra 17 Birinci Kanunda da Ardahan'ı zayıatsız (?) işgal etmiştir.” Bir defa Ardahan'a yönelen bu kuvvetlerimizin hareketleriyle sayısı hakkındaki doğru bilgiler, eseri çeviren tarafından Harp Tarihi vesikalarımıza dayanarak şöyle tespit edilmiş oluyor: “Bu kuvvet 2 Tabur Piyade 4 top ve bir takım süvariden ibaret Ştange Bey müfrezesi olup, (Rumî 9 Birinci Kanun 1330 günü) Ardahan'a gelmemiş, henüz Artvin'de idi. 16. günü Ardahan'ı işgal etmiş (29 Aralık 1914) 4 gün sonraki 21. günü. (3/4 Ocak 1915 gecesi) Rusların baskın şeklinde taarruzuna uğramış ve akşamdan itibaren çekilmeye başlamıştır.” İkincisi, Ardahan'a girişimiz zayıatsız olmamıştır. Cicorop köyü köprüsü önünde yerlilerden bir hain casusun hileli kılavuzluğu yüzünden pusuya düşürülen öncü kuvvetimiz orada şehit olmuşlardır.

Ardahan yönünü tutmuş tepedeki karakol noktasını elde etmişlerdi. Atabekoğlu Fuat Bey Şavşat'taki hükümet işlerine bakmakta ve eli silah tutanları Sahara'ya gönderip işlerini sağlamakta devam ediyordu. Bu gönüllü fedailerimiz Mart ayının son haftasına kadar karlar içinde düşmana aslanlar gibi göğüs germiş, her türlü övülmeye değer örnek yararlıklar göstermişlerdir. Bu kuvvetlerimizin bir kolu da Şavşat'ın Hantuşet (Hanlı)-Ardahan yaylaları arasındaki Mağara-boğazı-Handere geçidini tutmuş, Ruslarla sürekli savaşlar yapmıştır. Sahara savaşlarının her iki kesiminde de Ruslara bir hayli telefata verdirilmiş, subaylarından biri de çetelerimizin Göller'de bir geçide kurdukları ayı tuzağına düşürülerek yakanmıştır.

Sahara savunmasında, özellikle bu dağın dibindeki Yavuzköy'ü ahalisinin kadınlı, erkekli gösterdikleri kahramanca faaliyet her türlü takdirin üstünde anılmaya değer.⁷²

⁷² 1926'daki ilk köy adları değiştirilmesinde bu köye kahramanlık ve savaş hizmetlerindeki üstün başarılarından ötürü Yavuz adı verilmiştir. Köy halkının pek üstün hizmetlerini Şavşatlılar gıpta ile anarlar. Bu köyden özellikle Çiçek Hanım ile kocası Şaban Ağa (Erişti) ve üç oğlunun canları pahasına örnek çalışmalarını başta kaydetmek gerekir. 1947 de 100 yaşlarına varan bu asırlık karı-koca gazilerin fotoğrafçı yokluğunda birer resmini alırdır tarihimize mal etmeye maalesef imkân, bulamamıştık. Oğullarından Şevki Erişti, 1946 da bana savaş hatıralarından şunları not ettirdi: *"Hod Çetesinden sonra gelen İstanbul Çetesi Kumandanı, Ardanuç'tan Şavşat'a bir mektup yazıp kuvvet istedi. (Kazanın iki büyük köyünde olan) Yavuz ve Suluban (Pınarlı)'dan yüzerden iki yüz gönüllü istenmişti. Bunlar tertiplendi ve ilkten Ardanuç'a gittiler. Sahara kavgası sırasında ben Ardanuç-Anç'ta, kardeşim Şükrü Mağara Boğazı-Handere'de, babamla öteki kardeşim Rüştü de Sahara'da çalıştık. Babam kolundan Rüştü alınından yaralanmışlardır. Anamı (Çiçek), sırtına sepet alıp aylarca köyü dolaşarak çetelerimize ekme gönderme işinde çalıştı. Köyde fırınımız haftalarca bu iş için çalıştırıldı. Maiyetimdeki 30 kişi ile Acielma kavgalarına devam ettik. Sonra Rusların Borçka'dan zorlaması ile Şavşat'a geldik. Daha sonra Sahara da Bozulunca, Sabit Bey'in çeteleri içinden çıkıp ormanlara sığındık. Annem ÇİÇEK, Sahara bozgunu ile Rus süvarilerin Şavşat'a ilerlediklerini duyunca yanına 20-30 kadın arkadaş alarak süvarilerin geçeceği yolda üzerlerine yukarı yamaçlardan büyük taşlar yuvarlamaktan çekinmemişlerdi."* Yine bilindiğine göre, Yavuz köylülerden Topçu oğullarından Molla Ali, Sahara'da Rusların son taarruzlarından dahi yılmamış, çekilenlere: *"Ben burada bir yere ayrılmam, şehit olurum da yine gitmem."* demiş ve hem de sonuna kadar dayandıktan sonra şehit olmuştur. Sahara kavgasında aynı köyden olup, yararlık gösterenlerin adlarını (İki anı sahibi: Yusuf Aksal ile Ziver Seçkin) bana şöyle not ettirmişlerdi:

Hopa-Borçka ve Ardanuç kesimlerindeki çarpışmalarda görüleceği gibi, Ruslar 1915 Mart sonlarına doğru taarruzlarını artırdığından kuvvelerimiz çekilmeye başlamış, bu yüzden Sahara kesimindeki durumumuz güçlenmişti.

Ruslar, Yalağuzçam'dan ilerleyip Ardanuç'u elde edince, Berta köprüsünde bulunan Halit Bey, Sahara gönüllülerin çekilmesini uygun görmüş, Sabit Bey'in emri altındaki gönüllülerle Berta Dağları üzerinden çekilerek kendisine katılmasını emretmişti. Bunun zerine Sabi Bey ekilirken⁷³ şavşatlı gönüllüler de dağılıp, dağlık-ormanlık ıssız yerlerde saklanmışlar isede Rusların takiplerinden kurtulamamışlardır.⁷⁴

Sahara savunmasının bozulması ile Rus kuvvetleri şavşat'ın i durumunu iyice anlayabilmek için o kesimde bir ay kadar bekleyip kasabaya inemediler. Sonunda, silahlı gönüllülerin dağıldığını ğrenen Batum Gubernatı, yanına bir miktar süvari ve silahlı muhafız alıp, şavşat (Karaköy) zerinden kaza merkezi Satlel'e geldi ve hemen takiplere girişti. Köylerden ele geçirilen ileri

1-Nalbant Kaya Usta (Kokuloğullarından merkezde nalbantlık yaptı). 2-Merkez İmamı (merhum) Molla Halil Efendi (elik). 3-Balcı Hasan Ağa. 4-İbışağagilin Hasan. 5-Dadaoğlu İdris. 6-Ahmet oğlu öteki şaban Ağa. 7-Arif Ağa (Kaya). 8-Veysel Usta. Yavuzkylllerden başkaca: Karaköy'den Bilal Ağa (elik). Kurudere'den Molla Ömer. Kaya dibinden Ahmet Ağa (şehit olmuştur). Tepeköy'den Ahmet pehlivan ile (Kuthev Mahallesinden) Sabit Ağa. Elmalı'dan (Aslen Acara'dan gelme Cakelilerden) Yusuf Bey ile oğlu şevki Bey (şevki Bey sonradan şehit olmuştur). Pınarlı'dan (Bukosman Mahallesindeki Agara Atabeylerinden) Nevzat Bey. Notumuz: Bu isimleri Satlel (Söğütlü)den Ziver Seçkin ile Yusuf Aksakal anıları arasında söyleyip bana: “Gönüllü gidenlerin hepsi çalıştı, ama bunlar çok yararlık gösterdiler.” kaydıyla yazdıldılar. şüphe etmiyordu, bu hatıra sahipleri de ilk gönüllülerden olmaları dolayısıyla, adlara geçenler arasındadırlar. Hepsinin ruhları şad olsun.

⁷³ Bu çekilmeyi şavşatlı savaşılar da anlatmışlardı. Artvinli Süleyman Taşkan merhumun hatırlarındaki kayıtlar ise söyledir: “Berta Köprüsü'n tutan Halit Bey, Rusların Artvin'i alacaklarına kanaat getirerek, şavşat'ta bulunan ete Kumandanı Sabit Efendi'nin İerhnev (İmerhev-Berta) deresiyle Artvin'e çekilmesine emir verdi. Bundan nceki günlerde Acielma'daki kuvvetler de çekildiğinden şavşat--ırmaklar-Ardanuç arasındaki yol kapanmış oluyordu.”

⁷⁴ Kurudere köyündeki amlık içinde saklanan şavşatlı fedailerin başı Hamsioğlu Ramiz ve kardeşi Nusret Beylerle Vantalı (Cakelilerden) şevki Bey, Rusların kurşunları ile bir gün içinde şehit edilmişlerdi. Bunların içinde Bukosman Atabeylerinden Nevzat Bey de yararlandıktan sonra kaçıp kurtulabilmiştir.

gelenler savaşa katılanların yakınları Satlel'e getiriliyor, bahçesinin etrafı çeperlenmiş mektebe kapatılarak ifadeleri alınıyordu.

Askerî Vali, toplattığı bu insanlara ve mektep etrafında bu habislerin akıbetlerini endişe içinde bekleyen Şavşatlılara tercümanı ağzından şunları tekrarlatıyordu: *"Siz çok fenalık yaptınız. Bu yaptıklarınız cezasız kalmayacaktır."* Bu sözlerden sonra vali daha korkunç tehditler de savunmuştur.

Ruslar Şavşat'ta *"katliam"* hazırlığı görmüşlerdi. Düşündüklerini yapamadıysa da, kazaklar köylerin evlerini arayıp erkekleri bulamadıkları zaman çoluk-çocuğa eziyet etmişlerdir.

Anlatıldığına göre sözü geçen Askeri vali, sonradan şöyle demişti:

"Ağzımı açıp katliam emri vermek için üç defa hazırlandım. Fakat söylemeye bir türlü dilim varmadı. Yoksa Şavşat'ın sade şenliği (ahali) değil ağacı bile doğranacaktı. Aldığım emir öyleydi."

Oysa Şavşatlılar, katliamdan kurtulmalarına üç kişinin yardım ettiklerini ve onların sayesinde kana bulanmadıklarını söylerler. Bu üç kişiyi de şöyle tanıtır: Ahıskalı Atabek oğlu Server Bey⁷⁵ Acaralı Hamşızade Temürzade Temür Bey ve Şavşat'tan Mikeletli Hacı Şakir Efendi.

Ruslar ilk adımda Şavşat'a inmeden çekinip iç durumunu anlamak için henüz Şavşat'a (Karaköy) iken, Suluban köylü (Pınarlı) Alhan oğlu Yusuf Ağa⁷⁶ kendiliğince kalkıp, eskiden tanıdığı Server Bey'e durumu anlatmak için Ahıska'ya gitmiştir. Server Bey de kalkıp Yusuf Ağa ile birlikte Şavşat'a gelmiştir. Server Atabek Şavşat'ta yerleşip tahkikata başlayan Rus Hükûmet adamlarının karşısına geçmiş, hiç çekinmeden tehdit edici bir dil de

⁷⁵ Sonradan Türkiye Büyük Millet Meclisinin birinci dönem Ardahan Mebusu olan Hukukçu ve Maden Mühendisi Server Bey, son yıllarında İzmir'de yerleşip orada ölmüştür. 1914-18 savaşıdan sonraki İngiliz ve Gürcü işgalleri sırasında Ahıska çevrelerinde büyük hizmetler yapmıştı: Askeri teşkilat kurup geçmiş, çevresini Ermeni ve Gürcülerin yağma ve zımlundan korumuştur. 1918'de (Eski Çoruk Müfrezesi kumandanı olan) Deli Halit Bey'in Türkiye askeriyle Ahıska'ya gidişine kadar idareyi elinde tutmuştu. Mondros Mütarekesiyle Türk ordusu çekilince işgal kuvvetleri eline geçen çevresini yine Server Bey korumuştur.

⁷⁶ Yusuf Ağa, 70 yaşlarında vefat etmiştir.

kullanarak onlara: “Burada kimse öldürülemez, Rusya’nın böyle bir emri yoktur” demişti.

O günlerde Acara’da bulunan Temür Bey de o sırada Tiflis’te olan kardeşi Cemal Bey vasıtasıyla (ileride de görüleceği gibi) gerekli temasları yaparak fenalıkları önlemede önemli rollerinde birini daha oynamış oluyordu. Hacı Şakir Efendi ise, Karaköy’den kasabaya inmekte olan Askerî Vali’yi Ciritdüzü köyünden karşılayarak, halka herhangi bir fenalık yapılmaması için gerekli telkinlerde bulunmuştur.

2.2.13. Deniz Kıyısı Savaşlarının İlk Safhası: Oltu-Pasın-Sarıkamış kesimlerinde harp devam ederken, o kesimlerde olduğu gibi, Ruslar Batum kesiminde de sıkışık durumda idiler. 9 Aralık 1914 günü Batum güneyindeki Gönye kalesine kuvvet çıkarmak isteyen düşman, Türk ateşi karşısında birçok telefât verip yüzgeri edilirken bize 6 top bırakmıştı. Ondandır bir gün sonra (daha önce Sivastopol’ü ateşe tutan) Yavuz zırhlımız Batum’u topa tutmuş, şehirde yangınlar çıkarmıştı. Bundandır bir süre sonra Ştange Bey kuvvetlerinin bir kısmı Arhavi kesiminde, Yusuf Rıza Bey erleri de Hopa’da toplanmıştı.⁷⁷ Ruslar ise, ilkin zayıf kuvvetlerle kapamış oldukları sınırlarını, savaş başlayacağı günlerde yeni kuvvetlerle pekiştirmişlerdi. General Liyahof, 30 taburluk kuvvetiyle karşımıza çıktıktan sonra da yeni kuvvetler getirmişlerdir.

Yavuz’un yaralanıp tamerde olmasından yararlanan düşman huduttaki kuvvetlerimiz üzerine yüklenmeye başladı. Hopa’nın

⁷⁷ Yusuf Rıza Bey, aslında Ahıska’dan göçerek Artvin’in Çayağzı Mahallesinde yerleşen bir zatın oğludur. Bu aileye Yolustası oğulları derledi. Askerlik tahsilini Selanik’te yapmıştı. Artvinli Coşkunzade İsmail Ağa (1863-1939)’nın dayısıdır. Rıza Bey savaş başlamadan önce Teşkilat-ı Mahsusa içinde bulunuyordu. Kendisi Karadeniz kıyıları, Filibeli Hilmi Bey ise Erzurum Teşkilatının faaliyette bulunmuşlardır. Rıza Bey’in kardeşleri Samsun’da ticaretle meşgul oldukları için çoğu yıllar orada bulunmuş. Artvin’deki hayatı kısa geçmiştir Jandarma Binbaşılığında emekli idi. Emrindeki kuvvetler aynı teşkilata bağlı olarak Giresun, Trabzon ve Rize Seyyar Jandarma Taburlarından müfrezeler ile o çevrelerden gönüllü olarak katılmış erlerden toplu olarak 4000 kişiydi. Gönüllüler arasında hapishanelerden kaçırılan kimselerin de bulunduğu söylenir. (Bu Yusuf Bey ve Hopalı Memoyzadelerden Ali Rıza Bey adları eskiden yayımlanan kitaplarımdan “Kurtuluş ve Anavatana Kavuşma Anlamı 1947” adlı kitapçıkta birbirine karıştırmışım; özür dileyerek burada düzeltmeyi gerekli buldum.)

Abıslah köyünden olup Arhavi Hudut Taburu kumandanı bulunan kıdemli Yüzbaşı İbrahim Hakkı Bey⁷⁸ Şubat 1915 başlarında Sarp'taki bir bölüğüne arazi üzerinde tatbikat yaptırdığı sırada Rusların kurşunu ile şehit olmuştur. Gittikçe artan düşman baskısı karşısında Yusuf Rıza Bey kuvvetleri 22 Şubat 1915 günü Borçka-İçkale deresine çekilirken, ertesi günü Ruslar Hopa kasabasını işgal ediyordu.⁷⁹ Bu çekilme sırasında Artvin'de bulunan 8'ci Mürettep Alayımızın kumandanı Ştange Bey, bu durum karşısından kuvvetlerinden bir Müfreze ile Murgul'a inmişti. Ştange, Murgul-Borçka arasında Yusuf Rıza Bey kuvvetlerinin kumandasını da kendi üzerine alarak, Rıza Bey'i Çoruk yatağından Acara üzerine bir gösteriş taarruzuna memur etti.

İstanbul kuvvetlerinden bir müfrezenin de Arhavi üzerinden Murgul (Göktaş) kesimine geçip Ruslarla savaşa tutuştuğu anlaşıyordu. Yerli haberlerde de Murgul üzerinden Artvin'e yürüten kuvvetlerimizin İstanbul'dan gelen Yakup Cemil⁸⁰ ve Yüzbaşı Halit Bey emirlerinde olduğu belirtilmektedir.

⁷⁸ Bu zat o sırada 32-35 yaşlarında idi. Binbaşılığa terfii de o günlerde gelmiş bulunuyordu. Erzurum Askeri Rüstiyesinden sonraki tahsilinde İstanbul'da devam ederek Harp Okulunu bitirmişti. İbrahim Hakkı Bey'in ataları Akşehirli olup, Osmanlıların Gönnye Kalesi Muhafızlığına tayin edilen kumandanın yazıcısı olarak onunla birlikte gelen ve Borçka'nın Çavuşlu (Kataphiya) köyünde yerleşen bir hocadır. İbrahim Hakkı Bey, Teşkilat-ı Mahsusacılardandı. Murgullu İmamzade Mehmet Efendi (Edip Dinç) ile sık sık görüşmeler yaparlardı. Mezarı Arhavi'dedir. Tek oğlu Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Müşavirliğinden emekli ve yazar Selahattin Çoruk'tur.

⁷⁹ Bu çekilme sırasında olacak, Borçka yanındaki İçkale Deresi köprüsti önünde, atını geceleyin derye süren bir genç subayımız boğularak şehit olmuştu. Derenin yanındaki Şehitlik'te 1934'te dikilen anıt bu şehidin anısını yaşatır.

⁸⁰ Yakup Cemil Bey, İstanbul, Yenibahçe'de doğmuş mütevazı bir memur ailesinin oğluydu. 1903'te Harp Okulundan mezun olmuştur. Hakkında çok şeyler söylenmiş, ardından uzun uzadı söz edilmiş olan bu zat, isyancı bir ruha, ateşli ve ele avuca sığmaz bir yaradılışa sahipti. Bu yüzden çok çekişmeli bir hayat sürmüştür. O'nun için *"Pireyi gözünden vuran, onun tabancasının halletmeyeceği iş yoktu."* denilmiştii. Trablusgarp savaşına gönüllü subay olarak milis kuvvetlerin başında gitmişti. İttihat ve Terakki Cemiyetine girmiş, bu teşkilatın İstanbul Murahhası olmuş, sonra da Teşkilat-ı Mahsusacılar arasında yer almıştı. Meşhur *"Babı-Ali Baskınında Enver Paşa'nın yanında o da bulunmuş, üzerine atış edenlere karşı tabancasını kullanmış, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı da o vurmuştur, denir. Yine Enver Paşa ile birlikte zamanın Sadrazamı Kamil Paşa'nın huzuruna çıkıp Sadaret mührünü isteyenlerin başından Yakup Cemil bulunmuştur."*

Maslofski'nin eserinde ise, bu hareketler üzerine bilgi verilmiş, Murgul'da Ruslara yaptığımız taarruzlar şöyle anlatılmıştır:

“1914 (Rumî) Ekim ayının ilk yarısında Murgul Suyu geçidinde ve Zansul (Damar) Bakır Eritme (eski) Fabrikası bölgesinde Türklerin taarruzları başladı. Bu taarruza karşı koymak ve eğer mümkünse bu taarruzu kaldırmak için (Batum) Kale kumandanına bu vazife verilmiş, müfrezenin muhtelif kıtalarından birer bölük ile 8 bölüklü bir müfreme kurarak, bunların kumandanlığına da Artvin Dairesi Amiri olup askerlik hizmetlerinden çoktan emekli olmuş Albay Lavrof tayin edilmişti. Neticede, bu müfreme Türkler tarafından inhizama uğratılarak iki top zayi edilmiş, 4 bölük de esir düşmüştü. Türkler muvaffakiyetle ilerleyerek (Aşağı) Çoruk mıntıkasında kıtalarımızı geri atmış, Kasım sonlarına (Aralık ayı ilk haftasına) doğru Borçka ve Artvin'i işgal etmiş, sahilde dahi Batum'un güneyinde Karadeniz'e dökülen Çoruk suyunun sol kıyısına kadar tamamıyla ilerleyerek bu suretle doğrudan doğruya Batum kalesi ile temasa girmişlerdir.”

Saraya koşanlar arasında da o, vardır. Edirne'nin istirdadına katılmış, Mahmut Şevket Paşa'nın vurulmasından sonra Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığına getirilmesindeki baskınlarda yine başta görülmektedir. Babı-Ali baskınından sonra padişah iradesiyle subaylığı alınmıştı. Enver Paşa, Dünya savaşı başalar başlamaz Bu söz dinlemez, kanun ve düzen tanımaz en eski dostumu Teşkilat-ı Mahsusa'ya sokmak süratiyle İstanbul'dan uzaklaştırmaktan başka çare bulamamış yedek (ihtiyat) Binbaşılıkla cepheye (Çoruk boyuna) göndermiştir.” Şavşat üzerinden Aralık 1914 sonlarında Ardahan'a yapılan taarruzda Gönüllü Kuvvetler başında Alay Kumandanıydı. Elinde tabancası, düşman saflarını yarcasına çarpan bu kahraman asker, Erzurum'a döndükten sonra Bitlis'teki Alaya gönderilmiştir. Orada kumandanla arası bozulmuş, bu yüzden Bağdat'a gönderilmiştir. İstanbul'a döndükten sonra, bağlı olduğu teşkilat ve hükümet için tehlike teşkil ettiği söylenir. Bir yandan hükümeti devirme tehditleri, öte yandan hükümet erkânını düşmanla münferit barış yapmaya zorlaması gibi hareket ve tutumları kendisini büsbütün gözden düşürmüştü. Nihayet Yakup Cemil, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle tevkif edilerek “Divan-ı Harb”e (O zamanki Askerî Mahkeme) verildi. Yargılanması sonunda kendisine “Vatan hainliği” uygun görülüp, 11 Eylül 1916 günü İstanbul'da Kâğıthane sırtlarında kurşuna dizilerek hayatına son verildi. “Birden patlayan 14 kurşun, bu İstihbarat ve terakki fedaisini o anda öldürememiş, 30 dakika kadar can çektiştirmişti.” (Semih Nafiz Tansu, “İki Devrin Perde Arkası” adlı eseri; “İttihat ve Terakki İçinde Dönenler” başlıklı seri yazıları; Yeni Sabah gazetesi 1955-1956 sayıları)

Ruslar böylece Borçka-Murgul kesiminden atılmış Acara Suyu'nda ve Çoruk yatağının her iki yanında 2 Tabur ve 3 toplu kuvvetleriyle tutunmuşlardı.

Kuvvetleriyle Borçka'dan aşağı Çoruk boyu yürüyüşe geçen Yusuf Rıza Bey, düşmanla Acara Suyu mevkiinde temasa geçmiş oldu. Bizimle Ruslar bu durumda 1915 Mart'ında savaşa tutuşular.⁸¹

Acara Suyu karşısındaki tepede çarpışmalar başlamıştı. Sabahtan akşama kadar süren savaşıma sonunda, bizimkiler, sayıca üstün olan düşman karşısında çekilme zorunda kalmışlardır. Ertesi günü Ruslar taarruza geçerek Çoruk yatağının iki yakasından ilerlemeye başladılar. Bu sıradaki Rus ilerlemesinde, düşmanın dönüp tekrar yerlerini işgal edeceğini anlayan o çevre köyleri ahalisi Türkiye topraklarına göçmeye başlamıştı. Etraf köylerden gönüllü olarak Yusuf Rıza Bey emrine girmiş olan eli silah tutan erkekler aile ve çocuklarını alıp Borçka-Murgul-Arhavi üzerinden Karadeniz kıyısına aşırmağa koyuldular.⁸²

Yusuf Rıza Bey'in bu savaşları karşısında Rus kuvvetleri, çok üstün sayıda ve her bakımdan donatımlı oldukları halde 100 kilometrelik bir sahayı üç ayda alarak Artvin'e geçebilmişlerdi.

2.2.14. Rusların Artvin Üzerine Taarruzu: Ardahan bozgunundan sonraki günlerdi. Sabit Bey'in gönüllüleri de henüz Sahara'da idiler. Bu sıralarda Ştange Bey ile Yüzbaşı Halit Bey

⁸¹ Artvinli Süleyman Taşkan merhum (1886-1964) bu savaşla ilgili olarak bıraktığı notlarında, Acara Suyu çarpışmalarını böylece anlatmış, fakat günün 31 Aralık 1914 olarak göstermiştir. Bu tarih Yusuf Rıza Bey'in Hopa'dan çekilip Borçka'ya geldiği günler uymadığına göre savaşın 1915 Mart ayı içinde geçmesi gerekir. Gün olarak tespit edemedik.

⁸² "Akcaabat Tarihi" adlı eserinin yazarı Muzaffer Kerimoğlu bu olayla ilgili olarak Arhavi'den Trabzon çevresine göçen bu muhacirler için şunları yazmaktadır: "Müfrezelerle çetelerin bu havalinden (Aşağı Çoruk boyundan) çekilmeleri üzerine Artvin-Borçka, Acara halkından mühim bir kısmı yurtlarını terk edip çekilmiş, hicret etmişlerdi. Bu havaliden hicret edenler hafifçe halinde buralara gelmeğe başladılar. Hepsii yorgun, bitkin ve mustarıptı. Zavallılar Rus vahşeti hakkında tüyler ürpertici faciaları hikâye etmekle bitiremiyorlardı. Bunların hepsi (36 yıl Rus esaretinde kalmakla beraber) milli karakterini, dini selâbetlerini muhafaza etmiş temiz ve namuslu kimselerdi..." (Aynı eser; Sayfa 199.)

birlikte Şavşat'a geçerek Ardahan üzerine ikinci bir taarruz yapmaları için gerekli gözlem ve keşiflerde bulunmuşlardır. Karlı dağlarda yürüyebilmek için ayaklarına hedik takmak suretiyle Mansurat Dağı'ndan Vardosan yaylasına çıkmışlar, oradan Ardahan karşısındaki Ramazan Tabya tepelerine geçerek Ardahan üzerine keşiflerde bulunmuşlardı. Savaşların bundan sonraki gidişi tasarladıkları taarruzun uygulanmasına imkân bırakmamıştır.

Şitange 16 Ocak 1915 günü Artvin'e geçmişti. Düşmanın Karadeniz kıyılarındaki artan basısı üzerine, yukarıda da söylendiği gibi, Şitange, Murgul-Arhavi kesimine gitti. Yakup Cemil Bey de buradaki görevinden alındığı için Erzurum'a gittiğinden, Ardanoç-Acielma gönüllüleri Bahaeddin Şakir Bey'in emrinde almıştı. Harhan-Ardanoç arasında, 1877 savaşı başlayınca kadar yapılmış olan eski Osmanlı yolu üzerindeki Sabunet Postası denilen Rus karakol binasını Halit Bey bir aylık bir süre içinde karargâh edinmişti.

Yukarıda “*Deniz kıyısı savaşlarının ilk safhası*” pasajının sonunda gördüğümüz Murgul savaşlarından sonra, Murgul-Hatıla (Taşlıca) arasındaki balkanlık dağlarda kısa süreli çarpışmalar da olmuştur. Fakat bütün gayretler yanında düşmanın kuvvetteki üstünlüğü gönüllülerimizin burada tutunmalarına imkân bırakmamış, birçok şehit verildikten sonra kalanlar Artvin'e çekilmişlerdir.⁸³

⁸³ Bu savaşlarda gösterenlerden Ardanoçlu Şükrü Bey ile birkaç arkadaşlarının isimlerini öğrenebiliyoruz. Onları burada kısaca anmadan geçemeyeceğiz. Ardanoç-Naldöken köyünden Kâhya oğullarından Şükrü Bey, savaş yılına kadar Çarlık idaresinden Şavşat'a Abeşik (Orman Muhafaza Memuru) idi. 1914 Kasım ortalarında Türkiye kuvvetleri Ardanoç'a gelir gelmez Şükrü Bey Ardanoç'a gelip 300 kadar gönüllü toplamış, başında Ardahan taarruzuna katılmıştır. Maiyetinde Bölük Eminliğini Basa (Yolüstü) köyünden Şamlı oğullarından (Âşık Efkarî'nin ağabeyisi) Yusuf oğlu Molla Rüştü, Süvaribaşılığını da Naldökenli Arslan Pehlivan üzerlerine almışlardı. Şükrü Bey'in gönüllüleri Ardahan bozgunundan sonra Artvin'e gelmiş, Omana (Ormanlı) ve Hatıla (Taşlıca) dağlarında Ruslarla savaşa devam etmişlerdir. Bu çarpışmalarda Şükrü Bey dört kurşun yarası alarak orada şehit olmuş, can verirken bile: Koy bizler ölelim, tek memleket kurtulsun, demiştir. Cenazesi Artvin'e getirilip orada gömülmüştür. Şükrü Bey'den sonra gönüllülerin kumandanlığını Arslan Pehlivan yürütmüştür. Bu gönüllülerin kalıntıları Melo çizgisinin bozulmasından sonra da İspir savaşlarına devam etmiştir. Arslan

Murgul'dan sonraki Hatıla çarpışmalarımızın bir nev'i “*düşmanı oyalama ve çekilme savaşı*” olduğu görülüyor. Aynı günler içinde Ardanuç kesiminde de düşman taarruzlarının arttığı, Sahara kuvvetlerimizin çekilip Berte deresinden geçerek Halit Bey'e atıldıklarını yukarıda görmüştük. Ardanuç-Acielma'daki gönüllü kuvvetlerimizin o günlere kadar yaptıkları savunma ve düşmanı o geçitten Şavşat'a geçirmeme görevleri de Sabit Bey'in çekilmesiyle son bulmuş oluyordu. Bu durum karşısında Ardahan üzerinden yaptığı taarruzlarla Ardanuç köylerine inen Ruslar oraları boş bulmuşlardı. Bu köylerin ahalisi daha 1914 Kasımı başlarında Hod ve Melo üzerinden Yusufeli kesimine göçmeye başlamış, oradan Anadolu içlerine yayılmıştı. Köylere giren Ruslar evleri ateşe verip küllerini havaya savurdular.

Aynı günlerde Halit Bey ile Molla Sabit Bey elde kalan kuvvetlerini alıp Artvin'e çekilmişlerdir. Ruslar Karadeniz kıyısındaki taarruzlarıyla Hopa'dan sonra 14 Mart 1915 günü Arhavi'yi işgal etmişlerdi.

Şitange Bey de 16 Mart günü karargâhı ile Artvin'e çıkmak zorunda kalarak oraya gelmiş, Artvin'de bir hafta kalabilmiştir.

Rus Generali Maslofski bu günlerin olaylarını eserinde anlatırken şunları yazmakta:

“... Çoruk kesiminde kitalarımız (Rumî) 7 Mart'ta (20 Mart 1915) Artvin'e doğru taarruz ederek, şiddetli çarpışmalardan sonra 14 Mart'ta (27 Mart) Türkleri Artvin'i boşaltıp Çoruk suyunun arkasına (o sıradaki sınırimız Melo kesimine) çekilmeye zorlamışlardı. (Rumî) Nisan başlarında artık bütün Çoruk muntakası Türk müfrezesinden kâmilten kurtarılmıştı” demektedir.⁸⁴

Pehlivan Kop Dağlarındaki savaşlarda yaralanmış, Bölük Emini olan Rüştü ise şehit olmuştur.

⁸⁴ Batum-Artvin arasına yeniden yerleşen bu Rus kitalarına aynı yılın Ağustos ayında verilen Rus Ordu Kumandanlığı emrinde: “Bu kesimdeki mevzilere kuvvetle yerleşmeleri ve ellerinde tutmaları belirtildiği de Maslofski'nin aynı eserinde görülmektedir. Bu sıralarda Rus Çarı 2. Nikola, o zamana kadar Kafkas Ordusunun Başkumandanlığını yapmakta olan Genel Vali, Graf Voronzofov Daçkof'u emekliye ayırtmıştı. Çar, bütün ordusunun Başkumandanlığını kendi üzerine alıp Kafkas ordusunun Başkumandanlık vekilliğini de Granduk

Görüldüğü gibi, Ruslar 20 Mart 1915'te başlattıkları birkaç kat üstün kuvvetteki taarruzlarıyla Artvin'e yüklenmişlerdir. Bu hareketleriyle düşman müfrezeleri o zamanki Batum-Artvin-Ardanuç şosesi⁸⁵ üzerindeki İrse (Erenler) köyüne girip evlerini ateşe verdikten sonra, Artvin'i gören Sinkot (Sümbüllü) köyü üstündeki dönemecine yerleştirdikleri topraklarla Artvin'i dövmeye başladılar. O gün Artvin'den ayrılıp arka mezzalar yolu ile Mersevan Dağı'ndan Yusufeli'ye göçmekte olan Artvinliler kafillesi bu top ateşlerine göğüs gererek yollarına devam etmişlerdir.

Ştange şehri boşaltıp Melo'ya çekildiğinden Ruslar 27 Mart 1915 günü rahatlıkla ve Ermenilerin alkışları arasında tekrar Artvin'e giriyorlardı. Bu düşman müfrezesi Artvin'den de ilerleyerek Nisan günü (o günkü Türk toprakları içinde bulunan) Melo (Saribudak) köyünün aşağı Cami mahallesine kadar olan kısmını da elde etmişti.⁸⁶ Bu günlerde Ştange hastalanarak kumandanlıktan ayrılmış, Bahaeddin Şakir Bey de ayrılıp Erzurum'a gitmiştir. Resmî ve yerli-gönüllü kuvvetlerimiz, "*Çoruk Müfrezesi*" adı ile Binbaşılıkla Halit Bey'in emrine verilmiştir. Halit Bey bundan sonra, 45 Taburluk düşman karşısında bu çevreyi

Nikolayeviç'e vermişti. Nikolayeviç 24 Eylül 1915'te genel karargâhı ile Tiflis'e varmıştı."

⁸⁵ Bu yolun Borçka-Artvin ve Artvin-Ardanuç arasındaki kısımları 1960'dan sonra bırakılıp, yeni yol Çoruk kıyısından geçirilmiştir. Eski, yol 1877-78 savaşıdan önceki yıllar içinde bir Osmanlı askeri (istihkâm) heyeti eliyle yapılmıştı. O yıllarda Batum'dan başlayıp Ardanuç kazasının Arkbaşı mevkiine kadar geçirilmişti. Bu yok Berta deresi ilerisindeki Hanlar mevkiinden sol yukarıya saparak bir yokuşla Arekler-başı (Harmandüzü) denen yere ve oradan Ardanuç Kale'ye geçirilmişti. Oradan Meydanlar denen şimdiki kasaba yerine, oradan Arkbaşı üstünden Değirmüç (Karlı)-Rabat mevkiine çıkarılmıştı. Berta köprüsünden az ilerideki Hanlar mevkiinden başlayıp Ardanuç çayı kıyısını izleyen eski yol ise 1878'den sonra Ruslar tarafından yapılmış kısmın başlangıcıdır.

⁸⁶ Rusların bu gelişleri sırasında olduğu tahmin edilen ve Peşvet Deresi'nde ileri karakol vazifesi gören 8 gönüllü erimizin şehit edilmeleriyle sonuçlanan çok acıklı bir olay vardır. Çevrede "*Cadı*" diye anılan Artvinli bir Ermeni komitacısı sarıklı-cübbeli bir hoca kılığına girmiş arkasına saklanan birkaç kazakla karakola gelerek erlerimizi söze tutmuştu. Arkada saklanan kazakların kurşunlarıyla erlerimiz şehit düşmüş Ermeni de kaçmıştır. Şehitlerin mezarı Peşvet Deresi'ndedir.

Keldağ Geçidi-Damlakürün⁸⁷ çizgisinde bir yıla yakın (Mart 1916 haftasına kadar) kahramanca savunacaktır.

2.2.15. Gönüllü Savaşçı-başlılarının Rütbeli Resmî Milis Subay Oluşu ve İsimleri: Yakup Cemil Bey'den sonra gönüllü kuvvetler başında kalan Dr. Bahaeddin Şehir ile resmî kuvvetlerin kumandanı Ştange'nin ayrıldıkları bundan sonra Melo çizgisinde kumanda yetkisinin Çoruk Müfrezesi kumandanı olarak Binbaşı Halit Bey'e verildiği yukarıda söylenmişti.

Daha önceki günlerde Ardaneu'ta Acielma ve Arkım (Avcılar) tepelerinde yaptığımız savunma savaşlarından sonra da, gönüllü kuvvetlerimizden bir kısmı dağılmış kumandanlığı teşkilata yeni bir düzen vererek Çoruk Müfrezesinde kalan gönüllülerin başında savaşanlardan bir kısmının yeniden rütbeli Milis subay olarak savaşa devamlarını istemişti. Gerek Ardahan taarruzumuz sırasında çoğu rütbesiz gönüllü çete başı yetkisiyle savaşmış ve gerekse yeni düzende rütbe almış olanların listesini milis-subay olanlardan birkaç kişinin verdikleri bilgilere⁸⁸ göre şöyle tespit etmiş oluyoruz.

2.2.15.1. Önce Ardahan Savaşına Katılanlar İçinde O Günlerde Şehit Olanlarla Kalanların İsimlerini Tekrar Analım:

1- Artvin Sinkot köyünden Çil Hüseyin oğullarından Kadir Ağa; Ocak 1915 başlarında Ardahan'da şehit olmuştu.

2- Bahaeddin Şakir Bey'in evvelce kurduğu gönüllü kuvvetler arasında rütbeli olarak: Artvin merkezinden coşkun oğlu Arslan köylerden Aksakaloğlu Muhammed, Çaloğlu Süleyman, Cumuroğlu Mustafa, Keleş oğullarından Hasan ve Abbas Ağalar da Kadir Ağa'nın Alayında Ardahan taarruzuna katılmışlardı.

⁸⁷ Damlakürün çevrenin yakın tarihinde halk arasında sık sık söylenen bir isim olmuştur. Bu yer çevrenin büyük baş havanlarının yaylağıdır. Bilindiği gibi "*Kürün*," hayvanların su içtikleri ağaçtan oyularak yapılmış bir yalaktır. Burada eskiden beri yüksek bir kayadan damla halinde sızan sular birkaç küründe toplanır, hayvanlara içirilirdi. Savaşta Damlakürün'de askerlik yapan Melolu Ömer Ağa'nın hatırasını ve bu tarihi adı yaşatmak isteyen oğlu tüccar Halis Ayık 1953'te eski kürünler yerine iki metre küplük bir beton kürün yaptırmıştır. Himmeti var olsun.

⁸⁸ Bu bilgiler, 8. sırada adı geçen Osman Ziya Ermiş'in bana 1966 yazında verdiği anılarıyla tamamlanmıştır.

3- Sinkotlu Ahmet Ağa: Kadir Ağa'nın kardeşinin oğlu Ardahan savaşında yaralanmış, hastanede iken Ruslara esir düştükten sonra Ruslarca "*Vatan haini*" sayılarak Batum'da idam edilmiştir.

4- Şavşat-Gürnatel (Susuz) köyünden Azapağası oğlu Yusuf Bey: (1854-1919), Adı bundan önceki sayfaların dip notlarında geçmiştir.

5- Şavşat-Satlel (Söğütlü)' den Hamşi oğullarından Ramiz Bey: Ardahan bozgunundan sonra Ruslar tarafından birkaç arkadaşı ile birlikte Şavşat'ta şehit edilmiştir.

6-Ardanuç-Basa (Yolüstü) köyünden Nezir Bey (Ağaoğlu): 1969 sonbaharında Bursa'da hayattaydı.

2.2.15.2. Sonraki Teşkilatta Rütbeli Resmî Milis Subayı Olarak Çalışanlar Şunlardır:

1- Yusufeli-Lusuncur (Değirmentaşı) köylü Molla Sabit Bey (1869-1916): Bu zat Ardahan savaşına giderken de rütbeliydi.

2- Aynı köyden ve Sabit Bey'in kardeşi oğlu Hasan Efendi (1885-1916) İspir savaşları sırasında Bahsı köyünde düşman topçusunun bir şarapneli ile şehit olmuştur.

3- Aynı köyden Demirci oğullarından Mehmet Bey: Sabit Bey'in kayınbiraderiydi.

4- Aynı köyden Molla Aziz Efendi: Savaşın sonuna kadar çalışmıştı. Artvin dağlarında Ruslara yaptığı saldırılarla meşhurdur. 1958 yılında 80 yaşlarında iken köyünde ölmüştür.

5- Aynı köyden Fetvacı oğullarından Osman Ağa: 1916 da Bayburt savaşlarında şehit olmuştur.

6- Yusufeli-Armaşen (Esental) köyünden Molla Halil oğullarından Ali Efendi: Ardahan savaşına katılmıştı. Savaşın bitmesinden sonra toplanan Erzurum Kongresine delege olarak gitmiş sonraki yıllarda uzun süre Erzurum ve Artvin illerinin genel meclis üyeliğini yapmıştır.

7- Aynı köyden Ahmet Efendi: Üstteki Ali Efendi'nin Kardeşıydı.

8- Aynı köyden ve üsttekilerin amcaoğullarından Osman Ziya Ermiş Efendi: Ardahan taarruzuna girmiş, savaşın sonuna kadar çalışmış ve 1920'deki Ermeni savaşına Halit Bey maiyetinde milis subay rütbesiyle gönüllü olarak savaşmıştır. Bu savaşta Karsın alınışına kadar bulunmuştu. 1968'de Artvin'de ölmüştür.

9- Aynı köyden Arif oğlu Mustafa Sönmez Efen: Tortum savaşlarında yaralanmıştır.

10- Yusufeli-Zoybar köyünden Osman Efendi (Gültekin): savaş başlangıcından sonuna kadar savaşmış olan bu hemşerimiz 7 yerinden yara almış omuzları delik deşik olmuştu. Savaş malulü olarak maaş alanlardandı. 70 yaşlarında iken 1960'da Artvin'de ölmüştür.

11- Yusufeli-Erkinis (Demirkent) köyünden Budak oğullarından Mustafa oğlu Ali Budak Bey: Savaşın sonuna kadar çalışmıştır. 85 yaşlarında iken 1964 kışında Artvin'de ölmüştür.

12- Aynı köyden Susam oğullarından Mehmet Ağa: Sonuna kadar savaşmış muhacirlikten köyüne döndükten sonra 1919'da ölmüştür.

13- Aynı köyden Aliğa oğullarından Ali Gayretli: 1970'te 80 yaşlarında köyünde yaşamaktadır.

14- Yusufeli-Okker (Havuzlu) köyünden Şerif Bey: Şerif Pehlivan adı ile de anılan bu hemşerimiz İstiklal Savaşı sonuna kadar Garp Cephesi Kumandanlığı emrinde savaşmış yerleştiği Eskişehir'de 1963'te ölmüştür.

15- Aynı köyden Hafız oğullarından Mehmet Efendi: Savaşın sonuna kadar çalışmıştır.

16- Yusufeli-Zor (Esenkaya) köyünden mataracı oğullarından Abdülaziz Ağa oğlu Mustafa Ağa: Savaşın sonuna kadar çalışanlardandır. 1940'tan sonraki yılların birinde köyünde ölmüştür.

17- Aynı köyden “*Tıha*” Mustafa Ağa: Sonuna kadar çalışanlardandı.

18- Aynı köyden Bayraktaroğlularından Metin oğlu Mehmet Efendi.

19- Aynı köyden “*Altundiş-Yüzbaşı*” lakabı ile anılmış olan Osman Efendi: 1960’larda köyünde ölmüştür.

20- Yusufeli-Şadut (Çıralı) köyünden Hamza Ağa (Polat)

21- Yusufeli-Nihak (Yokuşlu) köyünden Yaralızade Ahmet Bey: savaşın sonuna kadar çalışmış 1919 Erzurum Kongresi’ne Ali Efendi ile birlikte delege seçilmişti.

22- Aynı köyden adı hatırlanmayan bir başka Bey (aynı aileden)

23- Yusufeli-Aşağı Hod (Maden) Dindaroğlu Mehmet Efendi: Savaşa Ardahan taarruzunda girerek devam etmişti. Çevrede başka hizmetlerini ileride göreceğiz.

24- Aynı köyden Altunoğullarından Hafız (adının Mahmut olduğu sanılıyor)

25- Aynı köyden Altunoğullarından Mehmet Efendi: Bayburt savaşlarında Maden Hanları’nda şehit olmuştur.

26- Yusufeli-Hırs/Hars (Kirazalan) köyünden Uzunağa oğullarından Aziz Efendi.

27- Yusufeli-Ahut (Kömürlü) köyünden Mustafa Efendi.

28- Melo köyünde (o sıralarda Yusufeli’ye bağlı köydü) Yalağızoğlu Ali Efendi: Halit Bey’in Yakınlarından. Kumandanın hatırasına saygı nişanesi olarak sonradan doğan oğluna Halit (Köksal) adını vermiştir. Gönüllü milis subaylıkla Ermeni savaşına da katılmıştır.

29- Aynı köyden Hoca oğullarından Ahmet Çavuş bu da gönüllü milis subay olarak Ermeni savaşına girmiştir.

30- Artvin-Orucuk (Oruçlu) köyünden Osman Efendi (Demiröz).

31- Aynı köyden Mehmet Efendi.

32- Aynı köyden (Gâvur Ahmet lakaplı) Ahmet Ağa.

33- Artvin-Sirya (Zeytinlik) Lek oğlu Ali Ağa.

34- Aynı köyden Recep Reis.

2.2.16. Artvin’de Rus Tahkikat Heyeti ve Yaptıkları: Nisan 1915 sonlarında Artvin’e gönderilen Rus Tahkikat Heyeti’nin yaptığı tahkikatın kesin ve kısa sonucu: “Bunlar vatan hainidir.” deyip, Türk tarafı olan ileri gelenleri tevkif, sürgün ve idam etmek oldu. Şimdi, bu tahkikatın başlayış ve yürütülüşünü kısaca açıklığa kavuşturalım.

Kuvvetlerimiz bozulup Melo-Damlakürün çizgisine çekilince yerli gönüllüler ve bunların başındaki yiğit kişilerin elinden kurtulduklarını gören Artvin ve çevresindeki Ermeniler “*fırsatı ganimet bilerek*” Rus Hükûmetinden tahkikat istediler. Kafkas genel Valisi Voronzov Daşkov gibi Türk düşmanı ve intikamcı yüksek Rus memurları da bu tahkikatı gerekli görüp, kalan bir avuç silahsız insanı cezalandırmak suretiyle sindirmek istemişlerdir.

Artvin Okrok Naçalığının mektupçuluğu gibi resmî bir görev başında bulunduğu için, hatıralarında resmî kayıtlara da dayandığı anlaşılan Artvinli merhum Süleyman Taşkan Bey bu tahkikat olayını kısaca fakat açık seçik yazıya geçirmiştir:

“Ermeniler, Rus Hükûmetine müracaat ederek tahkikat heyeti istediler. Bu sırada Tiflis Ermeni Cemiyeti, Türkiye’nin Doğu illerindeki Ermenileri bir yere yerleştirmek teşebbüsünde bulunuyordu. Tiflis Ermeni Piskoposu Mesrop, Kafkas Umumi Valisi Voronzov Daşkov’un eşi olan Ermeni kadının vasıtasıyla Rusya’ya karşı silah çektikten sonra Türkiye’ye göçen Türklerin arazilerine bu Ermenilerin yerleştirilmesini (salahiyetli) kocasına teklif ettirdi. Daşkov bu teklifi muvafık bularak derhal Artvin’e gelmeden evvel Tiflis Ermeni Cemiyeti azasından biri Artvin, Ardanuç, Şavşat çevrelerini dolaşp, Ermenilere gerekli direktifleri vermişti.”

“29 Nisan 1915’te Artvin’e gelen heyet tahkikata girdi. Üç ay süren bu tahkikat sonunda, bu havali Türklerinin kâmilan “Vatan

haini” oldukları, 840 kişinin de Ermenilerin katli ile ilgili bulundukları tespit edilmiştir. Ardahan Tahkik Kanaati de aynı kanaatte bulundu. Her iki heyetin raporları Rusya Heyeti Vekilesine verildi. Yapılan teklif: Ardahan, Artvin muhitinde kalan ve hicret eden (göçen)lerden ileride yurtlarına dönecek olan Türk ahalisinin Sibirya’ya sürülmesi⁸⁹ (44) onların yerine Ermenilerin yerleştirilmesi şeklinde oldu. 1915 Ağustosunda Rus Vekiller Heyeti durumu müzakere ederek, Daşkov’un teklifini uygun buldu ve tatbikini kendisine emretti. Daşkov da muamelesini Batum Valisi’ne havale etti. Sonunda yine Daşkov’un emri üzerine Batum’da Rus Harp Divanı kuruldu. 840 kişilik listede adı geçen ve halen Ardauç, Şavşat köylerinde⁹⁰ ve diğer Türklerde aranıp bulundu ve tevkif edildi. ” “Bakü’deki Türk avukatları bu durumu öğrenmişler, derhal Tiflis’e gelip gerekli temaslara geçmişlerdi. Bu avukatlar Batum’da mevkuf bulunan Türkleri parasız olarak savunma kararı vermişlerdi. On gün süren bu muhakemeler sırasında birçok müdafaalar yapıldı.”⁹¹ “Şüphesiz (bu savunmalara rağmen)

⁸⁹ Sibirya’ya sürgün edilenlerden isimlerini tespit edebildiklerim şunlardır: Şavşat’tan: Atabek oğlu Fuat Bey ve oğlu Musa Atabek. Satlel(Söğütlü) Mahallesinden Molla Sabri oğlu Şükrü. Vanta (Elmalı) köyünden Mustafa Ağa oğlu Burhan (Bu iki sürgün orarlarda kaybolup gitmiş), Fuat Bey ile oğlu 1917 Rus ihtilalinde kurtulup dönmüşlerdi.

⁹⁰ Hatıra sahibi Süleyman Bey (Taşkan) bu arada dipnot olarak şunları kaydetmiştir: “Ruslar yeniden işgal ettikleri arazide, (eskiden) yaşayan 65.000 nüfustan ancak 300’e yakın insan buldular. Diğerleri tamamıyla Türkiye’ye hicret etmişlerdi.”

⁹¹ Bakülü Türk avukatlar (Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriye’sinin aracılığı ile olacak) savunmalarda özellikle şu hususları belirtmişlerdi: “Vatana hıyanet ve Ermenilerin katli isnat edilen mazlum insanlar mahkemeye verilmişlerdir. Bu mazlumların aslında suçları, gelen Türk askerlerini karşılayıp, silahlarıyla onlara katılmak ve Türk çeteleriyle birlikte Rus kuvvetlerine saldırmış olmaktadır.” Yerlilerin bu hareketlerine misal olarak: Enver Paşa Sarıkamış’a taarruz ederken, Tiflis Belediye Reisi Hatisof’un meclisini toplayarak, Paşa Tiflis’e gireceği zaman yapılacak istikbal merasimini müzakere etmiş olması gösteriliyor ve halkın yaptığı bu işin onun yanında pek ehemmiyetsiz kalacağı belirleniyordu. Ermenilerin katli meselesine gelince, bu mevzuun kökleri çok derindeydi: “Artvin ve çevresi Ermenileri kâmilten ticaretle meşgul idiler. Türkler ise çiftçiydiler. Bunlar kendi ev ihtiyaçlarını Ermeni dükkânlarından alır ve her zaman borçlu vaziyette kalırlardı. Kumaz Ermeniler, çiftçi Türklerin gözlerini açmamak için onlara karşı alacak davası açmaz, daima borçlu kalmalarını isterlerdi.” “Şahitlerin ifadelerine nazaran, bir köylü bir Ermeni’yi öldürmüş ise diğer birçok Ermeni’yi de çete elinden kurtarmıştır. Buna göre Ermenilerin katli ne bir milliyet davası ne de yerlilerin işi idi. Meselede, vatana hıyanet mevzuu da yok demektir.”

muhakeme neticesinde sanık sandalyesinde oturanlardan 72 Türk cezalandırıldılar.⁹² Çünkü bunların cezalandırılmaları (aslında) muhakemeden evvel Tiflis'te kararlaştırılmıştı”

“Savunmalarında muvaffak olamayan avukatlar Batum'dan Tiflis'e giderek orada. Azerbaycan ve Acara Beylerinden bir kısmını (Hulalı Hamşi oğulları olması muhtemel) gizli bir toplantıya davet ettiler. Bu toplantı esnasında avukatlar, görülen haksızlıkları, Daçkov'un Ermenileri iltimas ettiğini ve Heyeti Vekile kararı gereğince Türk ahalisinin Sibirya'ya sürüleceklerini söyleyerek buna karşı lazım gelen tedbirlerin alınmasını rica ettiler. Çok heyecanlı geçen bu içtima neticesinde üç murahhas seçilerek Tiflis yakınındaki Borcumda bulunan Rus çarının amcası Mihail Aleksandroviç'e gönderdiler. Aynı zamanda Acaralı merhum Temür Bey'in aracılığı ile Acaralı ihtiyarları dahi Borcum'a göndererek bu mevzuda M. Aleksandroviç istida verdiler. Bunun üzerine Aleksandroviç Petersburg'a gidip Çar Nikola'ya Kafkasya'daki vaziyeti açıkça anlattı. Çok vakit geçmeden Çar, maiyetinden itimat ettiği General Yolicin'i Tahkikat için Batum'a gönderdi. Bu tahkikat neticesi olarak Daçkov genel valilikten ve yerine çarın amcası Nikola Nikolayef tayin oldu. Heyeti Vekilenin kararı hükümsüz kaldı.”

2.2.17. Çevrede Baş Gösteren Bir Başka Felaket: Açlık:

Sürüp giden felaketler arasında bir de yerli ahali arasında açlık başlamıştı. Köylerinde kalan halk savaş dolayısıyla ekin işlerini tam

⁹² Bu cezalar: idam, sürgün ve uzun süreli hapidir. İdam edilenlerden Sinkot köylü Ahmet Ağa'nın adı önceki sayfalarımızda geçmiştir. Sibirya'ya sürgün edilenlerden Şavşatlı dört kişi ise önceki dipnotta geçmiştir. 4-18 sene arası hapis cezası verilenler arasında adları tespit edilenler ise şunlardır: 1-Artvin'den Gedik oğlu Ali Usta, 2-Moral oğlu Kazım Efendi (Halit Bey'in Melo'da cerrah doktoru iken esir düşmüştü.) 3-Çarbiyetli Osman Efendi, 4-Süvet (Seyitler)'den sonra Teşkilatı Mahsusacı diğer Kadir Ağa 5-Vazirya (Vezir) köyünden Mehmet Çaloğlu Süleyman Ağa 6-İmam Binat köylü Hafız Efendi (T. Mahsusadan),7-İşhalbir(Kalburulu) köyünden Elli Dirhem Hafız Efendi,8-Sırya(Zeytinlik) köyünden Kaşıfoğlu (Keşoğlu)Yusuf Ağa (T. Mahsusadan), 9-Şavşattan Savaş köylü Ali Ağa... Tevfik edilmek üzere aranan Murgullu İmamzade Mehmet Efendi (Mehmet Edip Dinç Bey) Türkiye'ye geçtiğinden yakayı ele vermişti. Yine Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı ve Rus hükümet memuru Ardanuçlu (Müker köyünden) Nazım Efendi ise kendisinden şüphe edilmediği için tevkif edilenler arasında yoktu.

yapamamış olduğundan ekmeklik tahılı 1916 yılı kış ortasında bitmiş, açlık baş göstermişti.

Kendisine silahla karşı koyan yerli halkın açlığına bir bakıma intikam duygusuyla seyirci kalmış gibi hareketsiz duran Rus Hükümet adamları yanında onların Kızılhaç'ı da yardım için hiçbir teşebbüs göstermemiştir. Bunun üzerine Bakü İslam Cemiyet-i Hayriye'sinin yardımlarına sığınmak zorunda kalmıştı. Bu yardım isteme teşebbüsünü özel mektupları ile değerlendiren Artvin Rus Okrok Naçalığı mektupçusu Süleyman Taşkan, merhum, anılarında şu bilgiyi vermektedir:

“Bu durum karşısında Bakü İslam Cemiyeti'nin⁹³ yardımlarını istedim. Bir yandan da Cemiyet azasından olup kendisini yakından tanıdığım Ağabela Güliyev'e vaziyeti etrafıyla bildirdi. Aradan on beş gün geçmeden adı geçen cemiyet, Tiflis'te bulunan ve Kars ahalisine yardımı ile meşhur olan Cemiyet Mümessili Dr. Sultanoğlu Hüsrev Bey'e yardım için talimat vermiştir. Bir müddet sonra Artvin ve Ardanuç'a un, şeker, sabun ve elbise gelmeye başladı.

Gelen bu yardımlar nezaretimiz altında Cemiyet Mümessili Aliyev Bey vasıtasıyla ahalیه dağıtıldı. Bu yardım bitmekte iken, Artvin başında Salalet mevkiinde kışlayan Rus kuvvetleri, Halit Bey'in Melo'dan çekilmesiyle Yusufeli köylerine girdiler. Bu kaza

⁹³ Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si hakkında Sayın Fahrettin Kırzioğlu şu bilgiyi vermektedir(Kars adlı kitabı, s.30): “Büyük Harp patlak verip, Ruslar yirmi iki, İlk kanunun-19 Son Kanunun arasında bir ay kadar süren Sarıkamış felaketimiz üzerine ilerleyince, merkezi Bakü'de olan ve eşiz Türk hayırseverlerden milyoner Takizade Hacı Zeynel Abidin Bey'in milyonları aşan yardımı ile kurulup düzenlenen Hayır Cemiyeti şubeleri 1915 yılı başında, ikinci merkezi Tiflis'te Dr. Sultanoğlu Hüsrev Bey gelip Kars'ı gezerek ileri gelenlerle görüşüp döndükten sonra Bakü'den gönderdiği Efendizade Ruşen Bey'in eliyle şehirde sancak kolları da Ardahan, Oltu ve Kağızman'da açıldı. Vaziyeti kurtarmak için Rus kızıl haçına ve kiliselere de milyonlarca ruble veren bu Cemiyetin resmî işi: Müslümanların yetim, yoksul ve düşkünlerine içtimai yardımda bulunmaktır. Saklı tutulan gayesi de: düşkün, hukuk işlerini bilmeyen Türklere yardımlarda bulunmak, Ermeni komiteci ve azgınlarının şerrinden soydaşlarını kurtarıp, silahlı mücadeleye katılmak, şuur birliğini sağlamaktır.” Önceki sayfaların bir yerinde de değindiğiniz gibi “vatana hıyanet” gibi uydurma bir suçla Batum'da yargılanan yüzlerce Artvinliyi Rusların askeri mahkemesinde savunan Bakülü avukatların bu Cemiyet bağlı oldukları kolayca anlaşılmış oluyor.

köylerinin muhacir olmayan ihtiyarları ve çocukları da daha aç ve perişan vaziyette idiler. Erkekler Türk kuvvetleri ile çekilip gitmiş, yiyecek adıyla bir şey kalmamıştı. Bu sefer aynı Cemiyetten bu yerler için mısır yardımı yapılmasını rica ettim. Bu haberin üzerine İslam âlemine hizmeti vazife edindiğini bildiren Bakü Cemiyeti derhal 10.000 çuval mısır göndermiş ve yine Aliyev vasıtasıyla Yusufeli kadınlarına dağıtılmıştır...”

2.2.18. Göçmenler-Muhacirlik: Savaş başlangıcı günlerinde görüldüğü gibi Melo Hudud Taburumuzun Artvin’e taarruzu ile Ruslar Ardanoç üzerinden Ardahan’a çekilmişlerdi. İstanbul’dan gelen kuvvetlerimizin Ardanoç kaleye gelmeleri de ondan 20 gün sonraki 24 Kasım 1914 gününe rastlar. İlk ateş başladığı günlerde Ardanoç, Artvin, Şavşat, Borçka ve Acara kesimlerindeki halkımız Osmanlı Türkiye’sine göçmeye başlamışlardı. Doğuda Osmanlı Rus savaşlarının yaşandığı, Güneyde Fransa ve Batıda Yunan işgallerinin başladığı günlerde işgal altına giren bölgelerden yoğun bir şekilde Anadolu’nun içlerine doğru göçler meydana gelmiştir. Sadece Artvin ve çevresinde değil Güneyde Suriye ve Batıda İzmir Alaşehir gibi belli başlı yerlerden iç bölgelere hiç de azımsanmayacak bir nüfus gelmiştir. Bu durum bölgede demografik yapının değişmesine de vesile olmuştur⁹⁴. O günlerde Ardanoç ile Rus kesiminde olan Yukarı Hod (Maden)’dan başlayan ilk göçler, Yusufeli’nin (Demirkent) nahiyesine geçiyordu. Ellerindeki madeni Rus paraları ile (paraların kimisi bakır kimisi gümüştür) Erkinis’ten öteberi yiyecek maddeler satın aldıklarını görmüştük.

Göçenler, Ruslardan ve Ermenilerin kanlı ellerinden kaçıyorlardı. Şavşat kazasından ilk adımda pek az aile kaçabiliyordu. Çekilme yolları olan Ardanoç-Yusufeli yolu kesilmiş olduğundan başlayan göçme durmuş, Sahara’nın bırakılmasından bir ay sonra da Ardahan’dan inen Ruslar burasını tekrar işgal etmişlerdi. Şavşatlılar bu savaşa “*Büyük Vayna*” göçmelere de “*Kaç-kaç*” demişlerdir. Hatta 1878’den kalma anılara göre 93 Savaşı’na Birinci Vayna derler. O günlerin acı anılarını yazıp “*Sarıkamış Felaketi*” adı

⁹⁴ Kürşat KURTULGAN, “Konya’ya İskân Edilen Arap Mülteciler (1920-1928)”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 5, Sayı 10, Ankara 2012, s.129-136; “Milli Mücadele Döneminde Anadolu’da Azınlıkların Nüfus Hareketleri”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 30, Konya 2010, s.25-39.

altında yayımlanan⁹⁵ Aziz Sami Bey (İlter), gördüğü bir kısmında Çoruk boynundan kaçan bu göç kafilelerinin perişan durumlarını bize şu cümlelerle anlatmış oluyor:

“... Muhacir akını Erzurum’a doğru gidiyor. Malul ihtiyar anasını sırtına almış erkekler, çocuklarını (kış-kıyamette) yorganına sarmış, omuzlamış, kucaklamış kadınlar... Sorarsınız, nereye gittiklerini onlar da bilmiyor. Rus askerinden, Ermeni taarruzundan canını, namusunu kaçırıyor. Bu sürü sürü zavallıların kim bilir her gün ne kadarı boş köylerin yıkık damları altında can veriyor. Doğru sayısını yaradan bilir. Erzurum Valisi şimdiye kadar 15 bine yakın tahmin ediyor...”

2.2.18.1. Halk Şairi Firakî’nin Açlığı Anlatan Şiiri: Bu hazin görünümlü tabloların bir başkasını da Şavşat’tan göçen halk şairi Firakî (1854-1939) çizmişti.⁹⁶

*Sene 331’in devrinde,
Vasf edeyim size ben neler gördüm,
Bigafilden millet oldu neler gördüm,
Sanırsın mahşerdir fenalar gördüm.*

*Ferman olup harp alayı açıldı,
Cümle asakire libas biçildi,
Silasından, vatanından geçildi,
Baykuş öter viran hanalar gördüm.*

*Der Firakî geldi ahir zamanlar,
Çıktı alametler, geçti gümanlar,
Yârinden ayrılan taze civanlar,
Ah-ü feryad eden sonalar gördüm.*

Öyleydi 331 (1915) kışının yurdumuza getirdikleri. Ahali ansızın perişan olmuş, vatandan geçilip gidilmiş, evler viran kalmış, kalmış kapılar kitlenmiş, ocaklar tütmez olmuştu. “*Gam yükü*” ile

⁹⁵ Vakıf gazetesi (İstanbul) Haziran 1945 nüshalarından.

⁹⁶ Şavşat’ın Şalcı köyünün Karavat Mahallesinden (şimdiki adı: Saylıca köyü) Cennet oğlu Abdullah Efendi adıyla bilinir. Geçtiği Çorum’un alaca kazası Beşiktepe köyünde ölmüştür.

birlikte madde yükünü de omuzlarında taşıyan, ağlayıp sızlaşan analar! Delikanlı nişanlısından ayrı düşen taze gelinler, güzeller (sunalar)... Firakî'nin "331'in devir" dediği bunlardı. Bu göçerle ilgili bir başka tabloyu da Muzaffer Lermioğlu'nun "Akçaabat Tarihi" sayfalarından önceki olaylar arasında aktarmıştık:

"O felaket günlerinin türlü ayrıntılarını çocukluk çağımızda, bu satırların yazarı olan ben de görüp yaşayanlardan biriydim. Etkinlikleri onca kuvvetli ki o günlerde 8-10 yaşlarında olan benim gibi niceleri bu kaçışın ve perişanlığın hayal izlerini ömür boyu unutulmazlar. Bu göçlerin hepsinde, çocuklarının soğuktan titreyen ellerini bez parçasından sarıp, onları sürükleyerek götüren genç anaları, omuzlarındaki öteberi üzerine çocuklar oturup inleyen nineleri dükkân gibi hatırlıyorum. Çoruk kıyısının o yıllardaki dar ve uçurumlu patika yolları insanlarla ve kaçırılabilen davar sürülerleriyle dolu dolu idi. Bu patikaların yanlarında bulunabilen daracık teraslarda hasta insanların serildiğini sık sık görüyorduk. Bütün telaş Çoruk'un sol-batı kıyılarına can atmaktı. Katır ve at gibi taşıtlar "Tekâlif-i Harbiye" olarak orduya verilmişti. 7-8 yaşlarındaki çocukların bile sırtlarında onlara göre yükler ürpertici manzaraların anlatmakla bitmeyecek yönleri pek çoktur."

2.2.18.2. Âşık Mustafa İznî'nin Dönemin Sıkıntılarını Anlatan Destanı: Bu göçmenlerin yerli halk şairlerimizde bıraktığı etki ve izlenimler pek çoktur. Bunlardan biri Yusufelili (Zor-Esenyaka köyünden) Âşık Mustafa İznî (1856-1928)'in göçme yılında söylediği destandır. Bilenlerin bana anlattığına göre göçmede sırtında bir çuval yükü de olan 59 yaşındaki İznî hem yürür hem yüksek sesle destanını okurmuş. Tespit ettiğimiz zincirleme düzündeki Muhacirler Destanı şudur:⁹⁷

*Hayr ede encamın Cenabı Mevla,
Sarardı elvanı muhacirlerin.
Hep müsavi oldu bay ile geda,
Bozuldu devranı muhacirlerin.*

⁹⁷ İznî'nin oğlu Âşık Zuhurî, (1887-1946) bu destanı Zor köründe Âşık Fahri (Karabulut)'ye yazdırmış. Ben oradan aldım.

*Devranı âlemin aksine döndü,
Miliyon haneler mahv oldu söndü,
Gonca gülümüze baykuşlar kondu,
Soldu gülistanı muhacirlerin.*

*Gülistan bağları kaldı ağyara,
Bilir mi kadrini ol yüzü kara,
Bülbüller misali başlarınız zara,
Sabiyle sıbyanı muhacirlerin.*

*Sabi sıbyan ağlar düştü yollara,
Dağıldı her biri sağ ve solları,
Ab-ü dane attı gurbet ellere,
Bellisiz mekânı muhabirlerin.*

*Mekândan ayırdı felek kahr ile,
Şeker şerbet olsa yudar zehr ile,
Bir taşın değişmem yüz bin şehr ile,
Safî nimet, nânı muhacirlerin.*

*Nâna muhtaç oldu fakir fukara,
Mevla yardım ede gayri ne çare,
Binde bir kimsede kalmadı para,
Yok kuvveti, canı muhacirlerin.*

*Canlar helak oldu sıcak-soğuktan,
Çoğusu kırıldı açlıktan, yoktan,
Ne gelmez insana dertten, açlıktan,
Paradır dermanı muhacirlerin.*

*Dermansız, medarsız kaldık bî-huzur,
Kime şekva etsek bizdedir kusur,
Her bir şeyden ağır mağrurla gurur,
Çok vardır noksanı muhacirlerin.*

*Noksanlıkla vardık Karahisar 'a,
İki gün aç muhtaç yoktur idare,
Nüfusa verdiler otuzar para,⁹⁸
Nur gördü imanı muhacirlerin.*

*İmanı olanın var merhameti,
Kim görse bu halde acır milleti,
Haşa kimde ki var iman killeti(?),
O büyük düşmanı muhacirlerin.*

*Düşman olan göze aşîkâr görünür,
Bu millet onlara nöker görünür,
Hicret etmiyene şeker görünür
Bir acı soğanı muhacirlerin.*

*Soğan gibi soymak ister postunu,
Hiç düşünmez düşmanını dostunu,
Bilmez misin yerin altı üstünü,
Yerli Müslümanı, muhacirlerin.*

*Müslümanlık kalkmış bütün bütün,
Gören nefret eder saymaz itine,
Envai eşyayı almış sırtına,
Çekilir kervanı muhacirlerin.*

*Kervan olmuş ne edeceğini bilemez,
Hangi zehri yutacağın bilemez,
Ne tarafa gideceğini bilemez,
Kapandı çar yanı muhacirlerin.*

*Çar taraftan kapanmıştır râhımız,
Kûh-u âsumana çıktı ahımız,
Kayboldu ortadan padişahımız,⁹⁹
Sebep perişanı muhacirlerin.*

⁹⁸ Bir kuruşun ¾ parçası olan o para ile bir somon ekmek alabiliyorlardı.

⁹⁹ Buna benzer birkaç kıtayı İznî'nin destana sonradan eklediği anlaşıyor.

*Perişan halimiz günden gün artar,
Fazl-u kereminle halas et kurtar,
Çektiğimiz çile hamd olsun yeter,
Cümleten ihsanı muhacirlerin.*

*İhsan ihsanından bezdi usandı,
Düşündükçe aklın deryaya bandı,
Geçti semalardan arşa dayandı,
Ah ile figanı muhacirlerin.*

*Figanı olmayan güzel gûş eder,
Gezer safalarda zevk, cünbüş eder,
Şimdi şükür yazdır sonra kış eder,
Okunur fermanı muhacirlerin.*

*Fermanı okunur gör illetini,
Biçare zenlerin gör gayretini,
Bırakır yollarda er avradını,
Akar dide kanı muhacirlerin.*

*Dide kandan yaşlar döküldü yüze,
Analar evladın bıraktı düze,
Dünyada kuruldu omuz omuza,
Arasat Meydanı muhacirlerin.*

*Meydanlarda kaldık sahibimiz yok,
Kölelik satılsak talibimiz yok,
Er-avrat söyleriz ayıbımız yok,
Muttasıl divanı muhacirlerin.*

*Biçare İznî'nin feryad-u âhı,
Vilayet Erzurum çoktur günahı,
Zor köyünde sakın Muhtar penahı,¹⁰⁰
Hatm oldu destanı muhacirlerin.*

¹⁰⁰ İznî, aralıksız olarak 14 yıl Zor köyünün Muhtarlığını yapmıştı. Göçtükleri yılda yine aynı görevdeydi. Onun gülmececi “*Muhtar Destanı*” da meşhurdur.

2.2.19. Deniz Kıyısı Savaşlarının Son Safhası: Rus kuvvetleri bir yandan Çoruk boyu ile Artvin üzerine ilerlerken, General Liyahof emrindeki deniz kıyısı müfrezeleri de Hopa'yı aldıktan (23 Şubat 1915) sonra, kuvvetli savaş gemileri yardımıyla Rize-Trabzon üstüne harekete geçmişlerdir.

Maslofski, eserinde, 14 Mart 1915 günü Arhavi'ye girdiklerini yazmaktadır. Hopa-Arhavi arasındaki kısa mesafenin Ruslarca 20 günde alınabilmiş olması, oradaki savunma gücümüzün üstünlüğünü ve çarpışmaların akışını tespit bakımından önem taşımaktadır. Nitekim eserlerinde hep kendi başarılarından söz eden Maslofski bile bu gerçeği itiraf edencesine şunları yazmıştır:

“Birkaç gün süren şiddetli savaşlardan sonra Türkler 13 Mart (26 Mart 1915 günü Arhavi Suyu'nun sol batı) kıyısına çekilmişler, (Rus kıtaları da) kıyıda uygun noktaları işgal etmişlerdir. Fakat Türkler Karadeniz kıyı kesiminde 1 Ekim(14 Ekim 1915)'den itibaren (yeniden) faaliyet göstermeye başlayarak kıtalarımızı (Rusların) Arhavi Suyu'nun sağ kıyısından çıkarmağa girişmişlerdir. Türkler birçok hücum yapıyorlardı. Başlangıçta bu hücumlar bizim (Rusların) Arhavi Irmağı'ndaki bazı mevzilerimize karşı yapılmış ve sonra kıyı (Rus) müfrezesinin bütün cephelerine karşı olmuştur...” Maslofski, söylediği Türk hücumlarının 14 ve 24 Ekim, sonra 29 Aralık 1915 ve 19 Ocak 1916 günlerinde tekrarlandığını kaydetmiş, fakat kendilerinin uğradığı bozgunlara, verdikleri telefata değinmeden geçmiştir.

Ruslar Arhavi Suyu'nun sağ kıyısında tuttukları mevzilerde 1916 yılı sonuna kadar kaldılar. Pasinler kesimindeki Azap köyü Muharebesinden sonra düşman kıtaları Erzurum-Deveboynu mevzilerimize yanaştıkları sırada (10 Ocak 1916) ordu kumandanları, Karadeniz kıyı müfrezeleri kumandanı Liyahof'a yeni bir emir göndermişti. Bu emirde: Türklerin dikkatini kendi üstlerine çekmek suretiyle Erzurum kesimine yardım edilmesine meydan verilmemesi için kıyı kesimlerinde (bize karşı) taarruza geçilmesini istiyordu.

Oysaki bizim Ruslara karşı olan kuvvetimiz savunmamızı sağlayacak sayıdan da kat kat eksikti. Böyle iken, Türk kuvvetleri, görüldüğü gibi üstün sayıdaki düşman karşısında yiğitçe savaşıyor,

yerli gönüllülerimiz ormanlar içinde düşman üstüne korkusuzca atılmaktan geri kalmıyordu.

O günlerde Arhavi Hudut Taburumuzdan başka gönüllü kuvvetlerimiz 2200 insandı. Bu gönüllüler başında yine gönüllü olarak Ziya, Memiş, Veysel, Âdil Salih ve Sıdkı adlarındaki hemşerilerimizin bulunduğu Maslofski yazmıştır. Bu 2200 insana Çoruk kesiminde çarpışan kuvvetlerimizi de katarsak 4880, bir de Arhavi hudut birliği ki toplamca 10-11 Tabur tutmaktadır. Maslofski kuvvetlerimizin tümünü 14 Tabur olarak göstermiştir, olabilir. Bir de yine aynı yazarın eserindeki rakamlara bakarak bu kesimdeki düşman kuvvetlerini görelim:11 Tabur piyade, 3 Tabur topçu, 8 muhafız Taburu, 1 gönüllü Tabur (Ermeni-Gürcü), 2 süvari bölüğü ayrıca bir atlı gönüllüğü bölüğü (Ermeni-Gürcü), 24 parça top ve 4 istihkâm bölüğüdür.

Rusların deniz savaş gemilerine gelince onlar da şöyleydi:7 nakliye gemisi, 2 topçeker, 1 torpil gemisi, 2 torpido ile bir de Sivastopol'den gelen Rastislov adındaki hat gemisidir. Bizim, tamirde bulunan Yavuz zıhlımızla Midilli adlı savaş gemimize karşı Rusların deniz kuvvetleri Batum'dakilerle birlikte 20 parçayı buluyordu.

Yukarıda belirttiğimiz taarruz emrini alan Liyahof bütün gücüyle üzerimize saldırıya geçiyordu. Denizden savunma yardımı alan olanağına sahip olmayan kuvvetlerimize Rusların nasıl ve hangi üstün savaş araçları ile saldırdığını Maslofski şöylece hikâye ediyordu:

“General Liyahof, dağlar cihetinde Türklerin sağ kanatlarını çevirmeye denizden de Batum deniz müfrezesinin ateşiyle sol kanat ve arkalarına şiddetli bir hücum yapmağa karar vermiştir. Gerekli hazırlıkları yaptıktan ve Batum harp gemileri müfrezesine emrini verdikten sonra 23 İkindilânun (5 Şubat 1916)'da bütün müfrezesiyle Arhavi Suyu'nun sol (batı) kıyısındaki Türk mevzilere hücum etmiştir.”

Yine bugünlerde Trabzon yönüne göçmekte olan kafilelerimize ve denizden motorla kaçan aileler üzerine denizden top ateşi açmakta devam eden Rusların bu yersiz ve harp kurallarına uymayan davranışları da kayda değer gerçeklerden biridir. Ertesi

gün de düşman taarruzları devam etmiş 7 Şubat'ta çekilme zorunda kalan müfrezelerimiz karşısında düşmanın ileri kısımları Fındıklı (Viçe) Suyu'na yaklaşmışlardı. 14 Şubat 1916 günü karşılıklı savaşlar bütün hızıyla sürmüş, Ruslar mevzilerimizi bütün gün top ateşi altında tutmuşlardır. Buna rağmen 16 Şubat gecesi bizimkiler bir baskın yapmaktan geri kalmamışlardır.

Durumun gerektirdiği çekilmeler sonucu, Ruslar 5 Mart 1916 günü Pazar kasabamızı elde etmişler, bundan dört gün sonra da Rize'ye girmişlerdir. Bu günlerde Rus ordu komutanı, Batum kesimindeki Plaston tugaylarını da Liyahof sahil müfrezesine bağlamış ve Trabzon'a yapılacak taarruzların hazırlığına geçmişti. 26-28 Mart günleri üç günlük sürece şiddetli savaşlarla geçmiştir. Rusların 19'uncu Türkistan Avcı Alayı, kendilerine "kilit noktası" sayılan Sos Dağı'na taarruza başlamıştı. Bu saldırılarında çok sayıda kayba uğradıklarını kendileri yazmaktadır. Bu günlerde düşman kuvvetleri Of kasabasına girmiş, 2 Nisan 1916'da Karadere Suyu'nun sağ kıyılarını elde etmişlerdir. Rus Ordu Komutanı Yudenic, 7 Nisan günü gecesi Batum'dan bir yatla çıkıp, sabahleyin Rize'ye gelmiş, Trabzon'a yapacakları hareketleri ve denizden yapacak yeni çıkarmaları plânlamağa başlamıştı. Aynı gün Rize'ye yanan Rus nakliye gemileri bu şehre yeniden iki Plaston (dağ) Tugayı çıkarıyordu.

Bundan üç gün sonra (10 Nisan 1916) Midilli kruvazörümüz Hamurkân yanındaki düşman sağ kanadına yaklaşarak düşmana top ateşiyle önemli sayıda zayıat verdirirken, Karadeniz'de Türk taarruzları devam etmiştir. Bu taarruzları Maslofski eserinde söz konusu edebilmiştir. 13 Nisan günü bir köprüyü havaya uçurmak için yapılan bir ateşlemede erlerimizden bir kısmının şehit olduğu bilinmektedir. Nihayet boşaltılmış olan Trabzon şehrine Ruslar 18 Nisan 1916 günü girmişlerdir. Bu şehrin Rum ve Ermenileri, başlarında metropolitleri olduğu halde bekledikleri dindaşlarını sevinçle, ellerindeki çiçek demetleriyle karşılıyorlardı. Savaşın bu kısmına ilişkin olarak Maslofski'nin eserine eklenen Türk tenkidi şudur:

"Görülüyor ki, Trabzon'un doğusunda başlayan savaşta Ruslar, 34 tabur piyade, 3 bölük süvari, 48 top, 12 deniz uçağına sahip oldukları halde, Türklerin 'Lazistan Müfrezesi' üstün

kuvvetler karşısında çekile çekile, 4879 er iken, 1.200'e düşmüş ve ancak son savaşlarda 1.000 mevcudunu geçmeyen 28'inci Alayın iki taburu ile takviye edilebilmişti. Buna denizden devam eden sürekli Rus bombardımanları da eklenirse, Türklerin, tüfek sayıncıca yedi katı ve top sayısınca ölçülmez bir üstünlük karşısında Trabzon'u kaybetmelerinin mukadder bir keyfiyet olarak kabulü zarurî olur. Maslofski, Üçüncü Türk ordusunun üçüncü veya dördüncü defa olarak burada da imha inhizama uğratıldığı söylüyor. Hâlbuki bundan sonra Erzincan'ın düşmesine (1917) kadar (Tortum-İspir kesimlerinde, Bayburt dağlarında) birçok savaş olmuş ve Ruslar binlerce esir ve telefât (ölü) vermişlerdir."

Deniz kıyısı savaşlarını böylece özetledikten sonra Birinci Dünya Savaşının ağırlık merkezi olan Sarıkamış taarruzumuzu ve Oltu-Tortum-İspir kesimlerindeki safhalarını izleyeceğiz.

2.2.20. Pasinler-Oltu Kesimi Savaşları: Savaşın başlama günlerine ait bölümde de belirtildiği gibi, ilk günlerde Rus öncü kuvvetleri Kars sınırımızdan Pasin'e ve Aras boylarından da Bayazıt-Eleşkert kesimlerine girmişlerdi. Böylece, 1914 Kasım ayının ilk haftasında düşmanla karşılaşan ordumuz Köprüköy savaşını yapmış, Rusları püskürtmüştür. Bundan sonra 13 Kasım günü kuvvetlerimiz taarruza geçerek 14-18'inci günler içinde Azap köyü önünde büyük bir zafer kazanmıştır. Ne var ki, bu ilk başarımız, iyi keşif yapılmaması nedeniyle düşman takipsiz bırakılmıştı. Bu sıralarda düşman Eleşkert-Tutak kesiminde ve Artvin savaşlarında yine paniğe uğratılmıştı. Bu yüzden Batum, Kars, Gümrü, Revan, hattâ Tiflis'te Ruslar halk kaçkını ve asker paniğiyle karşılaşmışlardır.

Emrindeki ordunun bu başarısı üzerine Başkumandan vekili Enver Paşa Pasin cephesine gelip durumunu gözden geçirmeye başladı. Verdiği karar: Kışın geçilmesi imkânsız yüksek dağlar üzerinden Sarıkamış Taarruzu idi. Artvin-Yalağuzçam'dan Ardahan'a gidecek kuvvetlerimiz de oradan da Kars'a geçmesi olacaktı. Rus plânı ise Anadolu'ya ilerlemek ve Türkiye'yi ağır şartlarla barışa zorlamaktı.

Bu günlerin Oltu-Pasin kesimindeki savaşlarını günleriyle kısaca görelim:

“Ardos ve çevresi 5 Kasım 1914 (22 ilkteşrin 1330) günü Rus işgaline geçmiştir. Savaşlar 17 Kasım gününe kadar sürerken, Rus Generali İstomin, İd'den Oltu'ya çekilme zorunda kalıyordu. Bu çekilmeye Keri adındaki Ermeni, kumandası altındaki 4'üncü Ermeni Taburunu artçı olarak kullanmıştır.”

Bugünlerin önemli konusu olarak bir hususu daha kısaca belirtmek isterim: Bu sırada, Çarlık elindeki bütün esir Türkleri tatlı bir *“kurtuluş umudu”* sarmıştı. Çok sıkışan Rus orduları Başkumandan ve Veliaht Granduk Nikola, İngiltere'ye başvurarak Türk kuvvetlerinin mutlaka tespit edilmesini rica ediyordu. Bu yüzden az sonra Çanakale Savaşı açılmış oldu.

Rus Generali İstomin, 21 Aralık 1914 gününden başlayarak üst kumandanları Berhman'a bir dizi telgraf göndermiş ve Türk kuvvetlerinin durumunu izaha çalışmıştır. Bu haberlerinde: *“Türk kuvvetlerinin Ruslara karşı ciddi harekâta başlamak üzere oldukları”* bildiriliyordu.

Maslofski' nin eserinde tam metinleri yazılan bu telgraflarda özetle şu bilgiler yer almaktadır: Yerlilerden elde ettikleri anlaşılan emin bir casustan 21 Aralıkta alınan bilgiye göre Türkler 21 Aralıkta yaklaşık 20.000 kişilik kuvvetle aynı zamanda İd ve Ardos'a taarruz edeceklerdi. İslâm kötek köyünde Türklerin mühim kuvvetleri toplanmaktadır. Albay Tetruyef'ten Tavusker kesiminde Kars ile olan ulaşım hattının korunması istenmiştir. Kendisine de müdafaa için Oltu'ya gelmesi emri verilmiştir. 21 Aralık sabahından beri İd'de bütün cepheye ateş alışverişi yapılıyor. Türkler darbelerini Oltu-Ardos üstüne yöneltmişlerdi. Ortu-Ardos arası Rus ulaşım çizgisi Türkler tarafından kesilmiştir. 23 Aralık öğleüstü Ruslar, Tuzlalar kesimine doğru çekilmeye başlamışlardı.

Yine 23 Aralık günü Rus Albayı (Gürcü) Kutaleladze kumandasındaki artçı müfrezeleri tam hudut üzerinde Narman (İd) kasabasında Türk kuvvetleri tarafından çevrilmiştir. Yine Maslofski'nin deyimine göre: Kutaleladze de başlarında olarak Rus müfrezesi esir esilmiştir. Rusların 23 Aralık durumu için aynı yazar: *“... Zayıyatımız belli değil, fakat hissedilecek derecededir. Kutaleladze dünkü harpte 2 top zayi etmiş, kendisi de kaybolmuştu”* demektedir. Türk kaynaklarında ise: *“Bugünlerde bir tümenimizin*

Oltu önlerinde savaştığı, 23 Aralık 1914 günü Oltu-İd arasındaki savaşmalarda Ruslardan 1000 kadar esir alındığı birçok savaş malzemesi ele geçirildiği, sonrada Oltu'nun zapt edildiği” bildirilmektedir.

2.2.21. Sarıkamış Taarruzu ve Ötesi: Sarıkamış’a taarruzumuz 22 İllkânun (Aralık) 1914 günü başlamıştır. Bilindiğine göre taarruz hazırlıklarına plânlamakta olan Enver Paşa, o günlerde Oltu’nun Karnavas köyünde (Hamşizade Kör Hüseyin Paşa’nın torunu olan) Hüseyin Bey’in konağında misafirdir. Bir yemek sırasında Hüseyin Beyle Enver Paşa arasında, Sarıkamış felâketimizi hazırlayan etkenlerle ilgili olarak bir konuşma geçmişti ki önemi bakımından burada belirtmek gerekiyor.

Hüseyin Bey, Başkumandan vekili Enver Paşa’ya şöyle demişti:

“Paşa Hazretleri işitiyorum ki, Sarıkamış üzerine hücum yapılacaktı. Her şey çok iyi hesaplanmış, yalnız yazılmayan bir şey var, o da soğuk...”

Görmüş geçirmiş, çevresinin, hava şartlarını çok iyi öğrenmiş bu tecrübeli ev sahibine içerleyen Paşa, *“Askerî maneviyatını kırıyorsunuz. Misafiriniz olmasaydım bu sözleriniz için sizi vurmak lazımdı.”* cevabını verince, Hüseyin Bey de şöyle der: *“Keşke askerimiz kırılmasın da beni öldürün Paşam, razıyım. Çünkü bugünler sayılı günlerdir (halkın sınıdığı ve bildiği gündönümü fırtınası); Bu dağlardan insan değil kuş uçmaz...”*

Ordu Kurmay Heyetinin de aynı düşünce üzerine yaptığı teklifleri dahi dinlemediği söylenilen Enver Paşa’nın bir sivilin tavsiyesine kulak asmayacağı belliydi. Ve öyle olmuş, sivil Bey’in söyledikleri yazık ki gerçekleşmişti.

25 Aralık (Rûmî) 1330/1914 günü akşamı Sarıkamış kasabası yanına varan kuvvetlerimiz bu yeri hemen zapt etmek ve aşağıda durumuna ayrıca değineceğimiz Rus Çarı’nı da yakalamak fırsatını her nasılsa elden kaçırmıştı. İki gün sonra Allahuekber Dağı’nı aşan kuvvetlerimiz Selim köyünü almış, demiryolunu ve telgraf tellerini kesmişti. Bu hareketler sırasında ordusunun bozulan manevî gücünü arttırmak için Sarıkamış’a gelmiş olan Rus Çarı II. Nikola

muhakkak bir ölüm veya esirlikten kurtulmuş oluyordu. Maslofski gerek bu gerekse savaş hareketleriyle atlattıkları tehlikeleri eserinde şöyle belirtmekteydi:

“Sarıkamış hareketleri ne kadar olağanüstü beklenilmez rastlantıya bağlı ahval ile dolu bulunuyorsa, hareketlerin başlangıcından önceki günler dâhil o kadar olağan dışı bir nitelikte idiler. Gerçekten müthiş muharebelerin başlamasından ki bu muharebelerde defalarca talihin tecellisine kıl kadar bir şey kalmıştı, hemen bir haftadan az önce, bu muntıkayı Rus ordusunun Başkomandanı İmparator ziyaret etti.”

“Yine bu zamanda Enver Paşa, hummalı bir faaliyetle cesurane taarruzunu hazırlamakla meşgul iken, aynı zamanda İmparator (Nikola II.) dahi Sarıkamış grubunu ziyaret ve teftiş eylemekteydi. Yakında muharebe meydanı olacak olan bu mahallelerde İmparatorun geçirdiği saatler ile harbin başlangıcı arasında ancak birkaç günlük bir zaman arası vardı. İmparator, Sarıkamış’tan Micingert’e gitmeye karar vermekle büyük bir tehlikeye maruz kalıyordu... Sonradan esirlerden (bizden esir düşenler) alınan malûmata göre, İmparator maiyetini otomobiller ile dağlık, ormanlık geçitten geçtiğini ve bu hareketi, yol yakın olan ormanlık sırtın içinde bulunan Türk keşif kollarının görmüş oldukları ve ancak bir tesadüfün İmparatoru muhtemel tüfek ateşinden sakladığı anlaşılmıştır.”¹⁰¹

Büyük Savaşı bu safhasını inceleyen Yarbay Mehmet Nihat Bey, Büyük Harpte Türk Harbi adlı eserinin ikinci cildinde şöyle demektedir:

“Bu sayfada Rus ordusunun vaziyeti çok buhranlı olmuştu. Türkler hem de mukavemete maruz kalmadan Ardahan, Kars, Ardos, Sarıkamış kapılarını kadar varmışlardı. Batum ile Ardahan arasındaki (Acar, Artvin, Ardanuç, Şavşat, Tavusker bölgesi) Müslüman (Türk) ahali Birinci Türk Kolordusunun yaklaşmasında (Ruslara karşı) ayaklanmıştı. Rusların vaziyeti Eleşkert vadisi ve İran taraflarında dahi vahim idi. Fakat Rus ordusunu Türklerin

¹⁰¹ Rusların Sarıkamış savaşını ne derece bir umutsuzluk içinde ve eskilerin “*tâli-i harp*” dediği ters bir rastlantı ile nasıl kazandıkları bu sözleriyle kendilerince de itiraf edilmiş oluyor.

(maddi) bitkinliği ve yüksek dağlarla ayrılan kollarının birlikte hareket edemeyişi kurtarmıştı. 9. Kolordumuz 28.000 mevcutlu iken, Sarıkamış taarruzuna ancak 6.000 savaşçı getirebilmişti. Ordugâh, ateşler etrafında donmuş ve kararmış cesetlerle ikamet mahallerini gösteriyordu. Geri kalmış bir avuç insan da kabutsuz, erzaksız, topçu yardımından yoksun, göğsüne kadar kar içinde taarruz ediyorlar... Ruslar bu Sarıkamış meydan muharebesine 51 tabur, 24 süvari bölüğü, 114 top ile girmişler; Türklerin 81 taburuna karşı savaşmışlardı.¹⁰² Gerçi Ruslar bu sayının azlığını başka yönleriyle gidermişler isede, Üçüncü Türk Ordusu, özellikle Enver Paşa'nın hataları ile hava şartları etkisiyle felâkete uğramıştır. 9'uncu Türk Kolordusu artık yoktu. 24 Ocak 1915'te toplanabilen Türk mevcudu ancak 12.400 insandı. Türk ordusunun ölü, yaralı, esir, donma ve mahrumiyetten ölüm, firar ve tifüse tutulanlar sayısını tespit kabil değilse de, toplamca 195.000 insandan 90.000'i kaybolmuş görünmektedir. İşte Enver Paşa'nın Turan hayalini tahakkuk uğrunda ilk teşebbüsü bu pahaya mal olmuştur.”

Sarıkamış Felâketi adlı eserin yazarı ve o savaşların eski subaylarından olan Aziz Samih Bey (İlter) anılarında şunları anlatmıştır:

“... 22 Aralık Rûmî 1330 (1914) günündeyiz. Keskin bir soğuk hepimizi titretiyor. Ayaklarımızın uçları çürümüştür. Erler, şu koca(Sarıkamış'ta) ormanlar içinde bize, yakacak bir kuru çam dalı bulamıyorlar. Öğleden sonra saat iki. Önümüzden birer birer geriye gidecek mekkâreler geçmeye başladı. Tam bu sıralarda Mirliva Hafız Hakkı Paşa geldi. Yine tebessüm ederek bize Fransızca: Her şey bitti, dedi. Evet, her şey bitmiş ve yine burada da çam diplerinde, dereler içinde, karlar altında tatlı ve ebedî bir rüyanın ebedî saadetlerine kavuşan binlerce Türkün kanı ve canı, onların öksüz çocuklarını gözyaşı pahasına milletin şerefi, tarihi, dini kurtulmuştu. Fakat şu çirkin hayattan büyük namuslarını şehitlik nimetiyle kurtaran binlerce mazlum Türkün, o günkü hava içinde ve Sarıkamış Ormanlarını bir füsun kuvvetiyle teshir etmiş ve katlamış bir bakiye-i emeli(emel kalıntısı) ,bir şeye kalmıştı bu, dile kaleme

¹⁰² Rusların karnı tok, kış etkisine karşı sıkı giyimli durumların yanında ilk hamlede sayılarının bizden az oluşu sonra neye yaramıştır?

geçmeyen ‘Büyük bir şey’, istikbalin öz Türk çocuklarına sanki şöyle diyordu: Hıyanet var! Cani kimdir? Hıyanet gördük, hain kimdir? Bulmayacak mısınız? Her şey bitti diyordu. Bitirenlerin şan ve şerefi de beraber...” Ve işte Enver Paşa’nın hayallerinin sonu ve Sarıkamış felâketimizin sonucu.

Bundan sonra Ruslar 2’nci Türkistan Kolordularını Oltu çevresinde yerleştirip görevlendirdiler. Bilindiği gibi. Artvin çevresi ahalisi 1914 Kasım ayı başlarında Ruslara karşı silâha sarılıp Ardahan’a saldırdıkları günlerde Tavusker (Erzurum’un şimdiki Olur ilçesi) halkı da aynı şekilde ayaklanmıştı. Kolordumuz Oltu kesiminde Sarıkamış’a geçerken Tavuskerlilerin silaha sarılmalarını yine Maslofski kitabında belirtmiş ve Rusların yaptıkları zulum ve katilleri açıkça yazmıştır:

“Onuncu Türk Kolordusu Oltu mıntkasından geçerken bu mıntkanın Müslüman ahalisi ve bilhassa Tavzkerliler, Türk memurları tarafından propaganda yapmak suretiyle silahlandırılmışlar, bunların büyük bir kısmı Türklere katılmışlardır. Sarıkamış muharebesinden sonra dahi bu havalinin Müslüman ahalisi iğtişâşlarında devam ederek Türklere muhabbet ibrazından ve yardım etmekten vaz geçmemiş idiler. Bu mıntıkada birçok çeteler dolaşmakta, bunlar arasında yerli ahali ile çekilen Türk kıtalarından ayrılmış başıbozuk efrad bulunmaktaydı. Bununla birlikte bu mıntıkadan 2. Türkistan Kolordusunu tahsis edilen cepheye ulaştıracak yollar geçmekteydi. Bunun üzerine Kolorduya bu mıntkanın ayaklanmış Müslüman ahalisini kargaşalıklarını yatıştırmak ve dolaşmakta olan çeteleri dağıtmak ve Tavuskert mıntkasının bazı köylerinin ahalisinin toplu halde Türklere katılmış olduklarından dolayı cezalandırmak ve Kolordunun gerilerine düşen bu mıntıkada güvenliği sağlamak ödevi verilmişti. Bu vazifeyi yapmak üzere Kolordu Kumandanı tarafında 16 ve 17’nci Türkistan Avcı Alayları ile 3’üncü Garkomadzofski Alayından bir de Dağ Bataryasından meydana gelme bir müfreze kurulmuştu. Bu müfrezenin Kurmayına mahalın (o bölgenin) seçkin kişilerinden X. U. Pilorof adlı zat verilmişti ki, bu zat¹⁰³ yerli mevkileri ve yolları ve

¹⁰³ Sanımıza göre bir simge ile kaydedilen bu yerli Rus ajanı hain kimdi acaba? Her halde intikamcı Ermenilerden biridir.

ahalisini pek güzel tanımaktaydı. Bu müfrezenin kumandanlığına 17'nci Türkistan Alayı kumandanı (Ermeni) Kruten tayin olunmuştu. Müfreze adım adım ilerleyerek reçetelerle aralıksız suretle çarpışarak plân dâhilinde o havaliyi temizlemiş ve 1915 yılı (Rûmî) Nisan ortalarında hududu geçerek İşhan muntıkasında artık Türk muhtazam kıtalarıyla temasa girmiş oldu.”

Maslofski'nin eserini Türkçeye çevirenin Tavusker kesimindeki yerli Türk halkına uygulanan kırgın hakkındaki notları ise şu cümleleri taşıyor:

“Bu tedip kuvveti karşısında, Melo Hudut Taburu ile Teşkilât-ı Mahsusa denilen, Rusya içinde değil, daha harp başlamadan Türkiye sınırları içerisinde kurulmuş olan toplamca 1250 insandan meydana gelmiş bir kuvvet vardı. Muharebe eden bir kuvvet olduğuna göre, yerli halkın ve masum silâhsızların cezalandırılması bahanesiyle imha edildikleri itiraf ediliyor demektir. Zaten o zamandan bu katiller, yağma ve yangınlar açıkça anlaşılmış ve Ordu kumandanlığınca protesto edilmişti. “4. Ordu Harp Ceridesi, C. 4, sh. 30”. Bu hadiseleri gören esirlerimizin raporlarına ve harpten sonraki tetkiklere göre, Ardahan'a kadar olan muntikalardaki Türklerin ele geçenleri Ermeni ve Kazaklar tarafından imha edilmiş bulunduklarından şüphe kalmamıştır.” Bundan sonra Türk “Savaş Tarihinde Tortum Muharebeleri” adını alan Tortum-Oltu-İspir arası savaşlarını kısaca gözden geçireceğiz.

2.2.22. Tortum Savaşları: Tavusker bölgesinde uyguladıkları zulüm ve katil işlemlerini bitiren Ruslar 1915 Mart ayı sonlarına doğru yeni taarruz hazırlığına girişmişlerdir. Tortum Muharebeleri adını alan bu savaşların başlaması sırasında, o kesimdeki İşhan Hudut Taburu birlikleri ve Tavusker katliamından kurtulup kaçanlar, İşhan yakınlarında Huvak ve Vaşkan üzerine çekilmişlerdi. Rusların 2'nci Türkistan Kolordusuna bağlı Koban Plaston Tugayının 3 Taburu ve Sibirya Kazak Tugayı birlikte taarruza geçmişlerdir. 13 Haziran 1915 günü bu Rus birlikleri Tortum gölü-Sivridağ-Kötek köyü-Karacadağ-İd-Koçkanis köyü cephesi çizgisini işgal etmiş ve böylece Birinci Kafkas Kolorduları ile temas kurmuştu. Eserinde bu kesimdeki hareket durumlarını bu şekilde kısaca kaydeden Maslofski, Türk kuvvetlerinin başarılı durumunu sükûtle geçmiştir. Bu nedenle, eseri dilimize çevirenin

yaptığı açıklamayı kaydetmek yerinde olacaktır. Bu konuda deniliyor ki:

“2’nci Türkistan Kolordusu’nun hareketlerini Maslofski bu safhada çok sessiz geçmiştir. Oysaki Türk harp tarihinde Tortum Muharebeleri denilen 1915 Nisan, Mayıs ve Haziran aylarındaki savaşlar oldukça önemli bir şekilde devam edip, Rusların imha edildiklerini söyledikleri 3’üncü Ordumuzun zaferiyle sonuçlanan bir muharebe serisi vardır. Rusların, Tortum-Erzurum, İd-Karagöbek-Erzurum istikametlerinde bütün 2’nci Türkistan Kolordusunun müşterek iç kanat kotalarıyla yaptıkları ciddi taarruzlar tamamıyla Türk ordusunca geri atılmış ve karşılıklı taarruzlarla da hududa doğru sürülmüştür. İşte bu neticenin Maslofski’yi mutad veçhile susturmuş olması dikkate değer...”

Bu savaşlar sırasında İşhan Hudut Taburu merkezi olan İşhan köyü 8 Nisan 1915 günü Ruslar eline geçmiş, buradan doğuya ilerlemek isteyen Rus müfrezeleri Erkinis (Demirkent) yaylalarında Halit Bey’e bağlı yerli kuvvetlerle savaşa tutuşmuşlardı. Ruslar aynı günler içinde Çoruk’un sağ kıyılarındaki Yusufeli köylerini ve kazanın merkezi Ersis kasabasını işgal ediyordu. Bu düşman kuvvetleri 2’nci Türkistan Kolordularının sağ kanadına bağlı ve Albay Kamyanski’nin kumanda ettiği 3’üncü Koban Plâston Tugayıdır. Yine bu günlerde, Çoruk’un sol kıyı kesimindeki yerlerimizi Binbaşı Halit Bey’in Çoruk Müfrezesi savunmaktaydı: Çoruk’un sağındaki köylerimiz karşı kıyıya geçerken, Halit Bey bu kesimde tek geçit olan Erkinis önündeki ahşap köprünün yakılmasını uygun görüp 19 Nisan 1915 günü köprüye ateş verilmiştir. Ardauç ve Hod köylerinden göçen son muhacir kabileleri de köprünün yakılmasından 1 gün önce karşı kıyıya geçmişlerdi. Halit Bey’in müfrezesi bundan sonra Çoruk’un sol kıyılarını savunacak, Erzurum’un düşmesiyle (16 Şubat 1916) çekilmeye zorlanıp, ırmak yatağı boyunca düşmanla kahramanca savaşarak İspir üzerinden Bayburt’a çekilecektir.

2.2.23. Erzurum-İspir-Bayburt: Karşılıklı savaşlarla 1915 yılı bitiyor, Ruslar bütün kuvvetleri ile Erzurum üzerine yüklenmeye hazırlanıyordu. Rus ordu kumandanı Yudenîç, 1915-16 yıllarını birbirine bağlayan ve Hristiyanların yılbaşı yortularına rastlayan günlerde, 3’üncü Ordumuzun kumandanı Mahmut Kâmil

Paşa ile Kurmay Başkanı olan Alman Binbaşısı Guze'nin izinle İstanbul'a gitmiş olmalarını ve bizim bu mevsimde düşman taarruzuna ihtimal vermeyişimizi hesaba katarak taarruz plânını uygulamaya geçiyordu.

Karadağ-Gülübağdat çizgisinde bulunan 10'uncu Kolordumuz cephesine Rûmî 27-28 ilk kânun (10 Ocak 1916) gecesinde Rus taarruzu başlamıştı. O gün süren düşman taarruzlarını kuvvetlerimiz, geri atmıştır. Ruslar bu günlerde bizim kuvvetlere karşı sayıca 8-10 kat üstün durumdadır. Bu durumdaki kuvvetlerimiz bir hafta süren savaşta çok kahramanca vuruşup süngü boğuşmalarını tekrar tekrar ettikten sonra, ancak emir ve zaruret ile mevzilerine bırakmış ve Erzurum'da yeni bir dayanma mevzii kurmak üzere geri çekilmişti. Ruslar ise 1916 Ocak ayı sonlarında Erzurum'a taarruz planını uygulayıp gerekli mevkillerdeki kuvvet yığınaklarını tamamlamışlardı. Bundan sonra da 11 Şubat 1916'da çok üstün kuvvetlerle Erzurum istihkâmları üzerine düşman taarruzları başlamıştır. Erzurum boşaltılıyordu. 15 Şubat 1916 günü Rusların bir tümeni Çobandede istihkâmlarına taarruz ediyor, akşama doğru Deveboyunu istihkâmlarından yedisi elimizden çıkıyordu. Ardcı kıtalarımız Erzurum'un İstanbul Kapısından çıkıp şehri bırakırken ilk Rus kıtaları da Kars Kapısı'ndan 16 Şubat 1916 (Rumî 3 Şubat 1332) sabahı şehre giriyordu.

Şehrin birçok yerlerinde evler yanmakta, 3'üncü Ordumuzun merkezi olan büyük binanın yangın harabesindeki ateşler henüz sönmekteydi. Kars Kapısı çevresi mühimmat depolarındaki cephane patlamaları bir gün sürmüştü. Şehirde tabyalardaki cephane ve barut depolarından korkunç patlamalar oluyordu. Şehirde ahali den pek az kimseler kalabilmiş, 50 binlik nüfus göçlere karışmıştı.

Çoruk boyuna gelince, Rus 3'üncü Koban Plaston Tugayı, Çoruk boyunu işgal ederken İspir'in Çirkini köyü önüne varmış olan son Melo muhacir kafilesinin yolu kesilmiş; (dolayısıyla) bu göçler, köylerine geri dönmek zorunda kalmışlardı. 23 Şubat günü aynı Rus tugayından bir müfrez İspir kasabasını işgal ediyordu. 19 Nisan 1916 günü de aynı düşman tugayı kıtaları İspir'in Bakhsı köyünü ve buradan Khorsor köyü ile Kırklar Dağı'na kadar olan yerleri işgal etmişti. Rusların yine Nisan ayı içinde Kop Dağı mıntıkasındaki

taarruzları kendilerine ağır zayıata mal olmuştu. Bu taarruzlar geri püskürtüldüğü gibi düşmandan 6 subay ile 500 kadar Kazak esir ve 6 makineli tüfekle birçok silah ve malzeme elde edilmiştir.

Bayburt kesimindeki bu savaşlarda bizim 10'uncu Kolorduya bağlı 30 ve 31'inci Tümenler, Rusların 2'nci Türkistan Kolordularına karşı savaşıyordu. Halit Bey'in Çoruk müfrezesi de Çoruk boyundaki Rus 3'üncü Plaston Tugayı karşısında kahramanca savaşıyordu.¹⁰⁴ Bu kesimde yerli kuvvetlerimizden verdiğimiz şehitler İspir ve Bayburt dağlarında yatmaktadır. Bu kesimde de yine Rusların bize karşı olan sayı üstünlüğü yanındaki savaşımlarımız işte bu olanaksız durum içinde kahramanca sürüp gidiyordu. Maslofski'nin gururla anlatmak istediği sayfalar dolduran taarruzları ve Türklerin tekrar tekrar belirttiğimiz imkânsızlıklar karşısındaki dayanmaları bu kesimde de böylece tespit edilmiş olacaktır.¹⁰⁵ Nihayet 16 Temmuz 1916 günü askeri boşaltılmış olan Bayburt da Rusların eline geçmiştir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Halit Bey'in, Melo çizgisinden çekilme tarihini Aziz Samih Bey (İlter) "*Sarıkamış Felâketi*" adlı eserinde 5 Mart 1916 olarak göstermiştir. Halit Bey'in Melo'dan telefon emriyle çekilmeye zorlandığını biliyoruz. Demek oluyor ki, "*Deli*" şanını alan bu kahraman kumandan, Çoruk'un yukarı kısımlarının işgal edilmiş olmasını hiçe sayıyordu. Çekilme günlerindeki karargâhı Sarıbudak (Melo) köyünün Kürdeze Mahallesinde olan Halit Bey'in son telefon muhaberesi anında yanında bulunan Milis Subayımız (Yusufuli'nin Armaşen köyünden) merhum Osman Ziya Efendi (Ermiş) bana Artvin'de bu olayı şöyle anlatıp not ettirmişti: *Halit Bey'e telefon emrine Halit Bey, (kendisine mahsus) delice sesi ile karşısındaki Paşa'ya sert cevaplar veriyor, şunları söylüyordu: Neden çekilelim, daha kulağımıza düşmanın top sesleri bile gelmiyor... Emir veren kumandan, Esir olursunuz, demiş olacak ki Deli Halit Bey merhum: Esir olsak da emrimde öyle arslanlar var ki, onlarla yapacağım bir hurç hareketiyle çıkıp gelmek benim için güç bir iş değildir, dedi ve telefonu kapadı.*

¹⁰⁵ Savaşın bu bölgelerdeki safhasında da gösterdiğimiz kahramanlıkların, askerimizin yiyecek-giyecek bulamadığı en buhranlı günlere rastladığını düşünmek gerekiyor. 2600 rakımlı Kop Dağı savaşlarında yaralanarak cepheden ayrılmış olan Yusufuli (Erkinis'ten) bir gazimizin o günlerin şartlarını belirten kısa bir anısı bu bakımdan kaydetmek isteriz. 1970 yılında 86 yaşlarında hayatta olan bu ihtiyar gazi-savaşçı şöyle diyor: "*Biz Bayburt dağlarında, kışın karlar altında kalan hasır barakalar içinde ileri karakol hizmeti görürken yiyecek kuru ekmeğimiz de yoktu. Ruslar ise hem çok muntazam giyimli, hem karnı tok idiler. Kuvvet sayıları da bizden çok fazlaydı. Biz ilkbahar mevsiminde dağlarda yeşeren otları toplar, katkısız haşlayıp yerken, Rus Kazakları etlerle konservelerle besleniyordu...*"

¹⁰⁶ Erzurum Ruslar eline geçti gün (16 Şubat 1916) Bayburt'ta bulunan Artvin, Ardanuç, Yusufuli muhacirleri sabahleyin şehir içinde feryat ve figan sesleriyle

2.2. SAVAŞIN SON YILLARI (1917-1918)

Çarlık Rusya’da Bolşevik ihtilâli başlarken, Rus ordusundaki düzen gün geçtikçe bozuluyordu.8 Aralık 1917 günü Osmanlı Hükûmeti, kolordularına verdiği emirle Ruslarla savaşa 10 gün süre ile ara verilmesini istemişti. O günlerde Bolşeviklerle bir yandan Erzincan Mütarekesi görüşmeleri başlarken ileride imzalanacak Brest-Litosk Antlaşması esaslarının tespiti ile de meşgul olunuyordu.¹⁰⁷

uyanıyordu. Ertesi gün bu muhacirler, kışın şiddetli soğuklarında Kelkit yönüne yollara düşerken feryatlar sürüp gidiyordu.

¹⁰⁷ Bolşevik İhtilali olunca, Rus işgal kuvvetleri Artvin-Şavşat çevrelerinden çekilmişlerdir. Artvin’de gölge idareci olarak Naçalık vekili Gürcü asıllı Landiya bulunuyordu. Bu günlerde, halkın deyimi ile “*boşluk görülünce*” Ermenilerin şerinden korunmak için yerliden ileri gelen kimseler kendi başlarına idareyi ellerine almağa başladılar. Şavşat’ta Hemşizade Necip Bey (Acar) kendisini Kaymakam olarak ilân edip, güvenlikleri kimselere güvenlik kuvvetlerinin başcılığını vermiş çevresini yönetmeye başlamıştı. 1914 sonbaharında, henüz savaş başlamadan önce “*Teşkilatı Mahsusa ile ilgili olduğu*” Ermeniler tarafından ihbar edilerek tevkif ve sürgüne gönderilen, sonra kaçıp Artvin köylerinde gizli kalan Artvinli (Çayağzı Mahallesinden) Coşkunoğlu İsmail Efendi de (1863-19393) Artvin’e gelmişti. Yanında silahlı arkadaşları vardı. Henüz Brest-Litovsk Muahedesini imzalanmamıştı. Artvin’e yerleştirilmiş Ermenilerden olup, Batum’da Bolşevik idareyi benimseyen birkaç Ermeni komitecisi de İsmail efendiden birkaç gün önce Artvin’e gelmişler, orada istedikleri idareyi kurma faaliyetine girişmişlerdir. Oysa Artvinli Ermenilerin pek çoğu bu idareyi istememişti. Komiteciler bu arada Naçalık vekili Landiya’ya dokunmamışlar, fakat yerli olan Mektupçusu Tabakoğlu Süleyman (Taşkan) Efendi’yi (1886-1964) tevkif edip yerli Türklere korku salmak istemişlerdi. Bir iki gün içinde Ermenilerin bu faaliyetini izleyen İsmail Coşkun Efendi, Ardanuç Köylerine ve Hod köyünden tanıdıklarına haber gönderip yeniden silahlılar getirtti ve komitecileri tevkif ederek bir binaya Türk bayrağını da asıp kendisini Artvin-Ardanuç Kaymakamı ilan etti. Süleyman Efendi serbest bırakıldı. Komitecilerin komşuları olan Ermeniler, İsmail Efendi’ye rica ederek tutulanların serbest bırakılmalarını istediler. Kendisi daha önce ihbar edip sürgün edilmesine sebep olanları İsmail Coşkun her nasılsa serbest bırakmış, Batum’a “*def’olmalarına*” yol vermişti. Brest-Litovsk Muahedesinden sonra Batum’a gelen kuvvetlerimiz içinde İsmail Efendi’nin dayısı olan Yusuf Rıza Bey de bulunuyordu. Rıza Bey, yeğeni İsmail Efendi’yi Batum’a çağırıp Türk Mutasarrıfına tanıtmış ve resmî emirle Kaymakam vekilliği bir süre üzerinde kalmıştır. Muahede imzasından sonra teşekkür ve tebrik için Başkent İstanbul’a giden Üç Sancak Heyeti arasında İsmail Efendi de vardı. Bu ayrılışına kadar idare başında bulunmuş, sonra resmî tayinle (Artvin’in Tütüncüler köyünden muhacir gitmiş ve 1935-1936 arasında Borçka Kaymakamlığını da yapmış olan) Fahrettin Bey (Başel) Artvin Kaymakamlığına gelmiştir.

2.2.1. Erzincan Mütarekesi: Nihayet on gün sonraki 18 Aralık 1917’de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Bunun üzerine 1918 Ocak ayı içerisinde cepheden Ruslar, çekilmiş yalnız Mütareke Heyetine memur olarak Rus subayları kalmıştı. Bundan sonra ordumuz Erzincan-Erzurum çizgisinde kalan Ermeni birlikleriyle savaşıyordu. Bugünlerde, eski Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı bulunan Kazım Karabekir Paşa, Erzincan-Erzurum doğrultusunda, İkinci Kafkas Kolordusu da Yakup Şevki Paşa kumandasında Bayburt-Trabzon cephesine yürüme emri almışlardır. Kazım Karabekir Paşa’nın müfrezelerinden biri Ermeniler üzerine hareketle 23.Şubat 1918’de Mamahatun’a işgal ediyordu. Ermenilerin vahşetleri devam etmekteydi. Bu kanlı olaylara biraz sonraki Ermeni saldırganlığı başlığı altında kısaca değineceğiz. Karabekir Paşa, 11 Mart 1918 karargâhıyla Erzurum’a yetişmişti.¹⁰⁸ Kolordu karargâhı Erzurum’da kurulduktan bir hafta sonra 17 Mart 1918 günü Narman kazasının merkezi idi bir Alayımız işgal etmiş, 23 Mart’ta birliklerimiz 1878 sınırlarımıza dayanmıştır. Brest-Litovsk Antlaşması imzalandığı için 3 Nisan 1918 günü Sarıkamış, 8 Nisan’da ise Kağızman kuvvetlerimizce işgal olunmuştur.28 Mayıs günü Erivan işgal ediliyor, 16 Ağustos 15’ci Kolordu emrine verilen 11’inci Tümen birliklerinin Tebriz’e vardıkları haberi alınıyordu. Ali İhsan Paşa emrindeki Kolordu birliklerinden bir kısmının da İran topraklarında Huy’u işgal eyledikleri görülmüştü. 22 Ekim günü Kazım Karabekir Paşa, İran’ın boşaltılması emrini almıştı.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Kazım Karabekir Paşa bu hareketle Erzincan ve Erzurum’u Ermenilerin vahşetinden kurtardıktan sonra 23.Mart 1918’de birliklerini 1878 deki sınırlarımıza kadar sürmüştür Tebriz’e varmıştır 7 ay sonraki Mondros Mütarekesi ile Tebriz’den ayrılan Paşa karargâhı ile 28 Kasım 1918 günün Batum’a varıp oradan İstanbul’a gidecektir. Sonra yeni kurulan 15’inci Kolordu Kumandanı olarak 3 Mayıs 1919 günü tekrar Erzurum’a gelecektir. Oradan Oltu ve Kars Ermeni savaşlarını yaparak Kars’ı kurtardıktan sonra da Artvin’in kurtarılması faaliyetlerine başlayıp bu işi de bitirecektir.

¹⁰⁹ Alınan bu emir, bir hafta sonraki 30 Ekim 1918 günü imza edilecek olan Mondros Mütarekesinin 11’inci maddesi hükmünün peşin tatbikatı sayılsa yeridir. Mütarekenin imzasında hemen bir gün sonra da Kazım Karabekir Paşa’nın kumanda ettiği 1’ci Kafkas kolordusu lağvedilmişti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1918-1921 OLAYLARINA GENEL BAKIŞ

3.1. Brest-Litovsk Anlaşması: Erzincan Mütarekesinin imzalanmasında (18 Aralık 1917) iki buçuk ay sonra Bolşevik Rusya ile Osmanlı Hükûmeti arasında Polonya'nın Brest-Litovsk şehrinde, aynı isimle anılagelmiş bir anlaşma imzalanmıştı.

Garip bir rastlantı ile bu anlaşma da tıpkı 40 yıl önce ki Ayastafanos Muahedesinin imzaladığı 3 Mart günü (1918) imzalanıyordu. Rusya bu yeni anlaşma ile Üç Sancak'taki ahalinin oyları alındıktan sonra 1878 savaşıyla elimizden alınmış olan yerlerimizi Türkiye'ye geri vermeyi kabul ediliyordu. Yapılan genel oyu öğrenme (plebisit) sonunda Üç Sancak (Elviye-Selase) ahalisinin % 99'dan çoğu öz sahipleri Türkiye'ye bağlanma isteklerini belirtmişlerdir.¹¹⁰ Bu işlemten sonra Türk ordusu 1918 Mart sonlarında Üç Sancakla birlikte Artvin, Borçka, Ardanuç ve Şavşat kazalarımızı da işgal etmiş, yeniden Türk idaresi kurulmuştur. Ne yazık ki, bu İlk kurtuluş günleri pek kısa sürecek, 7 ay sonra imzalanacak Mondros Mütarekesi hükümlerine uyularak ordumuz yine eski sınırlara çekilince bu sefer yerlerimiz İngilizlerin işgaline uğrayacaktır.

3.2. Ermenilerin Erzurum ve Erzincan'daki Vahşetleri: Gerek 1878 sonrası yıllarında, gerekse Dünya savaşı başlangıcında üst üste patlak veren Ermeni saldırganlığı son bulmuş değildir. 1918 yılındaki Erzincan ve Erzurum, 1920'lerdeki Oltu, Kars savaşlarında Ermenilerin neler yaptığı ve daha neler yapmak istedikleri bütün açıklığı ile ortaya çıkmıştı. Süregelen Ermeni olayları Artvin çevresindeki iç olaylarla sınırlı, fakat sıkıca ilgili olmak gerekir. Bu bakımdan, burada Erzincan-Erzurum kanlı saldırılarına değinirken bir yandan da bu hareketlerinin kendi

¹¹⁰ 1945 yılı sonlarındaki Gürcü istekleri üzerine, zamanın Türkiye Başbakanı rahmetli Saracoğlu Şükrü Bey'in 6 Ocak 1946 günü Türk Asın Kongresinde verdiği demecindeki resmi rakamlara göre, Üç Sancak'ta 87.048 kişi oylamaya katılmıştı. Bunlarda 85.124'ü Türkiye'yi istemiş, 1483 kişi (Hristiyanlar olmalı) çekimser kalmış ve yalnız 1924 kişi ise Rusya lehine oy vermişti. Türkiye aleyhine oy kullananların çoğunun sonra pişman olup, yerlerini bırakarak kabileler halinde Türkiye'ye sığındıkları görülmüştür.

yararlarına inkişaf etmesini bekleyen Artvin çevresi Ermenilerin bize karşı nasıl davranacaklarını geçmişle kıyaslayarak değerlendirmeye bağlamak yerinde olacaktır.

Şimdi Brest-Litovsk Antlaşması sıralarında Doğu illerimizle birlikte Üç Sancak bölgelerini de yeniden tehdit eden “*İkinci Ermeni saldırınlığına*” kısaca değinelim. Erzincan Mütarekesinden sonra bir Ermenistan kurma hayalini yeniden canlandıran Ermeniler, meydanı boş bulup Erzincan’da türlü iğrenç saldırılara başladılar. Bunun üzerine rahmetli Kazım Karabekir Paşa (1882-1948) Kolordusuyla harekete geçti. Ermenilerin işledikleri tüyler ürperten cinayetlerini bütün açıklığı ile rahmetlinin Erzincan-Erzurum’un kurtuluşu eserinden (s. 102, 103, 188) izleyebilirsiniz. Fakat işin en feci tarafı Ermenilerin halka tatbik ettikleri katliamdan hâsıl olan vaziyetti. 20. 000 Türk’ü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı... Yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada bir tek kimse göremeyecektik. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleriyle doluydu. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı.

Karabekir Paşa’nın bundan sonra Erzurum’un Ermenilerden kurtarılmasını sağlayacak savaşı idare ettiği sırada, 10 Mart 1918 günü Erzurum’a 25 kilometre kala Alaca köyünde gördükleri de pek fecidi:

“Köyü dolaştım, facianın en müthişi buradaydı. Süngülenmiş ve yakılmış cesetlerin başındaki ağlaşma ve bağırımlar insanın tüylerini ürpertiyordu. Süngülenmiş memedeki çocukları kucağına almış bazı analar saçlarını yoluyorlardı.”

O zaman ki hükümet resmî ajans tebliğlerinden ikisi de şu bilgileri dünyaya duyurmuştur. 3 Mart 1334 (1918) tarihli tebliğ: Aşkale şarkında ve Erzurum’un 36 km. mesafesinde Tilkitepe, Karabıyık, Hanları, Tazegöl ve civarında siper kazıyıp tutunmak isteyen Ermeni çeteleri kıtaamızın tazyiki ile siperlerini terk edip şarka doğru firar ettiler. Şakiler ric’atlarından evvel Tazegöl karyesini yaktilar. Ahaliden 30 kadar kadın, çocuk ve erkeği öldürdüler. 25 erkeği de semt-i meçhule götürdüler. Firar ederlerken civardaki köylere ateş verdiler. Bayburt ile İspir arasındaki (Ermeni)

çeteler temizlenmektedir. Sahil kıtaatımız dün Rize kasabasına girmişlerdir.

12 Mart 1334 günlü ikinci tebliğ:

Ermeni çeteleri Erzurum önünde kıtalarımızı karşı muannidine (inatla) müdafaada bulundular. Dün başlayan taarruzumuz mevki-i müstahkemin tel örgülerine kadar ileri götürülmüştü. Bu gece yapılan bir baskınla tel örgü manileri aşılmış ve muhasım çeteler mevki-i müdafaalarından sürülüp çıkarılmıştır. Kıtaatımız bu suretle Erzurum şehrine girmiş ve Ermeniler tarafından ika edilen (yapılan) yangınları söndürmeye başlamıştır.¹¹¹

12 Mart 1918 günü Ermenilerden kurtulan Erzurum şehri içindeki Türklerden şehit edilenlerin sayısı, Karabekir Paşa'nın adı geçen eserinde 1708, yaralıları ise 37 kişi olarak gösterilmiştir. Erzurum'da silahsız insanlara reva görülen Ermeni zulmünün tamamını öğrenmek isteyenler, Generalin aynı eserinin 226. ve 229. sayfalarında yer alan Rus Topçu Kumandanı Klebof'un o sırada Paşa'ya sunduğu tarihi raporu okusunlar.

3.3. Trabzon Muahedesi ve Gürcü Milli Hükûmeti: Erzincan ve Erzurum'daki kanlı Ermeni mezalimi önlenip bu şehirlerimiz kurtarıldıktan sonraki aylarda Trabzon'da kurulmuş bir Gürcü Milli Komitesi ile Osmanlı Hükûmeti arasında Ruslardan gizlice 18 Haziran 1918 günü Trabzon Muahedesi imza edilmişti. Böylelikle aynı zamanda Brest-Litovsk Muahedesinin Türkiye'ye iade ettiği Üç Sancak haklarını Gürcü Milli Hükûmetini temsil eden bu komite kabul etmiş sayılıyordu. Trabzon Antlaşması hükümlerini uygun bulduklarını Ermeniler de sonradan teyit ederek, artık bir Türk-Ermeni düşmanlığı kalmadığı sanısını uyandırmış oluyorlardı. Ancak, kökünden halledilmiş sanılan Ermeni ve Gürcü problemleri aslında askıdaydı; çünkü antlaşmaların arkasına sinen Gürcü ve Ermeni Hükûmetlerinin, ileride göreceğimiz Mondros Mütarekesi ile tekrarlanan tutum ve davranışları bu gerçeği gözlerimizin önüne serecektir. Bu günlerde Ermeni Taşnakları intikam hırslarını tazeleyip yakalayacakları ilk fırsatta bize saldırma hazırlığına hız

¹¹¹ M. Lermioğlu, Akçaabat Tarihi.

verirken Gürcüler de Kars İslâm Şûrası-Ardanuç-Şavşat çevrelerinde sinsi sinsi propaganda faaliyeti gösteriyorlardı.

Gürcülerin amacı, halkın ileri gelenlerinden birkaçını elde ettikten sonra işi tatlıyla bağlayıp, önce bir “İslâm Gürcistanı” kurulmasına Türk ahaliyi inandırmak ve bu yoldan sonuca varmaktır. Sonra da, Ruslardan gizli olarak yapılan Trabzon Antlaşması hükümlerinde görüleceği gibi, yeni ihtilâl yapmış zayıf Rusya’nın aleyhine olarak Türkleri bu tarihi düşmanları karşısında “koz” olarak kullanıp bizi kendilerine bağlamaktır. Bu yol onlara kolay aşılır bir sinsi siyaset yolu görünmüş olsa gerek. 36 yıl Çarlık idaresinde kalmış, yıllar boyu Ermeni zulmünü dinlemiş ve bunun telâşi içinde varlığını koruma yollarını aramış olan silahlı savunma gücünden yoksun halkımız, Gürcülerin; asılsız aldıklarına kulak asmamışlardır. Şimdi Trabzon Antlaşmasının çevremizi ilgilendiren başlıca maddelerini aşağıya alarak bilgilerimizi bu hükümlerle değerlendirelim. Tam metni Aziz Sami İlder Bey’in “*Kafkas Cephesi Hâtıraları*” adlı eserinde yer alan ve sonradan (1945 sonralarındaki “*Gürcü İstekleri*” ne cevap olarak) İstanbul’da Vakit gazetesinin 31 Ocak 1946 sayısında yayınlanan antlaşma metninin ilgili maddeleri şunlardır:

“Osmanlı İmparatorluğu taahhüt eder.”

a) Aşağıdaki hudut çerçevesi içinde Gürcistan Hükûmetini tanımak; Gürcistan hududu Karadeniz’de Dakvoska’dan başlar, doğru bir çizgi ile Abışıraya ve oradan yine düz bir çizgi ile Elbürüz’e gider. Elbürüz dâhil olarak düz çizgi ile Balta’ya ve oradan Asakha’ya gider, oradan Dağıstan hududu boyunca devam eder, Salavat’a iner. Salavat’tan düz çizgi ile Gökçe Gölü’ne iner. Bu gölün kuzey sahili Gürcistan’a ait olacaktır. Gökçe Göl’den düz çizgi ile Çıldır Gölü’ne ve bu gölden sonra Balvana’ya ve oradan Ardanuç’a gelip Türk-Rus hududunda Çoruk’un kestiği noktaya varır, Elizabetpol, Aleksandrpol, Kars, Ardahan şehirleri Gürcistan arazisi dışında kalır.

b) Osmanlı Hükûmeti yukarıda gösterilen araziye Gürcistan’ın hakiki ve tarihi arazisi olduğunu ve Gürcistan’ın bu arazideki hakkının münakaşa kabul etmez bulunduğunu kabul eder.

c) Osmanlı Hükûmeti, Ruslardan serbest kalacak arazi parçası üzerinde (Gürcülerin) geçici Hükûmet kurmalarına hiçbir sebeple muhalefet etmeyecektir. Bundan başka Çoruk Nehri'nin sol sahili Türkiye'ye terkedilmiş olmakla beraber Gürcistan Komitesi o kısımda "Geçici Hükûmet" ilân etmeyi muvafık görürse Osmanlı Hükûmeti buna muhalefet etmeyecektir.

d) Geçici Gürcistan Hükûmeti teşekkül edince Osmanlı Hükûmeti, Gürcistan'ı bağımsız bir hükümet olarak tanıyacak ve temsilcilerini kabul edecektir.

e) Osmanlı Hükûmeti hiçbir halde Gürcistan'daki Rus emval ve teşebbüsâtı üzerinde hak dava etmeyecektir. Bu emlâk ve teşebbüsât Gürcülerin bir asırdan beri Ruslardan görmüş oldukları zararların tazminatı olarak Gürcü Hükûmetine geçecektir.

f) Osmanlı orduları Gürcistan'da bulundukça Türk memurları Gürcülere ve Gürcistan'da oturan diğer kavimlere hiç bir vergi ve teklif tarh etmeyecektir.

g) Rusya-Osmanlı Devleti arasındaki harbin devamı müddetince gerek Gürcistan Komitesinin ve gerek sonradan Gürcistan Geçici Hükûmetinin Türk arazisinde harp malzemesi geçirmesine Osmanlı Hükûmeti engel olmayıp, kolaylık gösterecektir.

h) Osmanlı Hükûmeti kendi arazisi üzerinde Gürcü Lejyonları teşkilini menetmeyip kolaylık gösterecektir.

Bütün bunlara karşılık da

"Osmanlı Hükûmeti aşağıdaki hakları muhafaza eder." denilmiştir.

a) Osmanlı Hükûmeti Rus-Osmanlı harbi esnasında şömen döferlerini (demiryollarını) ve ulaştırma yollarını elinde tutar.

b) Ordunun ihtiyacı için Tekâlif-i harbiyye tarh eder. Fakat bu tekâlif Gürcistan Geçici Hükûmetinin tavassutu(aracılığı) ile tarh olunur.

c) Harp esnasında lüzumunda Harp Kanunları tatbik olunacaktır.

Fakat alelâde (olağan) mülkî, idari, adlî kanunlar Gürcü Geçici Hükûmetine aittir.

“Gürcü Milli Komitesi taahhüt eder.”

a) Osmanlı-Rus harbi esnasında bütün kuvvet ve vasıtalarıyla Türk Ordusuna yardım etmek.

b) Osmanlıların lehinde, Rusların aleyhinde şiddetli propaganda yapmak.

c) Gürcülerin Osmanlılara dostluğunu sağlamak.

“Gürcü Komitesi aşağıdaki haklara maliktir.”

a) Osmanlı topraklarında Gürcü lejyonları kurmak.

b) Başkumandan ve Lejyon subayları Gürcü Milli Komitesi tarafından tayin olunacaktır.

3.4. Mondros Mütarekesi: Savaşta galip sayılan devletlerle Osmanlı Hükûmeti arasında imzalayan bu silâh bırakma antlaşması ile Büyük Savaş sona ermiştir sayılıyordu. Limni adasının Mondros limanında demirli bulunan İngilizlerin Agamemnon adlı zırhlısında 30 Ekim 1918 günü imza edilen 25 maddeden ibaret bu antlaşmaya Mondros adının verilmesi bundan dolayıdır. Adı geçen antlaşmayı Osmanlı Hükûmeti adına imza edenler: Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf (Orbay), Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet ve Kurmay Yarbaylardan Sadullah Beylerdi. Mütarekenin Üç Sancak bölgelerini ilgilendiren başlıca hükümleri (günümüz diliyle) şunlardı:

-Müttefik devletler, güvendiklerini tehdit edecek bir durum karşısında herhangi bir noktayı işgal edebileceklerdi (Madde 7).¹¹²

-İran'ın kuzey batı kesimindeki Türk kuvvetleri derhal savaştan önceki hudut gerisine çekilecektir (Madde 11).¹¹³

¹¹² Bu işgali yapmak için bahane bulmak İngilizler için çok kolay olacaktır.

¹¹³ Ağustos ve Ekim 1918 ayları içinde Kâzım Karabekir ve Ali İhsan Paşaların emrindeki Kolorduların işgal ettikleri Tebriz ve Huy çevreleri. Türk savaş esirleri itilaf devletleri emrinde muhafaza edilecektir.

-Osmanlı Hükümeti Batum ile Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir (Madde 15).

-Beşinci madde gereğince terhis edilecek Türk kıtalarına ait silâhlar ile donatım, cephane ve taşıtların kullanış tarzı müttefik devletlerin verecekleri talimatla tespit edilecek, Osmanlı Devleti bu talimata uyacaktır (Madde 20).

-Türk savaş esirleri itilaf devletleri emrinde muhafaza edilecektir (Madde 22).

Mütarekeden üç ay sonra Osmanlı Harbiye Nezareti Kolordu kumandanlıklarına verilen 28.01.1335 (1919) tarihli emirde şöyle denilmişti: Orduyu Hümayun Elviye-i Selâse'nin tahliyesiyle işgal etmektedir. Şubat evâilinde (başlarında) buralarda Kıtaat-ı Osmaniye kalmayacaktır. Ancak, Kars'taki İngiliz Vali-i Askerîsi, o havaliyi işgali için lüzum-u askerî bulunmadığından dolayı Osmanlı kıtaatının kalmasını tahriren (yazılı) talep ve rica etmiş ve bu ısrar üzerine bir piyade Alayı Kars'ta bırakılmamıştır. Ardahan civarında bir köye Gürcüler topçu ateşi iştirakiyle taarruz etmişler ise de, ahali-i İslâmiyenin mukavemet etmesi üzerine, bir makineli tüfek terk ederek ric'at etmişlerdir. Kafkasya'nın bazı mahallerinde Ermeni mezalimi devam etmekte ve Nahcivan taraflarında Şeyh Ali isminde bir zat Ermenilere mukavemet etmektedir...

3.5. İngiliz İşgali: Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra arasından hemen bir ay geçmeden İngilizler 27 Kasım 1918 günü Batum'a asker çıkardılar. 17 Aralık 1918 günü de Batum'u resmen işgal etmiş oldular. Batum işgal kumandanı, kuvvetlerini Artvin kesimine yaymadan önce, ileride Artvin işgal kumandanı olacak Kaptan Brus adlı subayını yanına alarak tercümanı Maraditli Halvaşı Servet Bey ile birlikte Artvin'e gelmişti. Artvin'de kaldığı sürece yerlilerden ileri gelenlerle ilgi kuran İngiliz kumandanı, Ermenilere karşı Türklerin silahlı olarak bulunmalarına karışmayacaklarını, ancak kendi askerlerine karşı çıkanların sürgün edilerek cezalandırılacaklarını söylüyordu.¹¹⁴ İngilizler az sonra

¹¹⁴ Artvinli İsmail Coşkun Efendi'nin büyük oğlu Bay Arslan Coşkun, anıları arasında bana 1970 yılında şu bilgiyi vermişti: İngiliz kumandanı ile yanındakiler Artvin'de bize misafir olmuşlardı. Konuşulurken şöyle dedi: biz buraları işgal ediyoruz. Türk hükümeti ortada yok, askeri dağılmış, karşınızda Ermeniler çoktur.

işgal kuvvetlerini Artvin ve Şavşat çevrelerine yerleştirip, işgale karşı çıkanları yakalamak için faaliyete başladılar. İngilizlerin sıkı takiplerine uğrayanların başında Nuri Paşa¹¹⁵ ile İttihatçılardan Filibeli Hilmi Bey¹¹⁶ ve eski Çoruk Müfrezesi kumandanı Halit Bey gelmektedir.

Eski Çoruk Müfrezesi kumandanı olarak yakından tanıdıkları Kahraman (Deli) Halit Bey'in Oltu kesiminde bulunması, Artvin ve Acara bölgeleri halkına büyük güç ve umut kazandırıyordu. Ahalimiz kendilerinden yardım beklerken, o da Oltu'dan çevrenin ileri gelenleriyle gizli temaslar kurarak işgal altındaki yerlerin durumu ile ilgileniyordu.¹¹⁷ Bu ilgi sonucudur ki, 7 Mayıs 1919

İntikam almak isterler. Siz de onlara karşı çıkabilirsiniz ve bildiğinizi yapabilirsiniz. Yalnız, bizim askerlere bir şey olursa sizleri çokluk çocukla sürgün ederiz. İngiliz kumandanının yerli Türkleri Ermenilerle çatıştırmak için kurduğu düzen açıkça anlaşılmış oluyor.

¹¹⁵ Nuri Paşa (Killigil)'nın tutuklanması ve Batum'da Ardahan Kışlasına hapsedildikten sonra kaçırılıp kurtarılmasını ileride göreceğiz.

¹¹⁶ Filibeli Hilmi Bey, İstanbul'da Nemrut Mustafa Paşa Divanından yakayı sıyrıp Batum üzerinden gizlice Artvin'e gelmiş ve yukarıda adı geçen Coşkunzade'nin evine misafir olmuştu. Bu zatın Oltu'ya geçip Kazım Karabekir emrine girmesine kadar Şavşat'ta kaldığı, İngilizlerin sıkı takibine uğradığı, yurt yararına pek çok çalıştığı, Anavatana bağlanma yolunda yerli halkı uyurup onlara destek olduğu bir gerçektir. 23 Şubat 1921 sabahı, Ardahan'a Türk bayrağını çeken yedek teğmendir. İlk Ardahan Mutasarrıf vekilliğini yapmış, sonra Ardahan Mebusu seçilmişti. Atatürk'e İzmir suikastını tertip edenler arasına adı karıştırıldığı için İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edilenler arasındadır. Hilmi Bey, Dünya savaşının ilk yıllarında, Hamşizade İsa Bey'in dul hemşiresi Nazime Hanım ile evlenmişti. Bundan dolayı Artvin'e geldikten sonra Şavşat'a geçip Şinbodan çiftliğinde gizli kalmış, İngilizlerin takibinden kurtulmak ve Türk ordusuna katılmak üzere, Oltu'da bulunan Halit Beyle (Deli Halit) haberleşerek gizlice sınırı geçip Oltu'da orduya katılmıştı. Oltu'nun Paneskert yaylasında Ermenilere karşı bir yerli gönüllü müfrezesi Hilmi Bey'in emrindeydi. Bu olay ilgisiyle Hilmi'nin Nuri Paşa'dan önce Oltu'ya geçtiği anlaşılmış oluyor. Havalı kumandanı Eğinli Ömer Hilmi Beyle adı karıştırılmamalıdır.

¹¹⁷ Kazım Karabekir Paşa, 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a gelip Karargâhını teslim aldığı gün kendisine İngiliz Generali Ravlenson'un bir yazısı sunulmuştu. Bu yazıda 15. Kolordunun 3. Tümen Kumandanı Yarbay (Deli) Halit Bey'in üç sancaktaki yerli halkı Gürcülere karşı koymaya teşvik ettiği için sorumlu bulunduğu ve bu nedenle muhafızlarla Trabzon'a gönderilmesi isteniyordu. Halit Bey gönderilmez yahut firar ederse, yerine Kolordu Kumandanı vekilliğini yapan Rüştü Bey'in gitmesi de belirtilmişti. Karabekir Paşa'nın yazıyı okur okumaz Rüştü Bey'e verdiği kesin cevap şu oldu: *"Bu heriflere değil kumandan, ne silah veririz, ne de bir karış toprak... Aksine Üç Sancağı da alacağız."* Bundan sonra da

günü Acara eşrafından Hamsi İsa Beyle birlikte Oltu'ya giderek Halit Beyi ziyaret ettikleri görülmüştür. Bu ziyaretçiler, İngilizlerin çekildiğini söyleyerek Kolordudan yardım beklediklerini söylemişlerdi. Aradan bir süre geçince Eylül sonlarına doğru Batum'dan İsa Bey imzası ile *"Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine ve Rauf Beyefendiye"* gönderilen mektupların Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa'ya teslim edildiği görülmüyordu. Batum'da Kazım Karabekir Paşa'ya yazılmış bir mektubu getiren bir *"Murahhas Efendi"* nin de itimada layık olduğu söylenmiş bulunuyor. Bu gelen *"murahhas"*, Paşa'ya verdiği bilgiler arasında: *"Burada (Batum) pek gizli bir komite vardır. Bu komite sizlere lazım olan her hususu ifade edecektir. Pek gizli ve mahrem-i esrarınızdır. Türk zabitlerinden de bu komiteye dâhil olanlar vardır."* diyordu.

8 Mayıs 1918 günü Batum ve Tiflis Bolşeviklerin işgaline geçiyordu. O günlerde İngilizlerin Kars'ta 2.000 kişilik kuvvetlerini trenle Erivan yönüne gönderdikleri görülmüyordu. Üç Sancak'tan giden bazı kimseler bu bilgileri Erzurum Valisi Münir Bey'e aktarmışlardı. (18 Ocak 1919 günü kurulup) Üç Sancak idaresini eline almakta olan Kars'taki İslam Şurası Hükûmeti, bugünlerde İngilizlerce dağıtılmış, Kars'a bir Ermeni Vali tayin edilerek yanına Ermeni müfrezeleri verilmiştir. Oltu ve Kağızman'da İngiliz Müfrezeleri vardır.

Batum'daki İngiliz kuvvetlerinin birden kuzeye, Bakü'ye hareket ettirildiği görülmüyordu. Mayıs 1919 başlarında Rusya'dan Trabzon'a Rum muhacirleri gelmeye başlamıştı. Hopa ve Sürmene

Harbiye Nezaretinden Kolorduya verilen emirle Halit Bey'in *"Taht-el-hıfz"* (muhafaza altında) Batum'a gönderilmesi hakkındaki emir Halit Bey'e tebliğ edilmişti. O günlerde Oltu'da bulunan Halit Bey İngilizlere teslim edilmemiş, rütbesi Albaylığa yükselerek Pasinler kesimindeki 9. Tümen Kumandanlığına tayin edilmiştir. Halit Bey'in halkı Gürcülere karşı koymaya iddiaları doğrudur. Şavşat'ta bulunan Filibeli Hilmi ve onun aracılığı ile Hamsi zade Necip Bey'i gizli Türk ajanı olarak Tiflis'e göndermesi ve Oltu'dan gönderdiği özel ulaklarla Sirya'da Keşoğlu Yusuf Ağa ile olan temaslarını yürütmesi bu arada söylenebilir. İki asker ulak, bir gece sabaha karşı Oltu'dan Sirya'ya gelip Halit Bey'in mektubunu Yusuf Ağa'ya vermişlerdir. Yusuf Ağa Halit Bey'e verdiği cevapta: *"Zayıf bir taburdan ibaret olan Gürcü askerlerinin hiçbir iş görecekt iktidarda olmadıkları, yerli halk ile bu kuvvetleri tepelemek mümkün olacağı"* belirtilmişti. *Askerler aynı gece sabaha karşı iki yerli kılavuzla hudut boyuna, Melo köyüne aşırılmışlardı."*

çevrelerinde ayı günlerde bazı yerleri İslam çetelerinin faaliyetleri görülüyordu.

Rum muhacirlerinin Trabzon dolaylarına gelişi, Trabzon Rum Metropolitisi olan Türk düşmanı Hristiyanos'un 2 Mayıs 1919'da Paris Sulh Konferansına gönderdiği bilinen muhtırası ile sıkıca ilgilidir. Çünkü o herif, muhtırasında bu çevrede Rumların çoğunlukta olduğunu ileri sürmüş ve bir Pontus Devleti kurulması hülyasına kapılmıştı. Aynı günlerde İngiliz ve Amerikalıların Ermeni ahaliye geniş ölçüde yardıma geçtikleri gözden kaçmıyordu.

Üçüncü Ordu Müfettişi olarak 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkıp Haziran ortalarında Amasya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), oradan Harbiye Nezareti'ne Kafkasya'nın genel durumunu 16 Haziran 1919 tarihli şifre telgrafı ile bildirirken özetle şunları söylemişti:¹¹⁸

Haziran başında Batum'a yedi vapurla İtalyan askeri gelmiştir. Bunlardan iki vapur Batum'a boşaltılmış, ikisi Norasiski'ye hareket etmiş, geri kalan üç vapur Batum Limanı'nda beklemektedir. Batum'a Kutayıs tarafından pek çok İngiliz yaralıları ve Bolşevik esirleri gelmiştir. Azerbaycan Türk Hükûmeti Gürcistan'a verdiği notada İslamlara iyi muamele edilmesini istemiştir. Gürcüler Ardahan'dan çekilmişler, Ardahan'da yerli Ermeniler kalmıştır. Tiflis çevresinde büyük savaşlar olmaktadır. Bu olaylar sürüp giderken, İstanbul'daki son Osmanlı Mebusan Meclisi 23 Ocak 1920 tarihinde "*Misak-ı Milli*"yi kabul etmişti. Misak-ı Milli'nin İngiliz işgali altındaki yerlerimizle ilgili paragrafı şudur: "*Ahalisinin ilk serbest kaldıkları (yani Brest Litosk Muahedesinden sonraki) zamanda genel olaylarıyla Anavatana kavuşmuş olan Üç Sancak için gerektiğinde serbestçe tekrar oya başvurulmasını kabul ederiz.*"

Kazım Karabekir Paşa da bugünlerin durumunu Ankara'ya aşağıdaki telgrafla açıklamıştı.

*Erzurum 23.3.1336 (1920) Ankara'da Heyet-i Temsiliye'ye*¹¹⁹

¹¹⁸ Harp Tarihi Vesikalar Dergisi. (1962), Mart, s.1962.

¹¹⁹ Heyet-i Temsiliye Erzurum'da Temmuz 1919 başlarında toplanan Erzurum Kongresinden sonra Sivas Kongresince seçilen Yürütme Kurulu demektir. O yılda

“Kars civarındaki dört İslam kazasına Ermenilerin vaki olan tecavüzleri üzerine Oltu Hükûmetinin teşkilatını tetkik ve takviye etmek ve Kars civarındaki ahaliyi İslamiyede emniyet itimat bahş ederek kuvve-i maneviyelerini yükseltmek ve icap ders Oltu’nun gönderilecek kuvvetlerle bunlara muavenet edilmesini temin edebilmek üzere ehemmi-i makam (Deli) Halit Bey, Narman üzerinden Oltu’ya gönderildi. Yarın Oltu’ya vasil olacaktır.

Batum ahval-i umumiyesine tetkik ve harekâtı maksada göre tertip etmek ve Gürcülerle bir itilaf (anlaşma) zemini hazırlamak üzere Alay 7. Kumandanı Mümtaz Binbaşı Ali Rıza Bey de¹²⁰ Trabzon’dan Hula’ya gitmiştir. İcap ederse Batum’a da gidecektir. Arz ederim.” (Harp Tarihi Vesikaları dergisi s. 34, Aralık 1960)

Ermenilerin bu sıradaki tecavüz hareketlerine Hulalı Temur Paşa’nın karşı koyma hareketini Şavşatlı Hamşioğlu Kaya Bey (Şenol) bize şöyle anlatmıştı:

Yusufeli kaza merkezi Ersis’te de Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti şubesi vardı: Üyeleri Nüfus Memuru Rıfat Bey (Koçak), Maliyeci Said Bey (Babacan), Müftü Ahmet Efendi (Zemevan köyünden), Eşraftan Cici oğlu Hasan Ağa, Tüccar Keçeci zade Osman Efendi, Tüccardan Artvinli Peltek oğlu Murat Efendilerdi. Erzurum Kongresinin toplantı hazırlıkları yapılırken bu kongre delegeleri kaza adına şu üç kişinin seçilip gönderildiği bilinmektedir: Ersis’ten Arslan Bey, Armeşen köyünden Molla Halil oğullarından (Milis subaylar listesinde adı geçen) Ali Efendi, Orşnak köyünden Yaralı zadelardan Ahmet Bey (bu zatın adı da aynı Milis subaylar listesinde geçmiştir) Kongreye götürülecek teklifler görüşülürken, hararetli konuşmalar arasında geçen Aşağı Hod (Maden, 1962’ye kadar Yusufeli’ye bağlıydı.) köylü merhum Dindar oğlu Mehmet Efendi’nin özellik gösteren teklifini burada anmak gerekiyor. Bu toplantıda konuşulanların çoğu kurulacak yeni teşkilattan Yusufeli için bir dizi ihtiyaçların yerine getirilmesini teklif ediyorlardı. Bunları dinledikten sonra ayağa kalkan Dindar oğlu şöyle konuşmuştu *“Efendiler düş rüyadan sona seçilir. Evvela vatani kurtarmak lazımdır. Sonra hükumetden bir şey istemeyi düşünürüz. Benim bir tüfeğim var, iki de ailem. İcap ederse iki tüfek daha bulurum ve karılarımla birlikte vatani kurtarmaya çalışırım.”* Dindar oğlu bundan sonra Ermeni savaşı yapılırken Hod çevresinde türemiş olan eşkıyaları sıkıştırmış, onlara öğüt vermiş, neden harbe katılmıyorsunuz da eşkıyalık yapıyorsunuz, demişti. Sonra da kendisine düşman olan bu eşkıya grubundan biri Dindar oğlu namaz kılariken Çıldırly bir eşkıyaya vurdurup hayatına son vermişti. *(Bilgileri verenler: Sayıştay Murakplığinden emekli Ersisli Said Babacan Bey ve Yukarı Hod köyünden yerli bilgiler tespitçisi, öğretmen Mehmet Koç)*

¹²⁰ Hopa merkezinde eşraftan Mamoyoğulları denilen bir aileye bağlı olan bu Ali Rıza Bey sonra, 7. Alayın 1. Taburu ile Batum’u işgal eden zattır.

“Kazım Karabekir Paşa henüz Kars’ı kurtarmadan önceki aylarda Acaralı Hamsi Temur Paşa Şavşat’taki akrabalarında misafirdi. Ermeni ve Rum çeteleri birleşmiş, Ardahan ve Kars köylerinde İslam ahaliyi kırmaya başlamıştı. Bu haberler Şavşat’a gelince Temur Paşa Acara’ya haber gönderdi, oralardan yerli silahlılar getirtti. Ben de Şavşat köylerini dolaşarak gönüllü silahlılar topladım. Acara’da iki yüz, Şavşat’tan dokuz yüz kadar silahlı toplandı. Temur Paşa bu kuvvetlerin başına geçti.

Hep birlikte Ardahan üzerine yürüdük. Sarzep köyünü geçince, Temur Paşa, Sulubanlı (Pınarlı) Alhanoglu Yusuf Ağa emrindeki kendi köylülerinden bir kolu Göle üzerine gönderdi. Kalan on beş atlı ve gerisi piyade olan kuvvetlerle Hanak-Poshof üzerine yürüdük. Köylerden geçerken Ermeniler dağılıp kaçtılar. Oradan yine Sarzep’e döndük. Orada Azerbaycanlı Türklerden Karaşarov lakabıyla anılan bir zat, yanındaki iki Ermeni subayıyla birlikte Temur Paşa ile görüşmek üzere karşımıza çıktı.

Bu görüşmede Karaşarov, siz burada Ermenileri kırarsanız Azerbaycan’daki Ermeniler de İslamları kırarlar, diyerek bunun önüne geçilmesi ricasında bulundu. Yanındaki iki Ermeni kumandan da Türklerle zulüm yapmayacaklarına, hiçbir Ermeni’nin Türk köylerine ayak basmayacağına söz verdiler. Arada böylelikle sözlü bir anlaşma olunca, Temür Paşa beni bir kısım kuvvetle Beberек köyüne gönderip, oradaki Rum ahaliye fenalık yapılmaması için talimat verdi. Bugünlerde Tat Abdullah başkanlığındaki bir çetenin Ardahan içindeki Ermenileri zor duruma soktuğu haberi alınmıştı.

Temür Paşa, o günlerde Hula’da yerli bir hükümet kurmuş ve Kaymakamlığını ilan etmiş olan ağabeyi Cemal Bey’den aldığı çağrı üzerine oraya gitmek zorunda kaldı. (Deli) Halit Bey’in de Hula’ya gittiği öğrenilmişti.¹²¹ Bunun üzerine Temur Paşa kuvvetlerini alıp Şavşat üzerinden Hula’ya dönmüştür.” Bundan sonra Hula civarında Gürcülere karşı girişilen hareketlerin kaynağı olarak Cemal ve Temür kardeşleri görmekteyiz.

¹²¹ Belki Halit Bey de Hula’ya gitmişti. Karabekir Paşa’nın telgrafında yalnız Ali Rıza Bey’in ismi geçiyor.

İngilizler Nisan 1920 sonlarında Artvin, Ardanuç ve Şavşat kesimlerini boşaltıp Batum'a çekilmişlerdir. Batum'a çekilen İngilizlerin Ermenistan'a gönderilmek üzere vagonlara cephane yükledikleri ve sonra boşalttıkları görülüyordu. İngilizlerin bu dönüşlerini, Azerbaycan Türk Hükûmetinin Ermenistan üzerine yürüme ve Anadolu'daki milli Türk kuvvetleriyle birleşme hareketine başlamaları sebep olmuştur. Azerbaycan'ın bu hareketi Acara ve çevresindeki İslam ahalinin de yurtlarını İngiliz ve Gürcü istilasından kurtarma arzularını kuvvetlendirmiş ve onların işgallere karşı yaptıkları savaş ve direniş gösterileri de İngilizleri bu dönüşü mecbur bırakmıştı.

3.6. İslam Gürcistan Meselesi: Yerli haberlerden de öğrendiğimize göre Gürcülerin bir düzeni olarak Batum ve çevresinde bir İslam Gürcistan'ı Hükûmeti kurulması için Gürcü milli komitesi faaliyete geçmişti. Ermenilerin zulmünü ve kuvvetleri henüz çekilmemiş olan İngilizlerin işgal iradesini reddetmek üzere yerli ahaliden ileri gelenlerin bir kısmı da bu İslam Gürcistan'ı kurulması fikrini benimsemiş oluyordu.

Görünüşte Batum'da Mehmet Bey liderliğinde İslam Gürcistan'ı cemiyeti Ermenilerin emellerine karşı koymak için Gürcistan milli komitesiyle şartlı anlaşmalar yapmıştı. Hâlbuki Kazım Karabekir Paşa'nın aşağıda okuyacağımız telgrafında da görüleceği gibi asıl amaç kurulacak İslam Gürcistanı'nın asıl Gürcistan'a katılmasını sağlamaktır. Bu amaçla olacak Batum ve çevresinin Osmanlı Devleti'ne bağlanması davasını hararetle savunan Batum İslam Cemiyeti ile İslam Gürcistan Cemiyeti kendi çıkarlarını bir kolayını bulup birleşmiş oluyorlardı.

Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'dan Harbiye Nezaretine ve Kolordulara çektiği aşağıdaki kapalı telgraf,¹²² durumu aydınlatmaktadır:

1. Osmanlı ordusunun 1918 Kasımında Batum tahliyesinden itibaren İslam Gürcistan'ı addedilen Batum sancak ve havalisinin vasi bir muhtariyet-i idare ile Gürcistan Hükûmetine ilhakına çalışan Reisi Kuçakzade Mehmet Bey olan İslam Gürcistan'ını

¹²² Harp Tarihi Vesikaları Dergisi. (1964), Haziran, s. 8.

tahkim etmek ve maiyeti İslam Gürcistan'ının Makam-ı Hilafet ve Saltanat-ı Osmanîye'ye irtibat ve ilhakını hararetle müdafaa etmekte bulunan Ali Haydar riyasetindeki Batum livası cemiyet-i İslamiyesi birleşmiş ve bu iki cemiyet Gürcistan Hükûmeti Cumhuriyeti dâhilince İslam Gürcistan'ının vasi muhtariyeti makasadı (maksatları) etrafından tevhid-i teşkilat, kuruluşlarını birleştirme etmeye karar vermiştir.

2. *Havali-i mefkûredeki İslam ekseriyetinin kuvvetli bir mümessil-i dinisi olan cemiyet-i İslâmiyenin makam-ı hilafet ve saltanata olan mebrutiyyet, bağlılık ve sadakatini ve bu babdaki fikir ve kanaatinin değişmemiş olduğu ve iş bu itilafın (anlaşma) iki cemiyet ve taraftarları arasında er-geç vuku muhakkak bir mücadelenin önünü almak ve İslamlar arasında kan dökülmesini mucip olmamak maksadı ile şimdilik teessüs ettiği mevsukan haber alınmıştır. Nezaret ve Kolordulara arz edilmiştir. 11 Mart 1336 (1920)*

15. Kolordu Kumandanı

Kazım Karabekir

Gürcistan taraflıları Acara'daki İslam-Türkler arasında yaygın propagandalarını sürdürürken bir yandan da bu amaca yöneltilmek üzere Artvin Beyleri'nden biriyle Ağalardan birkaçı Batum'a davet edilmişti. Batum'a giden Artvin ağalarından biri bu düzene girmeyip oradan çekilmiş iken birkaçı da İslam Gürcistanı davasını benimsemeyi Ermenileri bakılarına uğramaktan daha hafif bularak kabul etmişlerdi. Bunların faaliyeti ise halk arasında revaç bulmak şöyle dursun ters tepkilerle karşılaşmıştı. Nuri Paşa'nın Karabekir Paşa'ya verdiği raporda da bu hususlara işaret edilmektedir. Türk Ordusu, Ardahan ve Artvin'i aldıktan sonraki aylarda yapılan Ardahan askeri tahkikatının iç yüzü de başlı başına bu meselelerle ilgilidir. Tahkikat sırasında bu davaya gönül verenlerin haklı-haksız hakaret gördükleri bilinmektedir.

Bu propaganda faaliyetlerinin yanında Çürüksu'da geçen ilginç bir olayı da söz konusu etmek gerekiyor. İslam Gürcistan'ı propagandası sürüp giderken Çürüksu'da ölen Gürcü tarafı bir İslamın cenazesini dini törenle kaldırmak istenen İmam efendiye halk engel olmuş. *"Bu gibilerin Çürüksu toprağında yeri yoktur"*

denilerek cenaze 6 gün bekletilmişti. Heyecan içinde süren bu olay sonunda Gürcü taraflılarına imanları yeniletilerek cenazeleri kaldırılmış ve ahali arasında hepsi saf dışı bırakılmıştır.¹²³

3.7. Nuri (Killigil) Paşa'nın Çevremizdeki Faaliyetleri:
Enver Paşa 1917 Rus ihtilalinden sonra İstanbul'dan Batum'a geçerken kardeşi Nuri ve amcası Halil Paşalar da Batum'a gitmişlerdi. Halil Paşa, Bakü'ye geçmiş, Nuri Paşa da Batum'da kalıp Türkiye lehine gizli faaliyetlere girişmişti.

İngilizler Batum'u işgal edince, bizim Batum Sancağı Mutasarıfımız olan zat henüz işinin başında bulunuyordu. İngilizler, Nuri Paşa'nın faaliyetlerine son vermek için kendisini orada tevkif etmek istemişler, bunun üzerine Paşa, bir otomobille Artvin'e gelmişti. Artvin'de 1918'deki Türk idaresi de işbaşında, Artvin Kaymakamı da Fahrettin Bey (Başel)'di.¹²⁴

Nuri Paşa'nın Artvin'e savuştuğunu öğrenen İngiliz işgal kumandanı, Batum Mutasarıfımız aracılığı ile Paşa'yı yakalatıp kendilerine teslimini istemiştir. Mutasarıf, Artvin Kaymakamı'na esip veriyse de Jandarma Kumandanı İbrahim Bey, aldığı yakalama emrini yerine getirmedi. Nuri Paşa, bir akşam, tanıdığı Posta Müdüründe misafir kalıp o gece, Oltu'da bulunan Halit Bey ile telefon haberleşmesi yaptı. Ertesi günü otomobiliyle Bilbilan'a geçti. Halit Bey, oradan kendisini alacağını telefonla bildirmiş olduğundan, karşılayıp Oltu'ya götürdü.¹²⁵

Nuri Paşa, Oltu'dan Erzurum'a ve oradan da Trabzon'a geçmişti. İstanbul'a binmek üzere vapura binerken İngilizler orada

¹²³ İngiliz ve Gürcü propagandalarının sonucu olarak gerek Brest Litovsk Muahedesi sırasında ve gerekse sonradan süregelen bozguncu faaliyetler Batum ve Acara'nın kaybına yol açmıştı. Türkiye'ye bağlanmayı hararetle savunan ve bu uğurda uzun yıllar mücadele eden Hulalı Hamşizade Temür Bey, bu bozucu hareketlere katılanları yeren ve yurttaşlarına güzel öğütler veren iki uzun destan bırakmıştır. Raci Damacı tarafından Türk Folklor Araştırmaları Dergisinin 1955 yılı 68. Ve 70. Sayılarında yayınlanan bu tarihi destanlara kapsamı bakımından sayfalarımıza almak mümkün olmadı

¹²⁴ 1935-1936 arasında Borçka Kaymakamı olan ve aslan Artvin Muhacirlerinden Fahrettin Başel.

¹²⁵ Artvinli Arslan Coşkun Bey'in Nuri Paşa'yı Artvin'e gelişinde karşılayan ve yolcu ediş anısından.

yakalayıp Batum'a götürdüler ve Ardahan Kışlası'nda hapsedtiler. Bundan az sonra da Gürcüler, Artvin'i işgal etmek üzere gelmiş bulunuyorlardı.

Ardahan kışlasında tutuklu bulunan Nuri Paşa'yı Bakü'deki İslam Cemiyeti ve Batum'daki gizli teşkilat yardımı ile baskınla kurtarıp kaçtıklarını görüyoruz. Nuri Paşa'yı kurtarmak için 8-9 Ağustos 1919 gecesi yapılan baskında Paşa'nın muhafızlarından iki İngiliz subayı ile dört asker katledilmiş kurtarıcılarından da bir kişi ölmüştür.¹²⁶

Kaçırılan Nuri Paşa, Bakülü Temel Bey aracılığı ile önce Hula'da Hamşizade İsa ve Temür beylerin yanına, oradan da değişik yerli elbiseler giydirilip özel muhafızlarla Şavşat'a Necip Acar'ın Hindiban çiftliğine gönderilmişti.

Kimliği gizli tutularak 15 gün kadar Şindoban çiftliğinde saklanan Nuri Paşa, oradan yine özel muhafızla Oltu sınırına asırılmıştır.¹²⁷

Nuri Paşa, Oltu kesiminde Halit Bey'le buluştuktan sonra Erzurum'da Kolordu kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya çevremizin durumu ve kurtarılması için gereken tedbirler hakkında düşüncelerini belirten bir rapor sunmuştu. 4 Eylül 1919 tarihli olan bu raporunda Nuri Paşa, özetle şu hususları belirtiyordu:

“Ardanuç, Artvin, Şavşat ve Acara, Ermeniler ve Gürcüler tarafından işgal edilmeden önce tarafımızdan işgal edilmelidir. Bu yerlerin Gürcüler tarafından işgaline, İngilizler muvafakat etmiş görünmektedir. Bu bölgede Gürcüler vasıtasıyla propaganda yapılmakta ise de (ismi verilmeyen) birkaç Bey ve Hoca ile ahaliden pek az kimselerden başkaları, Gürcüler din değiştirir diye bu

¹²⁶ Harp Tarihi Vesikaları. (1964), Haziran, Sayı 40. (Kurtarıcılarından bir kişinin vurulmuş olduğu Necip Acar Bey tarafından not ettirilmiştir.)

¹²⁷ Necip Acar Bey'in anısı: “Nuri Paşa'yı 12 atlı ile Hula'dan dayım Hamşi İsa Bey'in oğlu Ahmet Bey, yanıma getirdi. 15 gün kadar yanımda saklayıp misafir ettim. Bir kadana atım vardı, onu verdim. Elbiselerini, yamçısını, botlarını her şeyini tamam ederek yolcu ettim. Ardahanlı (Ebulhindi köyünden) Cafer'in başçılığında ve Filibeli Hilmi Bey'in emrinde olarak Peneskeri yaylasında Ermenilere karşı harp eden çetelere gönderdim. Şavşatlı Hamşioğlu Cevdet Bey refakatında Yalağuzçam'dan Bilbilan yaylasından aşarak gittiler.”

propagandalara karşı gelmektedir. Bu yerlerin kurtarılması için yüzler kişilik iki bölük asker yeter. Üç Sancak için 'Üç İl Cumhuriyeti' kurmak yerinde olur. Her halde henüz boş olan bu yerlerin çabukça işgali gerektir. Aksi halde başarı Gürcülere geçer."

Karabekir Paşa, Nuri Paşa'nın bu raporunda 3. Tümen Kumandanı Albay Rüştü Bey aracılığı ile verdiği cevapta, *"şimdilik Üç Sancak işleriyle böyle açık ve canlı şekilde uğraşmaya imkân olmadığını,"* belirtiyordu. Ayrıca Üç Sancak'ın muhtelif yerlerinde bulunan milli ve mahallî (yerli) kuvvetlerin yine yerlerinde, siyâsî kişilerin idareleri altında, oralarca düzenlenmesinden başka çare olmadığı da bildirilmişti.

O günlerde çevrelerimizde siyasi faaliyet gösteren gizli komitelerimizin varlıklarını Paşa'nın yaptığı tavsiyelerden öğreniyoruz.

3.8. Paris Konferansı: Birinci Dünya Savaşı'nı barışa bağlamak üzere 1919 Aralık ayında Paris Konferansı toplandı. Bu konferansta *"Müttefik ve müşterek devletler; Ermenistan, Suriye, Irak, Filistin ve Arabistan kesimlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasında"* oy birliği ettiler. Konferansın bir oturumunda Ermeniler de, *"Eski Rusya arazisinden Erivan ile Tiflis'in güney kesimleri, Kars ve Gence'nin güneybatısı; Türkiye'den de Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Sivas, Maraş, Adana, İskenderun illerimizle Trabzon ilinin bir kısmının (yeni kurulacak olan) Ermenistan'a verilmesi gerektiğini"* ileri sürmekte idiler.

Konferansta Osmanlı Devleti'ni temsil eden zamanın Başvekili Damat Ferit Paşa, istedikleri yerlerin Ermenilere bırakılmasına göz yumarak Arabistan vilayetlerini savunma gibi bir garip davranış göstermişti. *"Yeni Türkiye Devleti'nin Hariciye Siyaseti"* adlı eserinde Yusuf Hikmet (Bayur) Bey, Ferit Paşa'nın bu tutumuna değinerek şunları yazıyor: *"...Bütün bunlara karşılık, konferansta bulunan Osmanlı kabinesi Reisi Damat Ferit Paşa, Türklüğün haklarını koruyamamış, Ermenilerin harp sırasındaki tehcir meselesi üzerinde fikirlerini söylerken, daha önce onların caniliklerini izah edeceği yerde, eski Osmanlı kabinesini suçlu*

göstermekten bile çekinmemiştir. Ferit Paşa bu konferansta Arabistan'daki Osmanlı vilayetlerine kurtarma şaşkınlığı ile beraber, Doğu illerimizin yeni kurulmak istenen Ermenistan'a verilmesine razı oluyor, bu hareketiyle bütün Türk âleminin lanet ve nefretini üzerine çekiyordu."

O sıralarda genç bir şair olan Ardanuçlu Âşık Efkârî de, bu utanç verici duruma değinen bir değişine şöyle bağlamıştı:

*"Osmanlı ahmağı sen Damat Paşa
İşi taraladın 'Aferin' için."*

3.9. Sevr Muahedesi: Paris Konferansı'ndan sekiz ay sonra, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Nazırlarından Arap Hadi Paşa ile Şurayı Devlet Reisi Rıza Tevfik (Bölükbaşı) ve Bern Sefiri Reşat Halis'in Osmanlı Hükûmeti adına imzaladıkları Sevr Muahedesi ortaya konuldu.¹²⁸

Osmanlı Devleti'ni yıkan ve Türklüğün istiklaline son vermek isteyen bu antlaşmanın genel yapısı gibi, Doğu illerimizi ilgilendiren hükümleri de ağır ve milli onurumuzu baltalar nitelikteydi. Muahede ile Doğu illerimizde bir *"Ermenistan"* kurulması kabul edilirken, Ankara çevresine sıkıştırılan Türkiye ile bu (muhayyel) Ermenistan arasındaki sınırın çizilmesi yetkisi zamanın Birleşik Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a bırakılıyordu. Wilson, geniş arazi parçalarımızı Ermenistan'a bırakma isteği ile daha da ileri giderek Tirebolu, Gümüşhane, Erzincan, Muş, Bitlis çevrelerine de onlara *"peşkeş"* çekmek istemiştir. Aynı antlaşmanın 128'incimaddesiyle de *"Osmanlı Devleti uyuşundan herhangi bir kimse hiçbir kayda bağlı olmadan Birleşmiş Devletlerin veya yeniden kurulacak (Muhayyel Ermenistan ile Gürcistan gibi) hükümetlerin uyuşuna geçebilecek, bu devletlerin kanunları yanında Osmanlı Devleti'nin kanunları hükümsüz kalacaktı."*

Oysaki bunların yanında ve Paris Konferansı'ndan da önce Büyük Atatürk Samsun'a çıkmış, *"Ya İstiklal, Ya ölüm!"* parolasıyla Anadolu'da kurtuluş hareketi şahlanmıştı. Milli iradenin kurduğu ilk hükümet (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti)

¹²⁸ Sevr öncesinde toplanan Şûra'yı Saltanatı Artvinli Ali Rıza Paşa'nın tek başına Muahedenin kabulünü veto etmesi hakkındaki bilgi için şu kitabımıza bakılabilir: Çevre İncelemesi, Artvin İli 1, 1969 Ankara.

bağımsız bir Türkiye'nin temellerini atarken bu antlaşmaları hükümsüz sayıp Türk İstiklal Savaşı denilen “Ölüm-Kalım” dövuşüne girişmiş bulunuyordu.

3.10. Ermeni Savaşı: Sevr Muahedesi imzalanmadan önce 1920 Haziran'ında başlayıp Kars ve Oltu çevrelerindeki yerli Türk idarelerini dağıtmış, sınırlarımızdan kıtalarımıza ateşle saldırmağa başlamıştı.

Rahmetli Kazım Karabekir Paşa'nın “*Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*” adlı eserinde dediğı gibi, “*Taşnaklar, Erzurum'a, Sivas'a...*” diyerek haykırıyorlardı.

Kırzioğlu'nun “*Milli Mücadelede Kars*” kitabında (s. 40-42) yer almış bir “*Layih*a” vardır: “*Kafkas havalisinden Asakir-i Osmaniye'nin çekilmesi üzerine Cenubi Garbî Kafkas Hükûmeti namıyla teşekkül eden hükümetin murahhaslarıyız.*” sözleriyle başlayan ve İstanbul'da düzenlenip hükumete verilen layiha ve bundan ayrı belgelerde Ermenilerin işledikleri korkunç zulümler etraflica belirtilmiştir.¹²⁹ O günlerden iki yıl önce Erzincan Mütarekesi ile Rus ordularının çekilmesi üzerine Erzincan ve Erzurum'da Türklere saldıran Ermeniler 1918'de Kazım Karabekir Paşa'nın eski Kafkas Kolordusu ile ezilmiş, Erzincan ve Erzurum kurtarıldıktan sonra da Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. Mütareke ile Kafkasya'yı boşaltan ve Kolordusu lağvedilen Karabekir Paşa Batum üzerinden İstanbul'a ayrıldıktan altı ay sonra 15. Kolordu Kumandanı olarak 3 Mayıs 1919 günü tekrar Erzurum'a gelmişti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Ermenilerin saldırmalarını 7 Temmuz 1920'de protesto edip, Ermeni Taşnak Hükûmetine verdiği bir ültimatomla işgal ettikleri yerlerin boşaltılmasını istemişti. Trabzon Muahedesi ile 1918'de kabul ettikleri şartları bir tarafa iten Ermeniler, hükümetimizin bu uyarısına aldırış etmemiş, hareketlerinde ısrar göstermişlerdir. Ermenilerin bu direnişlerine karşı hükümetimiz Doğu'da Ermeni

¹²⁹ Ermenilerin yaptıklarını ayrıca şu iki eserden öğrenmek mümkündür:

1-Kars'ın Kurtuluşu'nun 50'nci yıl dönümü dolayısıyla: Kars ili ve çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1920. Ön söz ile notları ekleyen ve sadeleştiren Dr. M.

Fahrettin Kırzioğlu, 1970 Ankara Kardeş Matbaası,

2-Sadi Kocaş: Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara 1967.

savaşına başlamasını kabul ve Kazım Karabekir Paşa'yı bu sefere memur etmiştir.

Rahmetli Generalin o sırada yolladığı bir emir üzerine çevremizin Dünya savaşı muhacirliğinden yeni dönmüş yaşlı ve genç erleri göz kırpmadan gönül hoşluğu ile Ermeni Savaşı'na katıldılar. Yıkık yuvalarına yeni dönmüş yoksul ve perişan durumdaki kadınlarımızın savaşçılarımıza giyecek hazırlayıp görevli kurumlara vermeleri işinde gösterdikleri gayret burada şükranla anılmağa değer.

Ermenilerle yaptığımız bu son savaşta, aynı kumandan emrindeki Kolordumuz, 30 Ekim 1920'de Sarıkamış ve Kars'ı kurtarmış ve 7 Kasım 1920'de Gümrü'yü işgal etmiştir.

Böylece ezilen Ermenilerin barış istemeleri üzerine 2/3 Aralık gecesi Gümrü Muahedesi imzalanıp savaşa son verilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti adına imzalanan bu ilk barış ile Doğu sınırlarımız çizilip güvenlik altına alınmıştı.13 Aralık 1920 günü ise Şark Cephesi Kumandanlığı kurularak eski Kolordu teşkilatı kaldırılmıştır.

3.11. Gürcülerin Batum'u İşgaline Hareketlerine Karşı

Acarahılar: 30 Nisan 1920'de 350 kişilik bir Gürcü müfrezesi Çürüksu civarında bir köyü işgal etmişti. Bu olay üzerine Acaralı ve Çürüksulu 6.000 silahlı ile 4.000 silahsız yerli ve adına "*İslam kuvveti*" denilen Türk birlikleri toplanarak, Gürcülerin bu müfrezesinin etrafını çevirmiştir. Bu baskı karşısında bu kuvvetleri yönetenler öz memleketleri olan Türkiye'ye sonsuz bir saygı ve bağlılık beslediklerini, yurtlarına İngiliz, Gürcü, Deniki ve Ermenileri hiçbir suretle sokmayacaklarını bildirerek Gürcü askerlerini kendi hudutları içerisine dönme zorunda bırakmışlardır. Aynı gün yine Gürcüler tarafından kamyonlarla sevk edilen erzak, Acara Suyu'nda yerli ahali eliyle alıkonulmuş ve dağıtılmıştır. Bu karşı koymalarda ve bundan sonraki yerli kuvvetlerin hareketinde Hulali Haşimoğlu kardeşlerin büyük rolleri olduğu muhakkaktır.¹³⁰

¹³⁰ Şavşatlı Necip Bey (Acar) bana verdiği yazılı anılarında bu hareketleri ile kendisinin Halit Bey tarafından Türk Ajansı olarak Tiflis'e gönderilmesi hakkında özetle şunları anlatmaktadır: "*İlk Türk çeteleri (1914-15 yıllarında) Rus hududunu geçtiği zaman Batum'a pek yakın Kabandibi denilen yere inmişlerdi. Acaralı*

Resmî kaynaklardan öğrendiğimize göre, Mayıs 1920 ortalarında Gürcü kuvvetlerinin Batum'ı işgal teşebbüsleri de Acara

dayılarım Cemal ve Temür Beyler bu çetelerimize el altı yardımlarda bulunmuşlardı. Bundan sonra, Acara'dan topladıkları yerli kuvvetlerin başında bizzat kendileri ve Temür Bey'in oğulları Şevket, Hasan, Derviş, İsrâfil, Selim, İbrahim, Kazım; Cemal Bey'in oğulları olan Hamdi, Sabit, Celil Batum'daki Gürcü, Ermeni ve Ruslardan kalan bazı kuvvetlere karşı harp ederek günlerce uğraştıktan sonra Batum'u ele geçirdiler. Bu savaşlara Halit Bey'in askerleri de katılmıştı." Halit Bey'in emri ile Necip Bey bir ara Türklere karşı Gürcülerin ne durum takındıklarını tespit etmek üzere Tiflis'e gönderilmişti. Mondros Mütarekesinden sonra çevre boş kalınca Necip Bey kendi teşebbüsü ile Şavşat'ta Kaymakamlık görevini üzerine alıp, İngilizlerin gelişleri ile de bu görevi yürütmüştü. Tiflis'e gidince amcası Rıfat Bey yerine geçmiş oldu. Necip Bey Tiflis'e gidişini ve ondan sonraki olayların anısını şöyle anlatıyor: "Gizlice Tiflis'e kadar gittim. Vazifem: Gürcülerin ne durumda olduklarını, Ermenilere yardımcı olup olmayacaklarını, kendilerinin bizimle harp etmeye niyetleri olup olmadığını anlayıp Halit Bey'e bildirmektir. Şavşat'a döndüm. Halit Bey'e yazdığım rapor Ardanuç'ta Gürcülerin eline geçti. Gürcülerin Ardanuç Kaymakamı olan Ardanuçlu Dede Bey raporu Gürcüceye tercüme ederken, içinde zararlı bir şey olmadığını sadece Halit Bey'e selam-sabah yazıldığını söylemiş ise de, mektubu Halit Bey'e götüren postacılarıma Gürcüler dayak atarak gerçeği söylemişlerdi. Bunun üzerine bir Gürcü yarbayı Ardanuç'tan Şavşat'a gelip beni yakalamak istedi. Tabii ırır edip saklandım. Bir ay sonra da Gürcüler çekilmişlerdi."

1884 doğumlu Necip Beyle geçen 1970 yazında İstanbul'daki son görüşmemiz sırasında söz yine bu konuya gelmişti. Kendilerinin ve bazı Artvin ve Ardanuç ileri gelenlerinin neden Gürcülere karşı koymadan onların idarelerini kabul ettiklerini sordum. O da Artvinli ağaların düşündüklerini yansıtarak bana şunları söyledi: "Ermeniler İngiliz, Amerika ve Rusların türlü yardımları ile çok kuvvetli durumda idiler. Türk askerinin yardımı olmadan çok tehlikeli gördüğümüz Ermeni taarruzlarına karşı durulamayacağı belliydi. Gürcüler zayıftı. İşgallerinin de çok kısa süreceğini duyuyorduk. Tek çare, İngilizler çekildikten sonra Gürcü işgalinde kalmaktı. İngilizlerin de bizi Gürcülerle tutuşturduktan sonra araya girip silahlarımızı elimizden almak ve sonra Batum limanında Ermenilere peşkeş çekmek istediklerini öğrenmiştik." Ayrıca İngilizler, Gürcüleri Şavşat, Artvin ve Acara'ya sevk ederken çok gizli olarak Ermenilere yardım ediyorlardı. "Ben bunları Tiflis'te bulunduğum günlerde Bakülü bir Türk'ten de işittim... Necip Bey, Gürcü işgalindeki Şavşat Kaymakamlığı sırasında akrabasından Kaya (Şenol) Bey'i, Batum İslam Cemiyetine Şavşat temsilcisi göndermişti. Bursa'da bu husustaki bilgisine başvurduğum Kaya Bey de bana şunları anlatmıştır: "Necip Bey, Batum'daki İslam Cemiyetine etraftan delegeler gittiğini duymuş, beni de Şavşat delegesi olarak oraya göndermişti. Batum'a gittiğimde cemiyet azaları kaçıp savunmuşlardı. Batum yerlilerinden Alikoğlu Zekeriya Bey'in oğlu Tufan Bey'in verdiği haber Azerbaycan'dan gelen murahhasların da kaçtıklarını göstermişti. Ben de Şavşat'a döndüm."

ve Çürüksu ahalisince geri atılmıştır. Kuvvetli bir yerli müfreze Gürcüleri Yukarı Acara'nın merkezi Hula kasabasından kovmuştur.

Batum'daki Rum ve Ermeni tüccarları eşyalarını bu durum karşısında İstanbul'a kaçırmak üzere telaş içinde kalmışlardır. Hamallar bu eşyaları taşımamağa karar verdiklerinden bütün eşyalar gümrüklerde yığılıp kalmış durumdadır. Bundan sonraki 30 Mayıs 1920 olaylarına gelince, Gürcüler, Çürüksu'dan tamamıyla eski hudutlarına çekilmişler, bu hudut yerli kıtalar tarafından işgal edilmişti.¹³¹ Acar'daki yerli kuvvetlerin Gürcülerin erzak ve cephanelerini, taşıt araçlarıyla birlikte ellerine geçirmişlerdir.

Bundan birkaç gün sonraki urum ise şudur: Kars çevrelerinden Batum'a Ermeni muhacirleri gelmektedir. Acarlılar¹³² bir Gürcü müfrezesini Hula yakınlarında kuşatmışlardır. Bu kuşatma sonunda Gürcülerden 11 subay, 450 asker esir edilmiş, 2 top, 300'den artık tüfek, 4 makineli tüfek ile 48 hayvan ve pek çok ilaç ganimet olarak alınmıştır.

3.12. Gürcistan Kuvvetlerinin Batum ve Çevrelerimizi İşgali: Gürcü kuvvetleri 1 Temmuz 1920 günü Batum şehrini işgal etmişlerdir. Bu işgal olayı, İngiltere'nin Doğu'da artık bir sükût dönemine girdikleri şeklinde mütalaa edilmişti. İngiltere'nin özellikle Ermenileri gereği gibi donatıp silahlandırdıkları o günlerde apaçık belli olmuştu. Gürcülerin ilk günlerde Batum'daki kuvvetleri bir piyade Alayı, bir kale alayı ve bir de süvari alayından meydana geliyordu.

Kars'ın Ermenilerden zaptından önceki günlerde (17 Ekim 1920) dahi Gürcülerin Ardahan'a kuvvet sevk ettikleri görülmüştür. Bu kuvvetler Posof üzerinden Ardahan'a geçerken, Posoflulardan bazı kimselerin Gürcülere karşı koydukları söylenir. Bu sıralarda, Necip Acar'ın dayılarından ve Temür Bey'in ağbeyisi İsa bey Şavşat'ta bulunuyordu. İsa Bey, Posofluların bu karşı koyma davranışları yanında, Posof'un Hosbiye köyünden (adının Mehmet Bey olduğu sanılan) birinin de Gürcülerin tarafını tuttuğunu öğrenmişti. O adamın İsa Bey'in direktifi üzerine temizlendiği

¹³¹ Temür ve Cemal Beylerin önceki dipnotta Batum'u elde etmeleri ile ilgili olay.

¹³² Yine aynı iki kardeşin yönettiği yerli kuvvetlerdir.

söylenir. Bu nedenle olacak, Gürcüler Şavşat'ı da işgal ettikten sonra İsa Beyi ve hemşiresi (Necip Bey'in annesi) Nazime Hanım'ı tevfik ederek Ardahan'a sürdüler.¹³³

Aynı günlerde, Şavşat'taki okulun öğretmenliğini ve Müdürlüğünü yapan Şavşatlı Zihni Bey (Ural)¹³⁴ de tevki edilmış, Ardanoç'a gönderilmişti.

İsa Beyle hemşiresi Ardahan'a gönderilinceye kadar Necip ve Kaya Beyler Ardahan'a varıp, Edegöl köyünde Gürcistan mümessili Caferidze'yi buldular. Bu Gürcü Mümessiline: *"İsa Bey ve Zihni Bey Türkiye'ye meylediyorlar diye tevki edildiler. Bu gibi tevkipler ileri için iyi netice vermez."* denildi.

Bu görüşme üzerine Caferidze Ardanoç'a telefon ederek Zihni Bey'i serbest bıraktırmıştır. İsa Bey ile hemşiresi ise Ardahan'da Derindere denilen yerde Kürt çadırlarında muhafaza altına alınmışlardı. Onlar da serbest bırakıldı.

Zihni Bey serbest kalınca, Oltu postanesinden Ankara'ya, işgal kuvvetlerinin yaptıklarını anlatan ve çevre halkının Anavatan'a bağlanma isteklerini belirten aşağıdaki telgrafi çekiyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisinin 25 Ağustos 1920 günü toplantısında okunan telgraf şudur:¹³⁵

"Gürcüler Batum'u işgal eder etmez ilk icraat olarak Cemiyet-i İslâmiye'yi dağıttılar. Azaları aleyhinde takibata başlayarak cümlesini kaçmağa mecbur ettiler. Kayıtsız şartsız ilhakı kabul etmeyerek İslâm Gürcistan'ı fikrinde ısrar ettiklerinden dolayı Bekirzade Mehmet Beyi vurdular. Hamşizade İsa Beyle hemşiresini evlerinden silahlı kuvvetlerle çıkarıp Ardahan'a sürdüler. Gürcü Hükümetini zorla kabul ettirmek maksadıyla ahalinin reylerini süngü kuvvetleriyle almak üzere bizi kaza merkezine yığdılar. Beni, muhalefet ediyorum bahanesiyle hapsedtiler. Bütün bu haller ne kadar tesirli bir baskı ve tehdit altında bulunduğumuzu izaha kâfidir

¹³³ 1940 yıllarında Şavşat'ta ölen Nâzime Hanım, iyi at binen, gayet ustalıkla silâh kullanan bir *"Osmanlı Hanımı"*dır

¹³⁴ 1950-1956 arasında Artvin Milletvekili olan rahmetli Zihni Ural.

¹³⁵ Yakın Tarihimiz dergisi, (1963), Sayı 51, 14 Şubat, 1963

sanırım. Şimdi, umum ahali Büyük Millet Meclisi Hükûmetine ve Anavatana dehalet ettiklerinin iblağına beni memur ettiler.”

3.13. Türkiye-Gürcistan Arasındaki Siyasî Temaslar:

Gürcistan Milli Komitesinin kurmuş olduğu (Trabzon Muahedesinde de görülen) hükümet, Simon Medivani (Movi-Divânî, Mîr-Divânî) adlı birini Ankara Sefiri olarak 17 Ocak 1921 günün Ankara'ya göndermişti. Bu Sefiri olarak 17 Ocak 1921 günü Ankara'ya göndermişti. Bu sefir Mustafa Kemal Paşa'ya itimatnamesini 8 Şubat 1921 günü sunmuştur. Ertesi günü de Türk-Gürcistan dostluğu anlaşması imzalanmış oldu. Aradan 10 gün geçtikten sonra Bolşevik Rusların Gürcistan'a savaş ilân ettikleri duyulmuştu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Gürcistan arasında dostluk kurulunca Gürcistan işgalinde bulunan Ardahan ve Artvin'in boşaltılması tekliflerimiz başlamıştı. Birkaç gün süren temaslar sonunda Gürcü Sefirinin oyalanmalarla işi geçiştirmek istediği anlaşılmış, bu konu üzerinde Gürcistan'a nota verilmesi gerekmişti.

İlk nota 22 Şubat günü verilmişti. Buna cevap alınamadığı için, ikincisi ültimatom şeklinde ve 22/23 Şubat gecesi bitmek kaydıyla tekrarlanmış oluyordu. Bir yandan da (bundan sonraki sayfalarda görülen 2 numaralı belge ile) Türkiye Büyük Millet Meclisi Ardahan ve Artvin'in işgali için Hükûmetine tam yetki vermişti.

Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti yazarı Yusuf Hikmet Bey (Bayur) de o günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın Gürcü sefirine “*şifahen sert bir ültimatom verdiği*” kaydeder.

Yeni Türkiye'nin yurdumuzu işgalden kurtarma yolundaki azmini pek güzel yansıtan, Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey tarafından Gürcü Hükûmetine verilmiş son notalı metnini, yakın tarihimizin önemli belgelerinden biri olarak tıpkı deyimi ile aşağıya alıyoruz.¹³⁶

“Dün zatiâtilerine takdim şerefiyle mübahi olduğum notada, bugün Gürcistan Cumhuriyetinin Ardahan ve Artvin kazalarını

¹³⁶ Cevdet Kerim (İncedayı), İstiklâl Savaşı Konferansları, s. 110.

muhtevi olan Ardahan sancağının tarafımızdan tekrar işgaline muvafakatini mutazammin hükümet-i matbuanızdan bir cevap alamadığım takdirde, keyfiyet-i iadenin mevk-i tatbika vaz'ını ve himaye ve temin için lazım olan tedabir-i askeriyeyi ittihaz mecburiyetinde kalacağımızı bildirmiştım.

Gece yarısı olduğu halde, el'an matlûb cevab-ı muvafakati alamadığımdan, Şark Cephemiz Başkumandanının maruzzıkr (sözü geçen) menatıkın (muntıkaların) Anavatana avdetini temin hakkında talimat aldığını zatîâlilerine bildirmek mecburiyetindeyim. Bu münasebetle zâtîâlilerine talebimizin ne kadar muhîk (haklı) ve milletlerin bizzat tayin-i mukadderatı prensibine ne derece muvafık olduğunu hatırlatmak isterim. Bu hususta bilhassa, talebimizin kat'iyen kendi hukuk ve menafîine (menfaatlerine) tecavüz olmayıp bilakis 1878 sene-sinden beri Çarlık ile aramızda açık kalmış olan bir hesabın tesviyesinden, İngilizlerce vücuda getirilmiş olan gayri tabîî bir vaziyetin tashihinden başka bir şey olmadığını Gürcü milletinin bilmesi için kayda lüzum görüyorum. İngiltere Hükûmeti 30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütarekeden (Mondros) sonra işgal ettiği işbu, menatıklı, hemen tamamen Müslüman ve Türklerle meskûn olduğu halde, bilâhare tahliye ederken hükûmetinize hediye etmek suretiyle, Gürcistan ile Türkiye arasında bir zemin-i ihtilaf açmak istemişti. İttihaz ettiğimiz karara tevfikân suret-i hareketimizin esbabı (sebepleri) berveçhi âtidir (aşığıdadır):

Evvelen (1): Mevzu-i baha olan arazi, tarafımızdan Ayastafanos Muhedenâmesiyle Çar Rusya'sına terk edilmiş ve Berlin Muahedenâmesi de bunu teyit eylemişti. Ayastafanos Muahedesinin 19'uncu maddesi ver veçhi âtidir:

Haşmetlû Rusya İmparatoru tarafından Bab-ı Âli'den talep ve Bab-ı Alice de tesviyesi taahhüt olunan tazminat-ı harbiye ve zarar ve ziyan berveçhiâti akşamdan ibarettir. (Bu cümleyi bir milyar 410 milyon ruble tutan uzun hesabat takip eder ve badehu mezkûr madde berveçhi âti devam eder): Türkiye'nin içinde bulunduğu müşkülât-ı maliyeyi nazar-ı dikkate alan Rusya İmparatoru Zât-ı şahanenin (Padişahın) arzularına da muvafık olarak fıkra-i sabıkada tatad edilen meblâğın büyük bir kısmına mukabil berveçhi âti arazinin kendisine terkine muvafakat eder.

a) Tolçî sancağı ilâh.

b) Ardahan, Kars, Batum, Bayazıt ve Sangolaks'a kadar olan arazi.

c) Bunlar Rusya Hükûmetine bir milyar dört yüz on milyon rubleye mukabil terk edilmiştir.

Berlin Muahedenâmesi malûm-i âlileri Ardahan, Kars ve Batum'un terkin tasdik ve teyit ederek Bayazıt'ı Türkiye'ye iade eyledi. İşte böyle acîp bir pazarlık ile galip Çar bir milyar yüz milyon rublelik muhayyel bir borç mukabilinde, bir milyon mütecaviz nüfusu, mağlûp Sultan'dan (2. Abdülhamid) cebren ayırdı. Rus ordusunun şîn-âver harp ve mücadelesine rağmen cesur ve metin kalmış ve âdi bir meta gibi satın alınmış olan bu menatık ahalisi kan ağlayarak kuvvetin bu galebesini kabul ile Çar boyunduruğuna boyun eğdi.

Sâniyen (2): Bu ahali ekseriyetle Türk ve Müslümandır. Müslüman anasır (unsurlar) lehin-de tarafgirlik isnadı şüphesiz mümkün olmayan 1917 Rus istatikleri berveçhi Âti miktarı göstermektedir.

Müslüman 700.000, Ermeni 200.000, Rum 40.000, Rus 30.000

Gürcü 15.000

Sâlisen (3): 1918'de Sovyet Rus Hükûmeti, Çar Hükûmeti tarafından yapılmış olan bu tecavüzü tamir ettikten sonra, işbu menatık ahalisi kemal-i tehâlükle hâşîşle (can atarcasına ve istekle) Anavatana avdet için rey verdi.

Râbian (4): İngiltere Hükûmeti işbu memleketleri tahliye ve kurun-i kadime (eski çağlar) müstebitleri gibi Ermeni ve Gürcü Hükûmetlerine hediye olarak tevdiye etti. Bu esnada işbu menatık ahalisinin tebeddül (değişiklik) hakkındaki fikirlerini hiçbir kimsenin hatırına gelmedi. İngiltere'nin bu meselede kendisi için pek kıymetli olan icra-yi hüküm için parçalamak, düsturuna tevfik-i hareket ettiği şüpheden vâresetedir. O zamanlardan beri Türkiye ile Gürcü ve Ermeni Hükûmetleri arasındaki münsebâtı işkâl ve teşviş eden (güçleştiren, karıştıran) lâ-yuad (sayısız) itirâzat (itirazlar) berveçh-i bâlâ (yukarıdaki) maruzâtımızın en iyi delilleridir.

*Hâmisin (5): Yeni tebaasının (çevremiz halkının) kendi hâkimiyeti altında yaşamaktan mütevellid nefret ve istikrahını bilen Gürcü Hükûmeti bunlara karşı son derece şiddetle hareket etmek mecburiyet-i dâimesi altında bulunuyordu.*¹³⁷

*İcâbi halinde (gerekince) mâruzzikr (sözü geçen)menatık (Ardahan, Artvin) ahalisinin Anavatana karşı mevcut temâyülât-ı sadakat-kârîsini (sadık eğilimlerini) boğmak için mecburiyetinde kaldığı muamelât-ı zecriye (zor kullanma) listesini kendilerine tevdi edebiliriz. Bu vesile ile ihtiramât-ı fâika.*¹³⁸

Notanın son paragrafında görüldüğü gibi, Türk Hükûmeti, Ardahan ve Artvin çevreleri ahalisinin Anavatana bağlanma istekleriyle Gürcü işgal idaresine karşı duyduklarımızın “*Anavatana karşı mevcut temâyülâtı sadakat-kârîğu nefret ve ikrahlığa ilişkin belgelere dayalı bilgilerin elinde bulundurduğunu da açıklamış oluyordu. Ayrıca halkısını bozmak için (Gürcülerin) başvurma zorunda kaldığı sıkı ve zorlayıcı tedbirler*” yoluna gittiği de açıkça ortaya konulmuş oluyordu.

Şimdi, Ardahan ve Artvin’in Türk ordusu tarafından nasıl işgal edildiğini ve kurtuluş ile Anavatana bağlanma tarihlerini belirten başlıca resmi belgelerin neler olduğunu izleyelim.

3.14. Kurtuluş ve Anavatana Kavuşma: Ermeni savaşı sonunda Kars kurtarılıp, Şark Cephesi Komutanlığı kurulduktan (13 Aralık 1920)

Sonra eski 15. Kolorduyu zafere ulaştıran Kazım Karabekir Paşa, artık cephenin kumandanı olarak karargâhı ile Kars’ta bulunmaktaydı. Cephe kumandanı, bundan sonra, Üç Sancak’tan olup Gürcü işgalinde kalan Ardahan ve Batum’u da kurtarma faaliyetine girişmiştir.

Paşa, o günlerin siyasi durumunu ve olaylar zincirini değerlendirmekte ve Ardahan-Artvin çevrelerini-sulh yoluyla işgali zamanı geldiğini Ankara Büyük Millet Meclisi Hükûmetine empoze eder raporlar göndermekteydi.

¹³⁷ Tevkiflere işaret.

¹³⁸ Gürcistan’ın verdiği cevap bundan sonra 7’nci belgede görülebilir.

Ankara Hükûmet, Meclise yaptığı teklifle ilgili olarak tam yetki alıp, Gürcü işgalinde bulunan yerlerin boşaltılmasını bir nota ile Gürcistan Hükûmetine bildirirken, bir yandan da Şark Cephesi Kumandanlığına bu yerlerin silah kuvvetiyle de olsa işgal edilmesini emrediyordu. Resmî belgelerindeki bölümde görülen son hükümet ultimatomonun süresi 22 Şubat 1921 gece yarısında bitmiş oluyordu. Gürcistan Hükûmeti, hükümetimizin belirttiği saatte Ardahan ve Artvin'deki işgal yerlerini boşaltarak askerini çekmiş ve 23 Şubat 1921 günü sabahına kurtuluş tahakkuk etmiştir.

Kazım Karabekir Paşa, bu mutlu olayı 23 Şubat günü yayınladığı bir emirle Kolordularına bildirirken Ankara Hükûmetine de aynı gün durumu bir telle arz etmişti. Paşa'nın Kolordulara gönderdiği yazı şudur:

a) Ahali-i İslamiye ile meskûn Ardahan ve Artvin kazalarının Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine terk edilmesi hususunda Gürcistan Cumhuriyeti nezdinde vuku bulan teşebbüsümüz muvaffakiyetle n neticelenmiş ve mezkûr kazaların bize terk edildiği bugün 23-2-1337 saat 4.45 evvelde Gürcü Sefiri tarafından Ankara'da Hariciye Vekilimize resmen bildirilmiştir.

Bu sebeple Ankara Hükûmeti ile Gürcü Cumhuriyeti arasında mevcut münasebat-ı dostane yetid ve takviye edilmiştir. Ardahan'daki Gürcü memurin-i Mülkiye ve askeriyesi 23-2-1337 (1921) sabahından beri Ahıska'ya çekilmek üzere kasabayı terk ve sancağı tahliyeye başlamış ve aynı zamanda Ardahan'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti namına orada bulunan mümessilimiz ahalinin tezahürat-ı vatanperveranesi arasında idare-i hükümeti tesis eylemiştir. Bugün alessabah Ardahan Livasına (Sancağına) dâhil olan kıtaat-ı askeriyemiz geçtiği yerlerde sancak ahalisi tarafından pek samimi ve hararetili hissiyat-ı vatanperverane ile istikbal edilmiştir.

Ardahan Livasının öteden beri Müslüman ve Türk olan ahalisi bu haberle öz millet ve hükûmetine kavuşmuş ve iltihak etmiş oluyor. Zaten bu itibarla bu mıntika bir hakk-ı meşrûumuz idi. Bugün bu gayeye muvaffakiyet ve mazhariyet milli birliğimizin kudret ve satveti karşısında ümidbahş atilerin idrakine bir delildir. Binaenaleyh Ardahan ve Artvin kazalarının öz memlekete

iltihakından mütevellit menatik ve merakize tebliğ ve tebşir edilmesi lazımdır. Bu muvaffakiyetli günü idrakten dolayı Kars Mevki-i müstahkeminden bugün 23-2-1333 saat 2 zevalde yirmi bir para top endahtı suretiyle ilan-ı şâdumânî edilecektir.

b) Gürcistan'da Tiflis cephesindeki muhaberat devam ediyor.

c) Taymis gazetesinin verdiği malumata nazaran Amerika Hükûmeti Müttefikler tarafından vaki olan Londra Konferansına ikinci daveti dahi kabul etmemiştir.

Kazım Karabekir Paşa'nın daha önce irtibat memuru olarak Ardahan'a gönderdiği İhtiyat Mülazımı (Teğmen) Filibeli Hilmi Bey, 23 Şubat sabahı Ardahan'a Türk Bayrağını çekmiş ve ilk Türk idaresini kurmuştu. Paşa, *"yakında Artvin de işgal olunacaktır"* demişti. Trabzon'dan gelecek olan İstanbul-Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) Bey, Artvin'e kıtasıyla gelinceye kadar 23 Şubat'tan sonra aradan 3,5 gün geçmiş olacaktır.

3.15. Batum'u İşgalimiz ve Moskova Muahedesi: Şark Cephesi Kumandanına verilen 9 Mart 1921 tarihli Erkânı Harbiye (Genel Kurmay) Reisliği emriyle Ahılkelek, Ahıska ve Batum'un hemen işgal edilmesi istenmişti. Bu emir üzerine 11 Mart 1921 ögesinde Batum, 7'nci Alayımızın bir Taburu tarafından işgal olunmuştur. O günlerde Gürcü kuvvetleri Batum kuzeyindeki yerlerde Bolşevik Rus kuvvetleriyle savaşı halindedir.

Ankara Hükûmetinin kararı 12 Mart gününün gecesi Kazım Karabekir Paşa'ya bildirilmiş, işgal olunan Ahılkelek, Ahıska ve Batum'da Ankara Hükûmeti adına memurlar tayini yapmıştır. Böylece işgal müfrezelerimizin kumandanları aldıkları yerlerin hükümet amiri olmuşlardır.

Batum'un işgali üzerine Menşevik Gürcü Hükûmeti memurları 15 Mart günü vapurla Batum'dan kaçmışlardır. Gürcü halkı da Bolşeviklik ilan ettiğinden Gürcistan'da şimdiki Sovyet Rusya'nın o zamanki idaresi başlamış oluyordu. Ve böylece Ankara'da iki ayrı Gürcistan Hükûmetinin sefirleri olarak bulunan Midivani kardeşlerin bu görevleri tarihe karışmış oldu.

Ahılkelek 14 Mart'ta 9. Tümenimizin Süvari Bölüğü tarafından işgal edilmiş oluyordu. Ankara Hükûmetinin Gürcistan

Mümessili olarak Tiflis'te bulunan Kazım Bey (Dirik) 17/18 Mart gecesi Batum'da Türk Hükûmet idaresini kurdu. Aynı zamanda Bolşevik Batum halkı da kendi Hükûmetlerini kendi aralarında kurdular.

Bu sırada Bolşevik Batumlular Türk Sefarethanesini muhasara ederek silahla karşı koymakta iken bir subayımız şehit olmuştu. Kıtalarımız da Batum tabyalarını işgal etmişlerdir.

Gürcüler 22 Mart 1921 Batum'da bizim Baruthane karşısındaki bir piyade bölüğünden ibaret müfrezemize taarruz etmişlerdi. Bir kırmızı süvari Alayı da bu saldırıda Gürcülere yardımcı olduğundan bölüğümüz teslim olmuş, sonra hepsi şehit edilmiştir. Şehitlerimiz 22 erdir. 26 yaralı, 46 da kayıp vardı.

Moskova Muahdesi 16 Mart günü imza edilmişti. Bu Muahedenin Büyük Millet Meclisinde onaylanması 27 Mart'tadır.

Muahedenin 2. Maddesine göre Türkiye, Batum şehrini boşaltıp Gürcistan'a teslim ediyordu. Birinci maddenin ikinci bendi ile de kuzeydoğu sınırimız şöyle tespit edilmişti:

“Karadeniz kenarındaki (Hopa'nın) Sarp köyünden başlayıp, Hedis-meta Dağı ile Şavşat-Kanlıdağ su ayrımı çizgisinden geçen Ardahan ve Kars sancaklarının kuzey sınırı Avaris ile Arpaçay ve Nejni-Karasu-Aşağı karasu kavşağına kadar Aras Nehri talveklelerini takip eden çizgidir.”

Batum'un boşaltılması Muahedenin 2. Maddesiyle de şartlara bağlanmıştı. Birinci maddede belirtilen sınırı kuzeyinde kalan ve Batum kazasını içerisine alan arazinin hâkimiyet hakkı Gürcistan'a bırakılmıştı. Aynı madde ile tespit edilen şartlar şunlardır:

Tayin olunan yerlerin ahalisi, her cemaatin harisi (kültürel) ve dini hukukunu zimam altına alan ve kendilerine bu arazide ahalinin istediği arazi ve usul-i idaresini vaz'a imkân hırakan mevziî ve idari geniş bir muhtariyetten müstefit olacaktır.

“Türkiye'ye, Batum Limanı vasıtasıyla vaki olacak ihracat ve ithalatta her nevi emtia ve mevad için gümrüksüz, hiçbir mâniyasız ve her hakk-ı resimden ari serbest transit ve Batum limanından masrafsız ve ücretsiz istifade hakkı temin olunur.”

Bu sonraki haklarımızın kullanılmadığını da belirtmek gerekir.

3.16. Kurtuluş Gününü Belirten Belgeler: Elli yıldan beri Artvin, Borçka ve Şavşat kasabalarımızda kurtuluş yıldönümlerinin 7 Mart günlerinde kutlaması, yanlış bir takvim hesabı¹³⁹ dolayısıyla, gelenek halini almıştır.¹⁴⁰ Hatta yine bu gelenek icabı, Artvin merkezindeki resmî bir ilkokulun adı 1950'den sonra 7 Mart'a çevrilmiştir, Borçka'da bir gazete, Şavşat'ta bir Dernek aynı adı benimseyip almışlardır.

Yazarlarının görüş ve tartışmalarını bir yana bırakıp, 23 Şubat 1921 gününün gerçek kurtuluş gününü olduğunu belirten tarihi resmî belgeleri aşağıya alıyoruz.

Belge: 1- Atatürk, Büyük Nutuk c.2, s. 41:

Umumi muntaka itibariyle temas halinde bulunduğumuz Gürcistan ile cari muamele ve münasebet hakkında da kısa bir malumat vereyim. 1920 senesi Temmuz'unda, Batum, İngilizler tarafından tahliye edilince Gürcüler hemen işgal ettiler. Bu keyfiyet Brest-Litovsk ve Trabzon Muahedelerine muhalif olduğundan, 25 Temmuz 1920'detarafımızdan protesto edilmişti. 8 Şubat 1921'de Ankara'da itimatnamesini takdim etmiş olan Gürcü sefiriyle de Türkiye-Gürcistan Muahedesi için müzakere başlamıştı. Nihayet 23 Şubat 1921'de verdiğimiz kat'i bir ultimatom üzerine Ardahan, Artvin ve Batum'un tarafımızdan işgaline muvafakat olundu. Batum işgali bu tarihten 15 gün sonra vaki oldu. Bilahare Moskova Muahedesi mucibince Batum tahliye ve fakat işgal eylemiş olduğumuz akşam-ı sairenin Anavatana merbutiyeti teyit olundu.

¹³⁹ Kurtuluş günlerini kovalayan 26 Şubat günü Artvin'e giren Binbaşı (Yenibahçeli) Şükrü Bey'in yetkisiyle Kaymakam vekilliğinde görevlendirilen Artvinli merhum Ömer Kamil Bey, (Küntay) ertesi yıl 23 Şubat gününe eski Rumî takvimdeki gün farkını eklemek suretiyle 7 Mart tarihini tespit etmişti. Bu tespit işini 1952'lerde Artvin'de bana Artvin'in şimdi göçmüş olan eski yaşlılarından birkaçı söylemişti. Oysa daha önce, İstanbul Osmanlı Hükümeti, 1918 Şubatında eski takvimle olan gün farkını kaldırıp, o yılın 18 Şubat gününü 1 Mart olarak kabul etmişti.

¹⁴⁰ "Çoruk-Şavşat (1945)", "Kurtuluş ve Anavatana kavuşma Anlamı (1947)" ve "Yakın Yurt (1950)" adlı kitaplarımda resmî vesikaları görmeden ve Muvahhit Zeki Bey'in 1927'de basılan "Artvin" adlı kitabındaki kayda göre 7 Mart gününü kaydetmişimdir. Bu hatayı şimdi düzeltmek gerekiyor.

Belge 2: Harp Tarihi Vesikaları arşivinden fotokopisi alınan ve elimizde bulunan vesikanın metni şudur:

Şark Cephesi Kumandanlığına (Şifre telgraf)

Ankara 22. 2. 37 (22 Şubat 1337/1921) saat 2 evvel

a) Bu gece 21.2.37/22.2.37’de Büyük Millet Meclisinde vukua gelen müzakere neticesinde Meclis, Ardahan ve Artvin kazalarının işgali ve Batum’un bilahare ara-yi ammeye müracaat etmek üzere şimdilik işgalinde sarfınazar olunması ve bu menatıkı işgal için müsademeye mecburiyet hâsıl olursa Ahılkelek havalisine de kuvvet sevkiyle işgal olunacak mahallerin taht-ı temine alınması hususunda Heyeti Vekileyet salahiyyet-i tamme vermiştir.

b) Hariciye Vekâletinden bir sureti zatı devletlerine gönderilen nota ile Ardahan ve Artvin kazalarının 23.2.37’de işgal olunacağı Ankara Gürcü Sefaretine tebliğ olunmuştur.

c) Binaenaleyh Gürcülerin mezkûr iki kazayı tahliye ile bize teslim 23.2 tarihinden evvel muvafakatleri me’mul olduğundan lüzumsuz müsademeye mahal vermemek için 22.2’de (22 Şubat’ta) elyevm Gürcülerin taht-ı işgalinde bulunan araziye tecavüz edilmeyerek, yalnız kıtaatı yürüyecekleri hedefleri istikametinde, bu andaki hudud-i itibari gerisine yaklaştırmakla iktifa olunması ve Gürcü Mümessilimiz Kazım Bey (Dirik)¹⁴¹ doğrudan doğruya muhabere ederek, Gürcülerin arzu ettiğimiz araziyi tahliye muvafakatleri halinde bu tahliye keyfiyetinin 23.2 sabahından evvel mahallelerine tebliğ ettirilmesinin temin buyurulmasını ve böyle bir halde Artvin’i işgal edecek kuvvetlerimiz Borçka üzerinden yürümeye mecbur ise bir sû-i tefehhüme mahal kalmamak için bu hususta evvela Gürcü Hükûmetiyle anlaşılmasını rica ederim.

d) Gürcü Hükûmeti teklifimize muvafakat etmediği halde, elyevm Gürcü istilasında bulunan Selese¹⁴² akşamını silah kuvvetiyle işgal etmek için 23.2.37 sabahından itibaren harekâta devam olunacaktır. Bu harekât esnasında bilhassa bir meydan

¹⁴¹ Kazım (Dirik) Bey, o sıralarda Tiflis’te Türk Hükümetinin mümessili olarak bulunuyor.

¹⁴² Selase: Elviye-i Selase parçalarından olan yerler.

muharebesi vukuu ihtimaline nazaran ittihaz-ı tedabir buyurulması arz olunur. Harekât Şubesi 1826 numaralıdır. Fevzi (Çakmak)¹⁴³

Kapadım 22.2.37 saat 2.25 evvel, Mehmed Cevad.

Belge: 3 - Cephe Telgrafı, 23.2.(13) 37

Şark Cephesi Kumandanlığına

Ardahan ve Artvin'i istihlâs eden ordumuzun kahraman kumandanlarına, zabitan ve efradına en büyük şükranlarımı takdim ve temadi-i muvaffakiyatını temenni eylerim. (imza) Fevzi (Çakmak)¹⁴⁴

Belge: 4 - Aynı dergide yayınlanmış olan ve Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir imzasını taşıyan Ankara'ya yazılmış telgrafta:

“23 Şubat 37 (1921) sabahı Ardahan'a Osmanlı Sancağı çekildi.” denilmektedir.

Belge: 5 - Ankara'da çıkmakta olan Hâkimiyeti Millîye gazetesinin 23 Şubat 1337/ 1921 Çarşamba günü ve 116 numaralı nüshasının baş sayfasında şunlar yazılıdır:

Şanlı Hilal, Ardahan ve Artvin'de.

“Gürcistan Hükûmeti 23 Şubat 337 bugün, bilcümle memurin-i askeriye ve mülkiyesinin Ardahan ve Artvin'den geri çekilerek bu iki kazayı kâmilten tahliye emretmelerini emreylemiştir. Kıtâatımız bugün mezkûr kazaların cenup hududuna dâhil olacaklar ve şimal hudutlarına kadar ilerleyerek Ardahan ile Artvin kazalarını işgal eyleyeceklerdir. Ardahan'daki murahhasımız dün akşam Gürcü sancağı indirilir indirilmez Osmanlı sancağını çekerek, hükümetimiz memurini gelinceye kadar Ardahan'ı muvakkaten idare etmek emrini almıştır. Artvin'de henüz emir verecek memurumuz yok ise de, vatanperver ahalinin bu vazifeyi kendiliklerinden ifa edeceklerine şüphemiz yoktur. Demek bugün Ardahan ve Artvin'de

¹⁴³ Fevzi (Çakmak) Paşa o sıralarda Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin “Heyeti Vekile İcra Reisi ve Müdafaayı Milliye Vekili”dir

¹⁴⁴ Bu vesikanın fotoğrafı Harb Tarihi Vesikaları der, 1964 Eylül, 49. sayısında yayınlanmış olup, oradan alınan fotokopisi elimizdedir.

yeniden şanlı sanacağımız temevvüç ediyor (dalgalanıyor). Hâkimiyet-i Milliye, azm-i milli ile yeniden tahlis edilerek (kurtarılaraq) vatana dönen Ardahan ve Artvinli kardeşlerimiz samimi selam ve muhabbetlerini ederken Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin şu muvaffakiyet-i salhperveranesini tebrik etmeyi de vazâif-i vatanperverisi cümlesinden addaylar.”

Belge: 6- Yine Hâkimiyeti Milliye gazetesinin 24 Şubat 1337/1921 Perşembe nüshasının 2. sayfasındaki Hükûmet Resmî Tebliği:

“Son saat, Tebliğ-i Resmî, 23 Şubat 1337”

a) Gürcistan Hükûmetine vaki olan tebligat-ı dostanemiz hüsn-i kabul edilerek Ardahan ve Artvin kazalarımız Gürcüler tarafından tahliye edilmiş ve 23 Şubat 337 sabahı Ardahan’da Osmanlı Sancağı çekilmiştir. Ahali askerlerimizi, uzak mesafeden pek parlak merasimle karşılamış ve sevinçli gözyaşları dökmüşlerdir.

b) Cephelerde sükûn vardır.

Belge: 7-Yine Hâkimiyeti Milliye gazetesinin 24 Şubat 1921 nüshasının 2. sayfasında aşağıdaki resmî telgraf yayınlanmıştır:

(Başlık): Gürcistan Sefiri tarafından tebliğ olunan Gürcistan Hariciye Vekâletinin Ardahan ve Artvin’in tahliyesine dair telgrafname.

“Ardahan ve Artvin’in tahliyesi hakkında Hariciye Vekaltimizle Gürcistan Şerifi arasında notalar testi edilmişti. Sefir Cenapları tarafından tahliye emrinin verildiği havi en son tebliğ edilen Gürcistan Hariciye Vekâletinin telgrafnamesinin aynen suretini zirde (aşağıda) naklediyoruz:”

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Umar-i Hariciye Komiseri Beyefendiye Vekil Beyefendi, 23 Şubat saat 12,5’ta (24,30) Tiflis’ten aldığım telgrafi aynen zatîlilerine ilga ile kesb-i şeref eylerim.”

Gürcistan Ankara Mümessili

Movi-Divani (Medivani)

Müstaceldir:

22 Şubat sabahı varid olan tebligatnamenize cevaben Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Beyefendiye berveçhi ati hususatin tebliğine zatiâllileri memur edilmiştir.

Aralarında münasebat-ı dostane cari olan Ankara Hükûmetinin Gürcistan Hükûmetine vaki olan teklifatı Gürcistan Hükûmetince büyük bir hayretle karşılanmıştır. Gürcistan Hükûmeti, arazi münazeatı da dâhil olduğu halde bütün ihtilafın itilaf veya hakem suretiyle hallini şayan-ı arzu ve mümkün addediyordu. Ve el'an da bu ümidi perverde etmektedir. Bu tarz-ı hareketin tatbik olunacağını ümid eden ve Türkiye ile münasebat-ı hasene-i hemcivarinin ve revabit-i dostanenin takviyesi arzusunu besleyen Gürcü Hükûmeti, kendi memurin-i mahalliyesine ve ordusuna Artvin kazasını da ihtiva eden Ardahan Sancağının tahliyesi emrini vermiştir. İkmali muayyen bir zaman icap ettiren emr-i tahliye 23 Şubat'ta mübaşeret olunacaktır.

23.2.1921

Gürcistan Hariciye Vekili Namına Sabaktar Beçolli

Yukarıya aktarılan 7 belge kopyası metinlerinde de görülüyor ki, Gürcü İşgal Kuvvetleri 22/23 Şubat gecesinden Ardahan ve Artvin dolaylarını terk etmiş, ilk Türk Müfrezesi 23 Şubat sabahı Ardahan'a Türk Bayrağını çekerek idareyi ele almıştır.

Türk Bayrağını çeken İhtiyat Mülazımı (Teğmen) Filibeli Hilmi Bey'in, kendi kayınbiraderi olan Hamşızade İsa Beyi Şavşat Kaymakam vekili olarak gönderdiği ve emrine Hasan Çavuş kumandasında bir müfreme katarak Ardahan'dan yola çıkardığı biliniyorsa da, bunların hangi gün hareket edip Şavşat'a hangi günü girdikleri kesinlikle tespit edilmiş değildir. Bilinen şudur ki, İsa Bey ve Türk Müfrezesi Şavşat'ın Yavuzköyü'ne ulaşmış o akşam Arif Ağa (Kaya)'nın evinde misafir edilmiş, ertesi sabahı Şavşat merkezine girerlerken, oradaki bir Ermeni papaz tarafından karşılanmışlardı. Papaz, gelenlere bağlılık ve dostluk belirtisi olarak elinde bir tepsi ile tuz ve ekmek tutup ikram etmişti. İsa Bey ve Hasan bu tuzdan birer parmak alıp tatmışlardır.

Artvin'in Türk kıtalarınca işgali gününe gelince; Gürcü askerlerinin 22 Şubat günün gece yarısında toparlanıp, sabahın

erken saatlerin de Artvin ve Sirya'dan, Artvin Köprübaşı'na indikleri ve oradan kayıkla Batum'a gittikleri Artvin'in yaşlı kişilerinince iyi bilinmektedir.¹⁴⁵

Kazım Karabekir Paşa'nın Trabzon'daki birliklerinden bir Müfreze, İstanbul-Yenibahçeli Binbaşı Şükrü Bey (Oğuz)¹⁴⁶ emrinde Artvin'i işgal etmek üzere yola çıkarılmıştı. Bu müfreze gelinceye kadar Artvin'in üç buçuk gün süreyle boş kaldığını o günleri yaşamış yaşlı Artvinliler de bilerek bana not ettirmişlerdi. Yukarıda geçen 5 numaralı belgede görüldüğü gibi, 23 Şubat sabahında Artvin'de Hükümet işlerini yürütecek bir Türk memuru yoktu.

Şükrü Bey emrindeki müfreze Borçka'yı geçtikten sonra 26 Şubat 1921 günü öğle vakti Çoruk kıyısı eski kestirme yoldan Artvin Köprübaşı'na gelmiş, orada toplanmış olan kalabalık Artvinli karşılayanların sevinç ve heyecanı arasında karşılanmıştır. O günün akşamını Artvin'de geçiren Şükrü Bey, beraberinde Trabzon'dan getirdiği ilk Tedrisan Müfettişi (Artvin Oruçlu köyünden) Ömer Kamil Bey'i (Küntay) (1888-1951) Artvin'e Kaymakam vekili olarak tayin etmiş, müfrezesinin bir kısmını orada bırakıp ertesi sabah kuvvetinin çoğu ile Batum üzerine yürümüştür.

27 Şubat 1921 de işe başlayan Artvin Kaza teşkilatı beş ay süre ile Ardanoç ve Borçka nahiyeleriyle birlikte Ardahan Sancağına bağlı kalmış, sonra Artvin Sancağı (Mutasarrıflık) kurulmuştur.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Bu olay hakkında birkaç anı arasında Oruçlu köyünden 1901 doğumlu Şükrü Ağa'nın oğullarında Ziver Efendi (Demiröz) o günün anısını bana bu şekilde anlattı: Gününü şimdi iyi bilemeyeceğim, Sirya'daki Gürcü Müfrezesi kumandanı ile akşamdan konuştuk. Vaziyetleri normaldi. Ben sabahleyin Batum'daki ticarethanemize kayıkla Artvin Köprübaşı'na indiğim vakit Artvin, Ardanoç ve Sirya'dan gelen Gürcü askerlerinin orada toplandıklarını gördüm. Ben de Batum'a gitmekten vazgeçip zeytinleri kayıkla gönderdim. O mallar ve dükkânımız, birkaç gün sonra Gürcüler eliyle talan edilmişti.

¹⁴⁶ Tarih Konuşuyor dergisinin Ağustos 1964 tarihli 7. sayısında Şükrü Oğuz Bey'in hayatından bir kısmı anlatılırken bizi aydınlatıcı bilgiler verilmiştir. "*Yenibahçeli Şükrü Oğuz 26 Şubat 1921' de Milli Mücadelenin vatan kurtaran ilk zaferi Şark Cephesi savaşında Artvin'i düşmandan temizlediği günlerde*" cümlesinin yanında bu zatın o günlere ait kalpaklı resmi de yer almaktadır.

¹⁴⁷ Bu tayin işi üzerine yine Ziver Demiröz Efendi bana şu bilgiyi vermiştir. O akşam Şükrü Oğuz Bey'e yemek ve Artvin şarabı ikram ettik. Şükrü Bey, Ömer Kamil Bey'i Kaymakam tayin ettiğini hükümet konağının kapısı yanına yapıştırılan kalın

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1878 SAVAŞI FELAKETİNİN HALK ŞAİRLERİMİZDE BIRAKTIĞI ETKİLER VE DUYUŞLARINDAN ÖRNEKLER

Halk şairleri, içinden yetiştikleri halkın öz duygularına dilmaçlık eden, onların dertlerini, acılarını, sevinçlerini yansıtan kişilerdir. Bu halk ustalarımız üstüne burada daha fazla sözü gerekli bulmayarak, sözü yine onların deyişlerine bırakalım.

4.1. Didârî'nin Ağıt-Destanı: Savaş yaşlarında 60 yaşlarını geçmiş olan Şavşat'ın Mirye (Veliköy) köyünden Hoca-şair Hacı Didârî Efendi'nin Ağıt-destanı aşağıdadır.

*Ya Rabbi hidayet yetür hocama,
Aldı ateş şirin cana yetiştı.
Ezel böyle imiş yazı beratı,
Şad gönlümüz gamlı güne yetiştı.*

*Talipleri bile¹⁴⁸ sağ ve solunda,
Meğer agâh oldu dağlar çölünde,
Eyvah Hoca'm kaldı Urus elinde,
Bu haberler her bir yana yetiştı.*

*Beşaret olundu kâfir Kırala,
Hayıf bir gül düştü Uruset ele,
Bu haberler gitti ta İstanbul'a,
Vardı Bab-ı Hümayun'a yetiştı.*

*Ya Rabbi sanadır şikâyetimiz,
Yoktur gayrilere hiç minnetimiz,
Kaldı böyle garip memleketimiz,
Azdı fitne çok isyana yetiştı.*

yazı ile yazılmış bir beyanname ile halkımıza ilan etmişti. Bundan sonraki iç yönetim örgütleri ve değişiklikleri için: 1967 Artvin İl Yıllığının 45-58 arası sayfalarına bakılabilir.

¹⁴⁸ Hoca Didârî, Şavşat'ın Tibet (Cevizli) köyü medresesinde talebe yetiştirmekteydi. Buradaki “bile” sözü birlikte demektir.

*Ah ettikçe ciğerlerim çürüye,
Umarım ki tutan eller kuruya,
Meğerki koymasın kısmet beriye,
Hemen gelip Ardahan'a yetiştii.*

*Tibet'te¹⁴⁹ kurmuştuk mekânımızı,
İlimle besledik bu canımızı,
Ya rap viran koyma dershanemizi,
Bu feryadım asümana yetiştii.*

*Bundan sonra bana haramdır Mirye,¹⁵⁰
Arzuhallar İstanbul'a yürüye,
Verin hazineden alın geriye,¹⁵¹
Yoksa dünya son zamanan yetiştii,¹⁵²*

*Gezmiş idik nice çok gurbetleri,
Kim bilirdi böyle felaketleri,
Burada yetim kaldı hep şağırtleri,¹⁵³
Şimdi halim pek yamana yetiştii.*

*Etmış idik Beytullah'ı ziyaret,
Onun hürmetine ola hidayet,
Yetişe "Kırklar"dan belki keramet,
Şayi olup Al-Osman'a yetiştii.*

*Asla gam yemezdim bu cihan için,
Yaşamazdım Hocam böyle gün için,
Bugün ahir zaman oldu ben için,
Dertli Didar bir tufana yetiştii.*

¹⁴⁹ Tibet: Şavşat'ın 1926'dan sonra adı Cevizli olan köyüdür.

¹⁵⁰ Mirye adı verilen yer, 1926'dan sonra adı Veliköy olmuştur. Bu köy, Muhibbi'nin doğmuş olduğu köydür.

¹⁵¹ Bu mısra Âşık Ervâhî'nin destanında da geçiyor. Savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılan yerlerimizin parası verilerek geri alınması dileği belirtilmiş oluyor.

¹⁵² Bu düzenin sonu zevaline yetiştii şeklinde söylenirse de şairin uyak (ayak, kafiye) yönünden zamana demiş olması doğrudur.

¹⁵³ şağırt (şakirt): öğrenci anlamında kullanılmıştır.

Didarî Hocamızın bir de Rusların Ardahan'ı aldıkları günlerde yazdığı sanılan bir deyişî vardır.1945'te basılan Çoruk-Şavşat adlı kitapta geçen bu deyişini de o acı günlerin acı anılarını yansıtmaları bakımından aşağıya alıyoruz.

*Yiğit olan kalsın kuşansın silah,
Urus geldi yaylara dayandı.
Bundan sonra yoktur bizlere felah,
Kanlı hançer sinelere dayandı.*

*Haneler söyündü ocaklar tütmez,
Viran yuvalarda bülbüller ötmez,
Bu derde bin Lokman gelse kar etmez,
Nice şirin canlar ateşe yandı.*

*Şavşet dağlarında çiçekler açmaz,
Kanadı kırılmış turnalar uçmaz,
Osmanlı ahdetmiş sözünden geçmez,
Dağlar, taşlar kızıl kana boyandı.*

*Der Didarî, kaldı kuru can, kafes,
Ne kimsede can var, ne zerre nefes,
Kan ağlar analar, gelinler, herkes,
Ah-u figan asümana dayandı.*

4.2. İsmail Hakkî'nin Ağıt-Destanı: Şavşat'ın Çoraklı köyünden olup 93 Savaşı'na Ardahan'da milis zabiti (subay) olarak katılmış olan İsmail Hakkî (1828-1907) Hoca da bir halk şairiydi. Onun Ardahan bozgunumuz için yazdığı ağıt-destanı da şudur.

*Hücum edip kâfi Tabur bağladı,
Top sesinden yürekleri dağladı,
Bunu gören ehl-i İslam ağladı,
Gonca iken soldu gülün Ardahan.*

*Müzeyyen çarşılar virane kaldı,
Dil bilmez kimseler içine doldu,
Kalmadı şenliği tarumar oldu,
Yağma oldu cümle malın Ardahan.*

*Sultan Hamit bizzat gafletten uyan,
Satıldı vilayet ayan be-ayan,
Ortalıkta kaldı hep sebi, sıbyan,
Her yana dağıldı halin Ardahan.*

*Biz de ol Huda'ya çok ettik kusur,
Selatin camiler hep oldu esir,
Haber olsun sana İstanbul, Mısır,
Her yandan kesildi yolun Ardahan.*

*Emiroğlu tabyası odlara yandı,
Kahraman Kaptan Bey pervane döndü,
Seksen bin düşmanla yalanız kendi,
Duman sardı sağın, solun Ardahan.*

*Saat on ikide toplar atıldı,
Top dumanı birbirine katıldı,
Ne zaman ki imdat yolu tutuldu,
O zaman kırıldı belin Ardahan.*

*Ağlayıp İsmail sen kılma zarı,
Ezel takdir etmiş Cenab-ı Bari,
Düşmanın canına cehennem narı,
Soldu al yeşilli gülün Ardahan.*

4.3. Sefilî (Molla Sefil)'nin Destanı: Şimdi de Sayın M. Fahrettin Kırzioğlu'nun Şavşat'ın Yaşar köyünde bulunan bir cönkten aldığı Âşık Sefilî adına yazılmış olan 1878 savaşına dair destanını okuyalım.¹⁵⁴ Yaptığımız araştırma ve tespitlere göre, bu destanın şairi Sefilî (Molla Habil) Şavşat'ın Tibet (Cevizli) köyünde yaşamıştır. Bu Molla şair, yaklaşık 1857 yıllarında doğmuş olduğuna göre, 1878'lerde yirmi yaşını geçkin bir delikanlı olmalıydı. Okuyacağımız uzun destan la, yukarıda İsmail Hakkî destanındaki kıta ve dizilerin biri birine benzediğini görüyoruz. Ola ki, söyleniş ve yazılış sırasında biri ötekine karıştırılmıştır.

¹⁵⁴ Bu destan M. Fahrettin Bey'in "Edebiyatımızda Kars," 11, 1958 adlı eserinin 29'uncu faslında da yer almıştır.

Destan

*Doksan üç kavgası koptu Abril'de,¹⁵⁵
Bulandı ırmağın, gölün Ardahan,
Tedariksiz girdi Osmanlı cenge,
Alkış duadadır dilin Ardahan.*

*Açıldı baharı yeşerdi dağlar,
Yatıyor şehidi, döğüşür sağlar,
Kal'anın etrafı al-yeşil bağlar,
Gonca iken soldu gülün Ardahan.*

*Kâfir Urus geçti sinordan¹⁵⁶ beri,
Kordonda askerin almaz haberi,
Görüldü ovada tuttu her yeri,
Durdu cenge ulus, elin Ardahan.*

*Ehl-i İslam düştü din gayretine,
Kaldı hainlerin merhametine,
Yetmeden takatın nihayetine,
Tez devrildi gelmez dalın Ardahan.*

*İkinci meheli kavga kuruldu,
Toz dumanda nice saflar yarıldı,
Gün batmadan iki tabyan verildi,¹⁵⁷
Kırıldı kanadın, kolun Ardahan.*

*Kahraman Kaptan der, çekmeyin acı,
Çok merdi merdane çaldı kılıcı,
Bir yanından Kazak, bir yandan Gürcü,
Kesti dört taraftan yolun Ardahan.*

¹⁵⁵ Abril: Nisan ayı.

¹⁵⁶ sınır: Hudut, sınır

¹⁵⁷ Ardahan'ın Senger ve Kayabaşı tabyaları.

*Karşı tepelerde bayrak diktiler,
Yahşı, yaman bir araya çektiler,
Ne zaman ki Emiroğlu'n söktüler,¹⁵⁸
O zaman kırıldı belin Ardahan.*

*Urus geldi kılıçları yağladı,
Onu gören çoluk çocuk ağladı,
Attı topu ciğerleri dağladı,
Pek müşkile vardı halin Ardahan.*

*Topla-perçem oğlanları tuttular,
Üç-beş vezir Ardahan'ı sattılar,
Askerlerin kayalardan attılar,
Kür yüzünü tuttu "sal"ın Ardahan.*

*Kazak ayak ayak ileri geldi,
Saat on ikide Kala'yı aldı,¹⁵⁹
Yedi bin askerin yaralı kaldı,
Kara giydin n'oldu "al"ın Ardahan.*

*Dağıldı oymağın, bozuldu binan,
Ne tez oldun bir gün içinde viran,
Söndü şen ocağın kalmadı yanan,
Savurdular göğe külün Ardahan.*

*Müzeyyen çarşılar virane kaldı,
Kalmadı şenliği tarumar oldu,
Dil bilmez saldatlar içine daldı,
Yağma oldu devlet, malın Ardahan.*

*Sultan Hamit bizzat gafletten uyan,
Ortada ezildi çok sabi-sıbyan,
Satıldı vilayet ayan-be-ayan,
Şikâyeteye yetmez dilim Ardahan.*

¹⁵⁸ Kahraman Kaptan Mehmet Bey'in savunduğu yüksek tepedeki Emiroğlu tabyası.

¹⁵⁹ Kür ırmağının sol kıyısındaki tarihî Ardahan Kal'ası.

*Biz de eylemiştik Huda'ya kusur,
Haber aldı İstanbul ile Mısır,
Selatön camiler kaldılar esir,
Durmaz akar kan-yaş selin Ardahan.*

*Eli bağlı şenlik¹⁶⁰ boyun bükler,
Pınarlar gözünden kan yaş dökerler,
Okunmaz ezanlar yaslı minberler,
Fıgan eder bülbül dilin Ardahan.*

*Kimsede kalmadı asla diyanet,
Urus çekip verdi toplara ziynet,
Vezir-ü vüzere oldu hıyanet,
Sefil vafsetti ahvalin Ardahan.*

4.4. Âşık Ervâhî'nin Destanı: 1878 savaşı ve göçmeler hakkında Artvin'in Maden (Hod) köyünde yaşamış ve savaş sonunda Malatya'ya göçmüş olan Âşık Ervâhî'nin de bir destanı tespit edilmiştir.¹⁶¹ Bu destanın başında bir veya birkaç dörtlüğün eksik derlendiğini sanıyorum. Destan şudur:

*Ahir şerdir zahir oldu alamet,
Alametten beyan oldu kıyamet,
Çekildi şeriat, din-ü diyanet,
Müslümanlık gitti damana düştü.*

¹⁶⁰ şenlik: Ev kadınları, analar, nineler, kızlar.

¹⁶¹ Destan Sayın M. Fahrettin Kırzioğlu tarafından 1939 yıllarında Posof'ta derlenmiş ve bir kopyası, rahmetli Sadettin Nüzhet Ergun'a gönderilmiştir. Ergun, bu destanı Türk Şairleri adlı alfabetik eserinin 3. cildinin 1313-1315 sayfalarında kısa bir açıklama ile yayınlamıştır. Ervâhî'nin Hodlu olduğunu derlemesi sırasında Sayın Kırzioğlu tespit etmiştir. Destanındaki ifadelerinden dolayı Ervâhî'nin Yukarı Hod(Maden) köyünden, okumuş biri olduğu seziliyor. Savaş sonunda Türk-Rus sınırı kesilince, iki Hod köyünden yukarıdaki Rusya'ya aşağıdaki ise Türkiye'ye kalmıştı. Rusya'ya kalan yerlerden başlayan göçler, 1879 yılında imzalanan son Muahedeye göre yapıldığından Ervâhî'nin de Rusya'ya kalan Hod'dan göçtüğünü kabul etmek gerekiyor. Ne var ki, adı unutulmuş bu âşık hakkında her iki Hod'dan bilgi almak mümkün olamamıştır. Her iki Hod'dan yetişen 10'dan fazla şairi araştırıp tespit eden Yukarı Madenli Sayın Mehmet Koç da Rahî'yi tanıyamamıştır. Şairin göçtüğü Malatya'nın neresinde yerleşip kaldığı da belli değildir.

*Tarih doksan üçte Rusiye geldi,
Kahirle her yanı zaptına aldı,
Otuz altı kaza muhacir oldu,
Dağıldı her biri bir yana düştü.*

*Ağlıyor analar ne gelir elden,
Ah çeker muhacir derun-i dilden,
Hak bizi kurtarsın bu kalma-kaldan,
Bin yıllık mülkümüz düşmana düştü.*

*Yırgalandı cümle ülke uyandı,
Ağlaşuben kanlı yasa boyandı,
Ah-ü figan çıktı arşa dayandı,
Nice canlar yandı hicrana düştü.*

*Kâfir Urus geldi yanı aldı,
İslam'ın yerine kazaklar doldu,
Yalancı dünyanın ahiri geldi,
Ümmet-i Muhammed yamana düştü.*

*Dünyanın tutarı gitti kalmadı,
İslam olanların yüzü gülmedi,
Çok kimseler muradını almadı,
Yanıp ol ateş-i suzana düştü.*

*Dağıldı perişan oldu cümle-i millet,
Kalmadı saltanat gitti adalet,
Bıraktı ateşe o nar-ı hicret,
Aktı gözyaşları ummana düştü.*

*Muhacir hakkında ferman yazıldı,¹⁶²
İşiten adamın bağı ezildi,
Ahir zaman oldu devran bozuldu,
Muhacirlik cümle cihana düştü.*

¹⁶² 1879 Türk-Rus Muahedesine göre: Rusya'ya bırakılan yerlerden isteyenlerin Türkiye'ye göçebileceklerine ilişkin hükmüne dayanılarak verilen buyrukları söylemek istiyor.

*İki yol açıldı sol ile sağlı,
Ümmet-i Muhammed ciğeri dağlı,
Sanarsın bend olmuş kolları bağlı,
Küffarın elinden âmâna düştü.*

*Bakıp da sılamda murada erem,
Yüzüm toprağıma taşıma sürem,
Eba-ü ceddimin mezarın görem,
Kabirde mevtalar şivana düştü.*

*İslam olanlarda gitmedi merak,
Çektiğimiz daim ah ile firak,
Cümle fakirlerin yolları ırak,
Her yandan fıkır ile efgana düştü.*

*Yüklendi göçleri gitti çekildi,
Fukaralar düz ovaya kan ile yası,
Ağlıyor vatanın toprağı taşı,
Esir kaldı o da zindana düştü.*

*Yedi düvel meşvereti kurdular,
Cümlesi birlikte karşı durdular,
Anadol, Balkan'ı "yâd"a verdiler,
Sultan Hamit sade bir tane düştü.*

*Yazıldı destana bakın yaraya
Arzuhaller İstanbul'a yürüye,¹⁶³
Versin hazineden alsın geriye,
Millet olan yaman tufana düştü.*

*Dilerim Tanrıdan kem ola bahtı,
Devrile başına Urus'un tahtı,¹⁶⁴
Zulm edüp ölkede ne varsa yıktı,
Şen yer kalmadı hep virana düştü.*

¹⁶³ Yukarıda ilk destan olan Şavşatlı Didarî'nin sözlerinde de bu ve alttaki dize geçmektedir.

¹⁶⁴ Şairin duası (intizarı) kabul edilmişti.

*Eksik olmaz çıkar bir sahipkaran,
Livane'de kurar yeni bir divan,¹⁶⁵
Hiç kimse bulunmaz önüne duran,
Bize imdat gani Subhan'a düştü.*

*Seyreyle Ervâhî cümle cihani,
Çıkarma yürekten ah-ı figani,
Yakın bilmez iken ahir zamanı,
Şimdiki çağ ahir zamana düştü.*

4.5. Mehmet Ali Efendi'nin Murgul Destanı: Murgullu Mehmet Ali Efendi'nin de bu savaş üstüne yazdığı bir Murgul Destanı vardır. Bu destanında şair Murgulla karşılıklı olarak dertleşir. Aslı 50 bent olan destanın bir kısmını aşağıda okuyacağız. Mehmet Ali Efendi savaş sonunda İzmit'e orada yerleşip kalmıştır.

*Esef etme imdad-ı Hak yetişir,
Bizar olma hal-i yamana Murgul,
Yetiştî pençesi zalim gaddarın,
Değil sana yalnız her cana Murgul.*

*Sana var destanın birkaç suali,
Lutfeyle haber ver cümle meali,
Zemin-ü asuman nizam tutalı,
Kaç doldun boşaldın bu ana Murgul?*

*Deren, tepen çoktur eskisin gayet,
Sende yaşayan kavm gibidir, nihayet,
İslam'ı, kâfiri bir bir beyan et,
Seni kim koydu bu ünvana Murgul?*

¹⁶⁵ Bir kurtarıcının mutlaka çıkacağına olan samimi inancına hayranım. Bu inanç ve dilek, ileride Murgullu Mehmet Ali Efendi'nin Murgul Destanı'nda da bir başka deyimle geçecektir.

Murgul cevap verir:

*Ünvanım koydular Âdem devrinde,
Yıktı beni derya Nuh'un dehrinde,
Çok İslam, çok kâfir geçti serimde,
Alışmıştır kılıç, kalkana Murgul.*

*Derem, tepem sonra yüksek-alçaktır,
Havam pek güzeldir, suyum berraktır,
Dağımda, bağımda yemişim çoktur,
Mebzuldür nimetin yiyene Murgul.*

*Halkım köle¹⁶⁶ amma, ağa mizaçlı,
Binalarım yontma taşlı, kireçli,
İnsanlarım, tüfek, kama, kılıçlı,
Yekdiğerin okur meydana Murgul.*

Şair yine yakınmağa başlar

*Sen bir sem'a idin bizde pervane,
Yakıp, yıkıp bizi girmedin kana,
Akıbet göçünü düzdün kervana,¹⁶⁷
Celladın var ecel pimane Murgul.*

*Sen bir gülşen idin çoğ idi gülün,
Şak şak öter idi her dem bülbülün,
Kervanın çoğ idi atın, düldülün,
Bağ-u bostan oldu meyhane Murgul.*

*Rahat bulmayasın yazın kış olsun,
Sende yaşayanlar eli boş olsun,
Görüp geçirdiğin sana düş olsun,
Kesilsin Mevla'dan iane Murgul.*

¹⁶⁶ Ahalinin Çarlık idaresi elinde köle, durumuna düştüğünü söylüyor.

¹⁶⁷ Savaş sonunda Murgul köylerinden birçok aile Anadolu içlerine göçmüş, oralarda yerleşip kalmıştır. Bursa, Gemlik, Gönen, Samsun, İzmit gibi yerlerde bu göçmenler Batum muhaciri olarak tanınmışlardır.

*Nefsine zulm ile kazandığın mal,
Yolda, izde cümle oldu payı mal,
Yalvarırlar birbirine canım al,
Allah insaf vere alana Murgul.*

*Aman bulsak ziyarete gelürüz,
Sende yedüğümüz namı bilürüz,
Helal eyle belki çabuk ölürüz,
Nöbetçiyiz rahmet-Rahmana Murgul.*

*Yadigârım olsun dolaşsın dilde,
Belki fethederler, irfan çok El'de,¹⁶⁸
Bir hüner sahibi varsa bu sâlde,
Göster kul olayım o canda Murgul.*

*En'el Hak sırrına kar etmez hüner,
Râh-i aşka girsin kuşansın kemer,
Kuşluk saatında şavk vermez fener,
Züleyha'yım Yusuf Kenan'a Murgul.*

4.6. Şavşatlı Muhammet'in “Kütük Destanı”: Bir de, meşe (pelit) kütüğünü karşısına alıp onunla dertleşen şairimiz vardı. 93 Savaşı sonunda göçenlerin ıssız bıraktıkları yurtlarının acı anıları yansıtanın, kendine göre hazin, birazda kapalı deyimli ve yine de duygularımıza seslenen sözleri var. Birkaç parçasını okuyalım. ¹⁶⁹

Aldı Âşık *Hey ağalar bir kütüğe duş oldum*
Dedim, beyan eyle hallerin senin
Ne zamandan beri burda durursun
Kaçındadır yaşın, yılların senin?

¹⁶⁸ Umudu kuvvetli, inancı sağladı. Yurt kurtarıldı ne var ki şair, o mutlu yıllarda dünyadan göçmüş bulunuyordu.

¹⁶⁹ Şavşat'ta gördüğümüz bir cönkte “Kütük Destanı” adıyla yazılan bu deyişmenin 14 kıtalı tam metni Artvin Folkloru I.Giriş, 1970 adlı kitabımızın 52. Sayfasındadır.

Aldı Kütük *Halim ne sorarsın bu dünya fani
Gemide görmüşem Nuh-ı tufanı
Çok yaşadım devr eyledim cihanı
Tam yedi bin yaşıım, yıllarım benim.*

Aldı Âşık *Kütük baba, sen ser'inden geçersin
Sevinip kükünden sular içersin
Al, yeşilli yaprakların açarsın
Nic'olmuş yaprağın, güllerin senin?*

Kütük *Ben kütüğü felek cana yetirdi
Üzerimde Anka kuşu oturdu ¹⁷⁰
Yaprağımı yoldu, yoldu götürdü
Kalmadı yaprağım, güllerim benim.*

Aldı Âşık *Vücudun sağlamdır, kendin kocalmış
Kendin bedlenmişsin ömrün puc olmuş
Nerededir, hani, elin nic'olmuş
Perişan kesilmiş illerin senin.*

Kütük *Ben kütüğüm düş olmuşam suzana
Moskof zuhur etti zapt-ı cihana
Bunu gören kaçtı Al-i Osman'a
Onunçün ıssızdır illerim benim.*

Kütük *Adım pelit (meşe) gölgem yeter bin cana
Umudum var kalam kıyamet güne ¹⁷¹
Yüz bin lağım atsan kar etmez bana
Nasıl boş koyarsın yerlerim benim.*

*Dinleyin ağalar, bu bir bahane,
Kütüğün başına olan destana.*

¹⁷⁰ Yâdlar eline düştüğünü, insafsızca yolundugunu sonuç olarak, şen yerlerin söndüğü ifade ediliyor.

¹⁷¹ Şairin düşüncelerinde halkı temsil eden kütük, dünya durdukça yaşama umudunu yitirmedigini söylüyordu. Yüz bin lağım atsalar yine yaşayacaktır.

4.7. Recâî Efendi'nin Şiiri: Şavşat'ın Kocabey (Küçan) köyünden, Hediye't-ül-İhvan¹⁷² adlı divanın sahibi şair ve Müderris Mehmet Recâî Efendi (1834-1907) de, bu kara günler için duygularını divanın çok yerinde halka, biraz kapalı ifadelerle de olsa, sunmayı elden bırakmamıştır. Aşağıda okuyacağımız şiirinde Recâî “*gaddar, hain dünya, ağyar-yabancılar*” gibi mecazlı deyimle Rus Çarlık idaresini anlatmak istemiştir. Esir ahaliyi “*dikenden cefa çeken fil bağban*” sözleriyle nitelemiş, kurtuluşa olan umutlarını hünkâr-padişah fermanına, manevi yönden de “*Ervah-ı Enbiya-Peygamber Ruhu*”na bağlamıştır.

*Kaadir Allah acap nedir, bu bize,
Çektiğimiz çarh-i gaddar elinden,
Gün-be-gün karaya gidiyor gemi,
Yandık bu tersine rüzgâr elinden.*

*Rüzgârın umudu gelecek güne,
Geçen günden olur gelen gün fena,
Gün-be-gün çarhumuz döner tersine,
Medet hain dehr-i devvar elinden.*¹⁷³

*Devran girer günde bir türlü renge,
Daima bizleri çekmede tenge,¹⁷⁴
Almış gam asker'in duruşur cenge,
Günde bin zahm¹⁷⁵ yeriz ağyar elinden.*

*Ağyârın elinden kaldık nâtüivan,
Gün-be-gün olmada halimiz yaman,
Ne cefalar çekti sefil bâğban,
Yine kurtulmadı gül, hâr¹⁷⁶ elinden.*

¹⁷² Hediye't-ül-İhvan (Kardeşlere Hediye) adlı eser tek nüsha yazma olup, şairin hayatı ve şahsiyetiyle birlikte Şavşatlı Recâî ve eseri Hediye't-ül-ihvan adı altında iki kopya halinde tarafımdan daktilo edilmiştir. Bir kopyası bende öteki Şavşatlı Bay Hayrettin Tokdemir'dedir. Tokdemir bu eseri son aylarda 65 kopya olarak çoğaltıp ilgili kütüphane ve kişilere dağıtmıştır.

¹⁷³ “*Hanice ve aleyhimize dönen dünya*” demektir.

¹⁷⁴ tenge: Darlık, sıkıntı, geçim zorluğu, yaşama sıkıntısı.

¹⁷⁵ zahm: Yara.

¹⁷⁶ hâr: Diken.

*Gül hârın elinde kalmış bostanda,
Ruhlar huruç edüp bekler dihandâ,
Rücu eyler gene oluruz zinde,
Esse bâd-i sabah gülzâr elinden.*

*Gülzârın neşimi, bağı virane,
Açılır süküfe döner gülşâne,
Şâd olur bülbüller başlar figana,
Bir bahar erişse dildar elinden.¹⁷⁷*

*Dildarın ismidir dillerde evrad,
Ervah-i enbiya yerişe imdad,
Gam yeme Recâi oluruz dilşad,
Ferman sudur eder Hümkâr elinden.*

Hediyet't-ül İhvan'da Recâi'nin şu parçalarını da okumaktayız:

*Niyazımdır ya Rab hulûs-i kalpden,
Erenler himmeti şark ile garpden,
Muhammedileri bu dâr-ı harpten,
Çar (çıkâr) vaktiyle dâr-i âmâna bizi.*

*Recâi, cehdin yok acap ne haldir,
Hicret vacip oldu durmak vebaldir,
Ya Rab kismetimizi bu yerden kaldır,
Yetiştir ol Âl-i Osman'a bizi.*

*Anınçin mübtelâ etti bizi türlü belâlara,
Terbiye etmek için Hak verüptür sultan-ı diğer.¹⁷⁸*

4.8. Posoflu Sefil Hoca'nın Destanı: Kara günlerin acılarını yansıtan birkaç örneği de Ardahan, Hanak, Posof gibi Şavşat'a komşu kazalarımızın o çağdaki şairlerinden verelim.

¹⁷⁷ "Gül bahçesi olan yurdumuza tatlı rüzgâr esse de bahçe viran olmuştur Belki bir gün çiçekler açılacak, bağımız yine güllük olacaktır. O zaman yine şadlık başlayacak. Yeter ki Tanrı (Dildar) nasip etsin" demek istemiştir.

¹⁷⁸ Osmanlı Padişahı yerine Rus Kralı gelmiştir.

Posoflu Sefil Hoca adlı şair, aşağıdaki destanını yazıp, camilerde dua olarak okunması için çevresindeki köylere dağıtmıştı:¹⁷⁹

*Bu Urus içinde çok kaldık yeter,
Urus'un töhmeti ağudan beter,
Akli olan bunun yanından yiter,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Kars'ta mekân tuttu, çok zaman durdu,
Git gide artırdı meraki, derdi,
Yıkılsın Urus'un binası, yurdu,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Yiğirmi senedir aldı bu yeri,
Diredi ayağın hiç çekmez geri,
İşletti zagonu, sözleri ayrı,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Karyeler kalmadı hep bir gezdi,
Ayrılan kardaşı hem "hane" yazdı,
Bu Urus elinden çoğusu bezdi,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Urus'un zulümü İslam'a çöktü,
Meşey(i) yasak etti Bilimet¹⁸⁰ dikti,
Mal, akça kalmadı hep elden çekti,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Urus Polçovnik'in ayılığın verdi,
Herkesin suçunu kal'ada (hapiste) sordu,
Bir sudan kalana hep para girdi,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

¹⁷⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, II, s. 68.

¹⁸⁰ bilimet: Orman memuru.

*Tarih çıktı 314 ki oldu,
Padişah, Kırâl'a barışık saldı,¹⁸¹
Hayıf ki buralar Urus'a kaldı,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Aslı bozuk, nesli haram-zâdedir,
Balıkçı, kurbağa yiyen gededir,
Bu Khahol'un dölü bizi ufadır,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Elinden yanmıyan var mıdır bunun?
Arşa ulaşırdı âh-fıgan ünün,
Kâmil olan, düşün o geçmiş günün,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Bu Urus İslam'ın halinden bilmez,
İçinde İslam'ın hiç yüzü gülmez,
İnşallah bu yerler Urus'a kalmaz,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Âl-Osman devleti bula şevketin,
Kazana vatani, kendi milletin,
Kurtara her yerde İslâm ümmetin,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

*Sefîl Hoca destan söyledi kedi,
Hicran deryasını boyladı, indi,
İnşallah Urus'un günü tükendi,
Allah sen halâs et Urus'tan bizi.*

4.9. Mazlumî'nin Nikola Destanı: 1904-1905 Rus-Japon savaşından sonra Ruslar, elleri altındaki İslâm âlemine karşı zulümlerini daha da artırmışlardı. Böylece yerli ahali yurtlarından göçmeye zorlanıyordu. Halka önderlik yapanlar hapse atılıyor, mekteplerimiz kapatılıyordu. Halkın Ruslara karşı olan nefret duyguları da gittikçe artmıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında da

¹⁸¹ Padişah: İkinci Sultan Hamit, Kırâl: Rus Çarı II. Nikola.

hayatta olan Ahmet Mazlûmî'nin bu etkilerle 1905'te yazıp köylere ve kasabalara dağıttığı “*Nikola Destanı*” şudur:¹⁸²

*Vasfını eyliyem bilmeyen bile,
Bu cümle âlemi yıktın Nikola,
Yazık bu milleti ettin kul, köle,
Ne zaman ki tahta çıktın Nikola.*

*Yürüdün babanın gittiği yola,
Erişti İslâm'a nice bin belâ,
Nice “Baş-bilen”i bend ettin kala,
Bir tutar koymadın yıktın Nikola.*

*Saldın cümle nâsa bir ayrı, gayri,
Çoğusu anlamaz şer ile hayri,
Delindi ölkenin bağı hem böğrü,
Ne zehirli hançer soktun Nikola.*

*Fehmi olanları sürdün Sibir'e,
Başladın zuluma, şiddet, cebire,
Khakhol, Malakn'a hem Dukhobor'a,
Komşu ettin bizi çıktın Nikola.*

*Nice şen yerleri viran eyledin,
Hâlî buldun bu yerleri, yayladın,
İstediğin yeri böldün, payladın,
İslâm'a kem gözle baktın Nikola.*

*Nazlım Ardahan'ı çöle döndürdün,
Nice hânedanı tahttan indirdin,
Şikâyet edeni yaktın, yandırdın,
Her birine bir kulp taktın Nikola.*

¹⁸² M, Fahrettin Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars II, s. 75-76.

*Her düvele kurdun nice düzeni,
Koymazsın açıla okur, yazarı,
Kaynatırsın hile ile kazanı,
Bu dünyaya kazık çaktın Nikola.*

*Kazan-şehir, Kırım, hemi Dağıstan,
Teke, Türkmen, Hive, Turan, Türkistan,
Güzel Âdilbecan, Çerkez, Gürcistan,
Zülumla canını sıktın Nikola.*

*Devran böyle kalmaz dolanır elbet,
Tecelli etmemiş olmaz adalet,
Bir gün erişir ol Hak'dan inayet,
Tükenür mevcudun, naktın Nikola.*

*Kalmadı mücahit, İslâm mükedder,
Eksik olmaz yine "kândan mücevher",
Mevlam kılar ise fırsat müyesser,
O zaman gör rahat vaktin Nikola.*

*Devrilen devranın, yok ola varın
Kalka üstümüzden fesadın, şerin
Şevketli Al-Osman zapt ede yerin
Karlana ikbal, bahtın Nikola.*

*Yanık Mazlum söyler vasf-ı halini
Senin zulmun kırdı anın belini
Bir Allaha 'a verdi arzuhanını:
Dağılsın o tacın, tahtın Nikola.*

4.10. Kağızmanlı Âşık Esmânî ve Ardahanlı Sarı Hakkı'dan Örnekler: Çevremizde geçen savaşlar üstüne, Kars ilinden yetişmiş halk şairleri çok sayıda ağıtlar yazıp söylemişlerdir. Bunların tamamını Sayın Kırzioğlu'nun dip notlarımızda anılan eserinde bulabileceğimize de işaret ettikten sonra, Kağızmanlı Âşık Esmânî ile Ardahanlı Sarı Hakkı'nın 93 savaşına söylediklerinin son kıtalarını da okuyarak bu konudaki sözlerimizi bitirelim.

Esmânî *Esmânî'yem sığınmışam Subhana,
Ehl-i İslâm ağlar hep yan yana,
Hasret çeker kaldın Âl-i Osman'a,
Duadadır daim dilin Kağızman.*

Hakkî *Bütün ehl-i İslâm kara bağladı,
Melekler yas tuttu, cihan ağladı,
Hakkî bu hale çok bağrın dağladı,
Hak ede felâhı ferman Ardahan.*

SONUÇ

Sonuç olarak Mustafa Âdil Özder'in bu nadide eserini hazırlayıp yayınlamakta son derece mutluyum.

“*Artvin ve Çevresi*” adlı kitabı Artvin İl Halk kütüphanesinde bulduğum zaman, önce içinde, önemli olarak gördüğüm “*Rus mezalimi destanları*” ile ilgili çalışma yapacakken, kitabın hepsini okumayı öncelik olarak gördüm. Bu kitapta öğrendiğim kadarıyla Artvin halkı, 40 yıl Rus ve Ermeni mezaliminden çok acı çekmiştir. Kitabın yazarı Sayın Özder, bu sıkıntıları o kadar ince ayrıntılarına kadar incelemiş ki, bu kitabın tekrar düzenlenip bilim dünyasına ve Türkiye’de yaşayan herkesin okuması gerektiğine inanmış oldum.

Dört bölüm halinde incelediğim bu eserde, Artvin halkının birçoğu, mezalime karşı gelmiş gücü yettiğince savaşmış kahramanlardır. Artvin halkı haksız şiddete başburmuş ve göçe zorlanmıştır. Yine bu eserden öğrendiğim kadarıyla 40 yıl eziyet çeken bu kahraman halk, milli geleneğini, dolayısıyla kültürlerini muhafaza etmiştir. Bu yönlerini takdirle karşıladığımı ifade etmek istiyorum. Bir toplumu yakabilir, yıkabilirsiniz. Ama kültürlerinin yayılmasını engelleyemezsiniz. Bu nedenle, âşıkların söylediği “*Mezalim destanları*” onlarca yıl devam etmekte ve gelecek nesillere de aktarılmaktadır.

Bu değerli eseri mum ışığında, teknoloji olmadan daktilo sayfaları halinde yazıya geçen değerli bilim adamı Mustafa Âdil Özder’e şükranlarımı ve takdirlerimi bir daha sunmak istiyorum.

Yrd. Doç. Dr. Sedat BAHADIR
Artvin Çoruh Üniversitesi 2017

KAVRAM, KİŞİ VE YER ADLARI DİZİNİ

- “Ermenistan”, 140
“Tıha” Mustafa Ağa, 97
2. Abdülhamid, 148
93 Savaşı, 102, 161, 170
Abaşidze, 57, 63
Abdullah Han, 57
Abdülaziz Ağa oğlu Mustafa Ağa, 96
Abıdıraya, 126
Abkaz (Abaza), 24
Acar, 3, 9, 19, 20, 21, 22, 25, 41, 46, 47, 50, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 82, 85, 87, 88, 90, 100, 102, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 142, 143
Acaralı, 19, 21, 22, 57, 71, 86, 100, 134, 142
Acıelma, 84, 85
Adana, 139
Adapazarı, 50
Adıgön-Altunkale, 24
Adul Ağa, 61
Agamemnon, 128
Ağıt-Destanı, 5, 159, 161
Ağrı, 73
Ahılkelek, 13, 14, 24, 151, 154
Ahıska, 3, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 29, 34, 39, 47, 55, 57, 64, 86, 87, 150, 151
Ahıska Destanı, 18
Ahmet Ağa, 82, 85, 95, 98, 100
Ahmet Bey, 19, 22, 23, 29, 57, 97, 133, 138
Ahmet Muhtar Bey, 146
Ahmet Muhtar Paşa, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 196
Ahmet oğlu öteki Şaban Ağa, 85
Ahmet Tefik Bey, 54, 55, 69
Ahut (Kömürlü), 97
Akçaabat Tarihi, 90, 103, 125
Aksakal oğlu Yusuf Ağa, 78, 79
Aksakaloğlu Muhammet Cımur Mustafa, 70
Alacadağ, 40, 43
Albay Rüştü Bey, 139
Alexsandropol, 126
Alhanoğlu Yusuf Ağa, 134
Ali Efendi, 5, 95, 96, 97, 133, 168
Ali Haydar, 136
Ali İhsan Paşa, 122
Ali Rıza Paşa, 26, 29, 39, 56, 140
Aliağa oğullarından Ali Gayretli, 96
Aliyev Bey, 101
Allahuekber Dağı, 113
Alman Binbaşısı Guze, 118
Alman Poselt Paşa, 76
Altunoğlu Mahmut ve Ali Onbaşı, 78
Altunoğullarından Hafız (adının Mahmut olduğu sanılıyor), 97
Altunoğullarından Mehmet Efendi, 97
Amasya, 132
Amazasp, 66
ANADOLU, 33
Anadolu Ordusu, 3, 26, 34
Anapa, 24
Andranik, 66
Andriyas, 54, 55, 56, 57
Andriyas Pilosyan, 54
Anıç (İncili), 63
Ankara, 10, 28, 47, 67, 132, 140, 141, 145, 146, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 197
Arabistan, 31, 139

Aracalı Şerif Bey, 48
Arap Alayı, 31
Aravet (Torbalı), 63
Aravet İstarşinalık, 63
Ardahan, 3, 4, 9, 14, 15, 20, 24,
26, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
44, 45, 46, 51, 57, 58, 63, 70, 76,
78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 89, 90,
91, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 101,
102, 111, 114, 116, 117, 126, 129,
130, 132, 134, 136, 138, 144, 145,
146, 148, 149, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 160, 161,
162, 163, 164, 165, 173, 176, 178
Ardahan Okroz Naçalığı, 45
Ardanuç, 3, 25, 29, 37, 38, 39, 40,
41, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 53,
54, 56, 61, 62, 63, 69, 70, 72, 75,
77, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 91, 92,
93, 94, 95, 98, 99, 100, 101, 102,
114, 118, 120, 121, 123, 126, 135,
138, 143, 145, 158
Ardanuç Kaymakamlığı, 3
Ardanuçlu Dede Bey, 143
Ardanuçlu Tevfik Ataman, 62
Ardos, 74, 111, 112, 114
Arhavi, 72, 75, 76, 78, 79, 87, 88,
90, 91, 92, 107, 108, 109
Arhavi Irmağı, 108
Arhavi Suyu, 108, 109
Arif Ağa (Kaya), 79, 85, 157
Arif oğlu Mustafa Sönmez Efen,
96
Arkbaşı, 93
Arkım (Avcılar), 77, 94
Armeşen, 133
Armutlu mahallesinden Süleyman
Ağa, 79
Arpaçay, 34, 43, 152

Arslan Coşkun,, 129
Arslan Pehlivan, 72, 91
Artvin, 3, 4, 7, 9, 10, 25, 27, 28,
29, 33, 37, 38, 44, 45, 47, 50, 51,
53, 54, 55, 56, 57, 63, 64, 66, 68,
69, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 107, 111, 114, 115, 120,
121, 122, 123, 129, 130, 135, 136,
137, 138, 140, 143, 145, 146, 149,
150, 151, 153, 154, 155, 156, 157,
158, 165, 170
Artvin Naçalığı, 55
Asakha, 126
Aşağı-Acara, 23
Âşık Efkârî, 91, 140
Âşık Ervâhî, 160, 165
Âşık Esmânî, 6, 177
Âşık Mustafa İznî, 4, 104
Atabek oğlu Server Bey, 86
Avrupa, 25, 65, 73
Avusturya Veliahtı, 74
Ayastafanos, 3, 34, 44, 45, 123,
147
Azap köyü, 108, 111
Azerbaycan, 25, 66, 100, 132, 134,
135, 143
Azgur, 13, 24
Aziz Ağa, 61, 62
Aziz Sami Bey (İlter), 102
Aziz Sami İlter Bey, 126
Aziz Samih Bey (İlter), 115, 120
Aziziye Zaferi, 43
Azmi Efendi., 61
Bab-ı Ali, 24
Bağdat, 89
Bahaeddin Şakir, 69, 70, 91, 93, 94

Bahaeddin Şakir Bey, 69, 70, 91,
93, 94
Bahattin Şakir Bey, 82
Bahsı, 95
Bakhsı, 71, 119
Bakü İslam Cemiyet-i Hayriye,
101
Bakülü Temel Bey, 138
Balcı Hasan Ağa, 85
Balıklı köyü, 53
Balkan, 26, 32, 65, 74, 167
Balta, 126
Balvana, 79, 126
Basa (Yolüstü), 91, 95
Batakköprü, 81
Batum, 5, 9, 13, 14, 19, 20, 21, 26,
27, 28, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 44,
50, 54, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 66,
69, 75, 77, 82, 85, 87, 89, 92, 93,
95, 99, 100, 101, 109, 110, 111,
114, 121, 122, 129, 130, 131, 132,
133, 135, 136, 137, 138, 141, 142,
143, 144, 145, 148, 149, 151, 152,
153, 154, 158, 169, 197
Batum kalesi, 89
Batum Ordusu, 26
Batumlu Müderris İbrahim Efendi,
53
Bayazıt, 24, 26, 43, 111, 148
Bayburt, 4, 24, 71, 95, 97, 111,
118, 119, 120, 122, 124
Behlül Bey, 45, 47, 197
Belül Bey, 51
Berhman, 112
Berlin, 3, 44, 49, 50, 147, 148
Bern Sefiri Reşat Halis, 140
Berta, 39, 50, 77, 85, 93
Berta Dağları, 85
Besarabya, 50

Beşavul (Beşağıl), 53
Beşiktepe, 103
Bibinoğlu Haydar Bey, 62
Bilbilan, 137, 138
Binat köylü Hafız Efendi, 70, 77,
100
Birinci Vayna, 102
Bitlis, 89, 139, 140
Boğazlar, 74
Bolşevik, 44, 120, 121, 123, 132,
146, 151, 152
Bolşevikler, 121
Boçka, 9, 44, 47, 50, 63, 70, 84,
85, 88, 89, 90, 93, 102, 121, 123,
137, 153, 154, 158
Boselt (Okumuşlar), 77
Brest-Litosk, 44, 121
Brest-Litovsk Anlaşması, 5, 123
Brest-Litowsk, 60, 63
Bukosman, 85
Bursa, 29, 50, 55, 56, 57, 95, 143,
169, 197
Büyük (Deli) Petro I., 72
Cafer Ağa, 61
Cafer ve Cemal Yılmaz, 79
Cami mahallesi, 93
Celal ve Cemil Bey, 29
Cemal Bey, 82, 87, 134, 143
Cennet oğlu Abdullah Efendi, 103
Ceride-i Havadis, 28, 31
Cici oğlu Hasan Ağa, 133
Cincorop köyü, 81
Ciritdüzü, 87
Cola mahallesi, 64
Cumuroğlu Mustafa, 94
Çakaloğulları, 47
Çakırbaba, 40
Çaloğlu Süleyman, 70, 94, 100
Çanakale Savaşı, 112

Çanakkele Zaferi, 44
Çar, 3, 19, 47, 59, 62, 66, 68, 72,
73, 82, 92, 100, 106, 147, 148, 173
Çarlık Rusya, 74
Çavçavadze, 35, 66
Çavuşlu (Kataphiya), 88
Çayağzı, 87, 121
Çayağzı mahallesinden, 121
Çerkez, 66, 68, 177
Çete Kumandanı Sabit Efendi, 85
Çıldır, 3, 15, 19, 24, 29, 39, 40, 41,
53, 55, 57, 61, 63, 126, 197
Çıldır Atabeyleri, 39, 197
Çiçek Hanım, 84
Çirkini, 119
Çobandede, 119
Çorlu, 34
Çorum, 50, 103
Çoşkunoglu İsmail Ağa, 70
Çuluk Suyu, 26
Çürüksu, 13, 19, 20, 21, 24, 26,
136, 142, 144
Çürüksulu Mahmut Paşa, 50
Daçkof, 62, 98
Daçkov, 99, 100
Dadaoglu İdris, 85
Dadiyani, 13
Dakanavoz, 77
Dakanidze, 63
Dakvoska, 126
Damat Ferit Paşa, 139
Damlakürün, 94, 98
Damla-Kürün, 94
Danabaşoglu Molla Şamil, 78
Darağacı nam mevkie, 41
Daşkov, 98, 99
David, 14
Dede Ağa, 26
Değirmüç (Karlı), 93

Deli Halit Bey, 120
Demirkent, 44, 96, 102, 118
Demirköy, 70
Deniz Kıyısı Savaşları, 4
Dergâh-ı Ali, 19
Derindere, 145
Derviş Paşa, 35, 39, 40, 41
Deveboyu, 43, 108
Deveboyunu, 119
Didari, 5, 159, 161, 167
Dindar oğlu Mehmet Efendi, 133
Dindaroğlu Mehmet Efendi, 97
Diyarbakır, 139
Doğubayazıt, 13
Dr. Bahaeddin Şakir, 69
Dr. Sultanoğlu Hüsrev Bey, 101
Dro, 66
Edegül, 145
Edip Dinç, 88
Edirne Muahedesi, 3, 24, 64
Efendizade Ruşen Bey, 101
Elbürüz, 126
Eleskert, 35
Eleşgert, 24
Eleşkert, 43, 111, 114
Elizabetpol, 126
Elmalı, 79, 85, 99
Elviye-Selase, 123
Emin Ağa, 57, 63
Emiroğlu, 36, 42, 162, 164
Enez, 24
Enver Paşa, 60, 69, 81, 88, 89, 99,
111, 112, 113, 114, 115, 137
Erivan, 122, 131, 139
Erkinis, 31, 96, 102, 118, 120
Ermeni, 4, 5, 49, 50, 51, 54, 65,
66, 67, 68, 69, 78, 79, 80, 86, 93,
96, 97, 98, 99, 101, 102, 109, 111,
116, 117, 121, 122, 123, 124, 125,

126, 129, 131, 132, 133, 134, 141,
142, 143, 144, 148, 149, 157, 196,
197
Ermenistan Muhtariyeti, 35
Ersis, 118, 133
Ersisli Said Babacan, 133
Erşanal Hamşa, 57
Ervâhî, 165, 168
Erzincan, 5, 110, 121, 122, 123,
124, 125, 140, 141, 196
Erzurum, 3, 4, 5, 9, 20, 23, 26, 27,
38, 39, 40, 42, 43, 49, 52, 56, 64,
69, 70, 71, 72, 76, 81, 83, 87, 88,
89, 91, 93, 95, 97, 102, 107, 108,
116, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
124, 125, 130, 131, 132, 133, 135,
137, 138, 139, 141, 196
Erzurum Valisi Tahsin Beyler, 69
Fahrettin Başel, 137
Fahrettin Bey (Başel), 121, 137
Fahrettin Kırzioğlu, 23, 28, 39, 67,
101, 141, 162, 165, 174, 176, 196,
197
Faş, 24
Felemenk, 25
Fetik, 14, 35
Ferit Paşa, 139
Fettah Molla (Aksakal), 79
Filibeli Hilmi Bey, 69, 87, 130,
138, 151, 157
Filistin, 139
Firakî, 4, 103
Firavun, 58
Fransa, 32
Fransız, 24
Fuat Bey, 80, 84, 99
Garkomadzofski, 116
Gayar Gaston, 74
Gazi Osman Paşa, 33, 34

Gedikoğlu Kazım Ağa, 77
Gemlik-Feyziye, 50
Genaral Gesse, 13
General Köse Mehmet, 14, 15
Gesse, 13, 14, 19, 20, 21, 22
Giresun, 87
Göçmenler, 4, 102
Gögöroğlu Şevket Bey, 61
Gökçe Gölü, 126
Gökdağ, 14
Göktaş, 88
Göle, 25, 41, 42, 63, 134
Göller, 79, 80, 83
Gönye, 87, 88
Gönye Kalesi, 88
Gülübağdat, 118
Gümrü, 25, 29, 42, 111, 142
Gümüşhane, 77, 140
Gürcistan, 5, 13, 18, 20, 22, 23, 25,
39, 57, 59, 126, 127, 132, 135,
136, 140, 144, 145, 146, 147, 149,
150, 151, 152, 153, 155, 156, 157,
177
Gürcü, 4, 5, 13, 20, 39, 54, 57, 60,
63, 65, 66, 68, 86, 109, 112, 121,
123, 125, 126, 127, 128, 131, 135,
136, 137, 142, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 153, 154,
155, 157, 158, 163
Güril (Gurya), 24
Gürnatel (Susuz), 79, 95
Gürya, 13, 14, 19, 20, 21, 22
Gürya Kraliçesi, 13, 20
Gürye Beyi, 27
H. Sandwith, 27, 28
Hacı Didâri Efendi, 159
Hacı Mevlût Efendi, 53
Hacı Şakir Efendi, 61, 86, 87

- Hafız oğullarından Mehmet Efendi, 96
- Hahavuç, 77
- Halil Paşa, 137
- Halis Ayık, 94
- Halit Bey, 71, 76, 80, 81, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 100, 101, 118, 119, 120, 130, 131, 133, 134, 137, 138, 142, 143
- Halvaşı İshak Efendi, 62
- Hamsekar, 41
- Hamşa, 57
- Hamşi Celal Bey, 79
- Hamşi oğullarından Ramiz Bey, 95
- Hamşioğlu Cevdet Bey, 138
- Hamşioğlu Kaya Bey (Şenol), 133
- Hamşioğlu Necip Bey (Acar), 78
- Hamşioğlu Ramiz, 85
- Hamşioğulları, 57, 59
- Hamşizade İsa Cemâl ve Temur Bey, 53
- Hamşizade Kör Hüseyin Paşa, 113
- Hamşizade Nuri Bey, 52, 71
- Hamurkân, 110
- Hamza Ağa (Polat), 97
- Hanak, 134, 173
- Hanlar, 93
- Hanları, 124
- Hantuşet (Hanlı), 84
- Harbiye Nazırı Nazım Paşa, 88
- Harhan, 77, 78, 91
- Harp Tarihi Encümeni, 67
- Hasan Paşa, 38
- Hatla (Taşlıca), 91
- Hatisof, 99
- Hayriye köyü, 50
- Haytalar'dan Arif oğlu Ziya (Tokdemir), 79
- Haznedaroğlu, 19, 20
- Hemşizade Necip Bey (Acar), 121
- Hertevis, 14
- Hertvis, 13, 63
- Hınçak, 55, 67
- Hınçak Cemiyetinin, 55
- Hımıs, 24
- Hırستیyan, 13, 39, 48, 49, 50
- Hırs/Hars (Kirazalan), 97
- Hırtıs, 13, 24
- Hilmi Bey, 130
- Hindiban, 138
- Hoca oğullarından Ahmet Çavuş, 97
- Hoçoroğlu Ali Ağa, 56
- Hoçuroğlu Musa, 56
- Hod (Maden), 44, 97, 102
- Hod çetesi, 72
- Hod köylü Altunoğlu Bilal, 72
- Hod'dan (Maden) İzzet Ağa, 63
- Hodlu Mahmut Çavuş, 71
- Hodriçor, 66
- Hopa, 44, 72, 75, 76, 81, 85, 87, 88, 90, 92, 107, 131, 133, 152
- Hozapın Gölü, 14
- Hudud kumandanı İbrahim Bey, 71
- Hula, 22, 41, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 133, 134, 138, 144
- Hulalı Şeref, 58
- Huvak, 117
- Huy, 122, 128
- Huzur Hocalığı, 53
- Hüseyin Bey, 79, 113
- Hüseyin Efendi, 53
- Hüseyin Hami Paşa, 35
- Hüseyin Rauf (Orbay), 128
- Hüseyin Sabri Paşa, 35, 36, 37
- İğdır, 43
- II. Sultan Hamit, 32

Irak, 139
Irmaklar'dan Aziz Ağa, 61
İbişagağilin Hasan, 85
İbrahim Hakkı Bey, 88
İçkale Deresi, 88
İd, 111, 112, 117, 118
İmeratya, 20
İmerhev, 47, 61, 64, 85
İmerhev'den Kürdigize Osman Efendi, 61
İmerhev'den Torun Efendi, 61
İngiliz, 5, 24, 27, 28, 30, 32, 86, 129, 130, 131, 132, 135, 137, 138, 142, 143
İran, 15, 16, 18, 29, 114, 122, 128
İsa Bey, 58, 130, 131, 138, 144, 145, 157
İsa ve Cemal Temür, 41
İsa, Temür ve Cemâl Bey, 58
İshak Yavuz Efendi, 77, 78
İslâm Şûrası, 126
İsmail Ağa, 70, 87
İsmail Coşkun, 69, 121, 129
İsmail Coşkun Efendi, 121
İsmail Coşkun, 70
İsmail Hakkı Bey, 75
İsmail Hakkî, 5, 161
İspir, 4, 66, 71, 91, 95, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 124
İstanbul, 4, 13, 24, 26, 27, 29, 32, 34, 39, 43, 49, 54, 55, 56, 60, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 102, 118, 119, 121, 122, 126, 130, 132, 137, 141, 143, 144, 151, 153, 158, 159, 160, 162, 165, 167
İstiklal Mahkemesi, 130
İstiklal Savaşı, 96, 141, 196
İstomin, 111, 112

İşhan, 74, 75, 78, 116, 117, 118
İşhan köyü, 118
İşhan Taburu, 74, 78
İttihat ve Terakki, 69, 73, 88, 89
İvanof, 78
İzmit, 50, 168, 169
Jandarma Kumandanı İbrahim Bey, 137
Kabanı-Aşağı, 44
Kadir Ağa, 4, 66, 68, 69, 70, 72, 81, 82, 94, 95, 100
Kadri Bey, 31
Kafkas, 13, 14, 65, 66, 73, 92, 98, 117, 121, 122, 126, 141, 196
Kağızman, 13, 35, 101, 122, 131, 178
Kâhya oğullarından Şükrü Bey, 70, 91
Kaleboğazı, 74, 78
Kamarof, 46
Kamil Hoca, 79
Kamil Paşa, 88
Kamyanski, 118
Kantaroğlu Sefer Ağa, 66
Kaptan Brus, 129
Kaptan Mehmet Bey, 36, 42, 164
Karabekir Paşa, 122, 124, 125, 130, 131, 134, 136, 139, 141
Karabıyık, 124
Karacadağ, 117
Karadağ, 118
Karadeniz, 4, 13, 19, 20, 21, 24, 26, 64, 66, 73, 74, 83, 87, 89, 90, 91, 92, 108, 110, 126, 152
Karadenizli, 15
Karadere Suyu, 110
Karahisar, 105
Karakilise (Karaköse), 35
Karaköy, 79, 85, 86, 87

Karaköy'den Bilal Ağa (Çelik), 85
Karaşarov, 134
Karaorgan, 73
Karavat, 103
Karhol Dağı, 15
Karnavas, 112
Kars, 3, 9, 13, 19, 20, 23, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 41,
42, 43, 44, 51, 61, 63, 64, 67, 101,
111, 112, 114, 119, 122, 123, 126,
129, 131, 133, 134, 139, 141, 142,
144, 148, 149, 151, 152, 162, 174,
176, 177, 196
Kars kalesi, 25
KARS ZAFERİ, 3
Karlı Hatunoğlu Kurt İsmail
Hakkı Paşa, 35
Kasap Hüseyin Paşa, 38
Kâşif (Keş) oğlu Yusuf Ağa, 77
Kâşifoğlu (Keşoğlu) Yusuf Ağa,
63
Kâşifoğlu Yusuf Ağa, 70
Katolik, 16, 17
Kayabaşı, 36, 163
Kazak, 13, 22, 30, 75, 82, 117,
119, 163, 164
Kazım Karabekir Paşa, 122, 124,
130, 131, 132, 134, 135, 138, 141,
142, 149, 150, 151, 158
Keda kazasından Davud Efendi, 53
Keldağ, 94
Keleş oğullarından Hasan ve
Abbas Ağalar, 94
Keleşoğlu Hasan ve Abbas, 70
Kelkit, 120
Keri, 66, 111
Kerimoğlu Arslan Ağa (Subaşı),
61
Keşiş Efendi, 69

Khahol, 175
Khorsor, 119
Kırım, 27, 57, 177
Kırımlioğullarından Abdullah
Efendi, 53
Kırklar Dağı, 119
Kızılhaç, 101
Kızıltepe, 42, 43
Koban Plaston, 117, 119
Koban Plaston Tugayı, 83, 117,
119
Kobliyan, 23, 24
Koçakh, 59, 60
Koç-Börü, 78
Koçkanis, 117
Konaklı, 63
Kop Dağı, 119
Kop Dağları, 92
Koruzol (Koruzoğlu), 54
Köse Mehmet Paşa, 14, 16, 18
Köstekoğlu İsmail, 71
Kropatkin, 17
Krutin, 116
Kuban, 24, 75
Kuçakzade Mehmet Bey, 135
Kukuloğlu (Nalbantlık yapardı)
Kaya Usta, 79
Kurmay Yarbaylardan Sadullah
Bey, 128
Kurt İsmail Paşa, 43
Kurudere'den Molla Ömer, 85
Kutaleladze, 112
Kutanelatze, 66
Kutayıs, 66, 132
Kuthev, 85
Küçan (Kocabey), 52, 53, 79
Kürtler, 67
Kütayıs, 13, 20, 59
Lâdik, 79

Lala Mustafa Paşa, 15, 29
Landiya, 63, 121
Laz Çeteleri, 30
Lazistan Sancağı, 28
Lazların Reisi Ali Bey, 29
Lek oğlu Ali Ağa, 98
Leon Hamşa, 57
Limni, 128
Livanalı, 15, 17, 19, 28, 30, 31, 40
LİVANALI, 3, 27
Livanalı Ali, 17
Liyahof, 66, 87, 107, 108, 109, 110
Londra, 32, 151
Loris Melikof (Melikyan), 35
Lusuncur, 56, 95
Lüsüncür (Değirmentaşı), 70
M. Adil Özder, 28
Maçahel, 46, 47
Maden (Hod), 165
Maden Hanları, 97
Mahmut Çavuş, 71, 72
Mahmut Şevket Paşa, 89
Maliyeci Said Bey (Babacan), 133
Mamahatun, 122
Mamoyoğulları, 133
Mansurat Dağı, 91
Maraditli Halvaşı Servet Bey, 129
Maraş, 56, 139
Maslofski, 65, 67, 68, 73, 82, 89, 92, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 116, 117, 120, 196
Mazlumî, 5, 175
Megrel (Mingrel), 24
Mehmed Cevad, 155
Mehmet Ali Bey, 29, 55
Mehmet Arif Bey, 37, 38, 39, 41
Mehmet Edip Dinç, 70, 100
Mehmet Efendi, 98

Mehmet Ervâhî, 5
Mehmet Koç, 133, 165
Mehmet Paşa, 14, 15, 18, 42
Mehmet Remzi (Çagal), 53
Melikof, 35, 36, 37, 42, 43
Melo, 4, 44, 56, 66, 71, 72, 74, 75, 80, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 100, 101, 102, 117, 119, 120, 131
Melolu Ömer Ağa, 94
Memişzade, 57
Meris'ten Şükrü Bey, 62
Mersevan Dağı, 75, 93
Metin oğlu Mehmet Efendi, 97
Micinkert, 114
Micirkert, 73
Midilli, 109, 110
Midivani kardeşler, 151
Migrel, 19
Mikelet, 86
Millî Subay Ahmet Efendi, 47
Mingrel Alayının, 21
Mingrelya, 20
Miralay Hasan Bey, 41, 42
Mirliva Ali Paşa, 37, 38
Mirliva Hafız Hakkı Paşa, 115
Mirye, 61, 64, 159, 160
Misak-ı Millî, 132
Molla Aziz Efendi, 95
Molla Halil, 85, 95, 133
Molla Halil Efendi (Çelik), 85
Molla Sabit Bey, 71, 92, 95
Molla Sabri oğlu Şükrü, 99
Mondros Mütarekesi, 5, 86, 122, 123, 125, 128, 141
Moskof, 24, 171
Moskova, 5, 73, 151, 152, 153
Moslofski, 4, 67
Muahede-i Kat'îye, 3, 50, 51
Mudanya, 29

Muhacirler Destanı, 104
Muhacirlik, 4, 102, 166
Muhtar Destanı, 107
Murgul, 5, 78, 88, 89, 90, 91, 92, 168, 169, 170
Murgul Destanı, 5, 168
Murgullu İmamzade Mehmet Efendi, 69, 88, 100
Mustafa Âdil Özder, 3, 7, 10, 196, 197
Mustafa Ağa oğlu Burhan, 99
Mustafa Efendi, 97
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), 132
Mustafa oğlu Ali Budak Bey, 96
Mustafa Paşa, 28, 29, 130
Muş, 24, 140
Muvahhit Zeki Bey, 153
Muzaffer Lermioğlu, 103
Müderris oğullarından Âbid Efendi, 53
Müderris Yusuf Ziyaeddin (Arslan), 53
Müezzinoğlu Mustafa Ağa, 63
Müftü Ahmet Efendi, 133
Müftüzade Ahmet Efendi, 31
Müker köy, 70
Münir Bey, 131
Müşir, 29, 34
Nalbant Kaya Usta, 85
Naldöken, 70, 91
Naldökenli Arslan Pehlivan, 91
Nazım Efendi, 70, 100
Nazımo Hanım, 71
Nazime Hanım, 130, 145
Necip Acar, 71, 72, 75, 80, 138, 144, 198
Necip Acar Bey, 71, 80, 138, 198
Necip Bey, 72, 78, 121, 131, 142, 143, 145
Nevrosiski, 73
Nezir Bey (Ağaoğlu), 82, 95
Nigzevan, 56, 70
Nihak (Yokuşlu), 97
Nikola, 5, 32, 61, 66, 72, 73, 92, 100, 112, 113, 114, 175, 176, 177
Nikolay, 27
Nikolayef, 21, 100
Nikolayeviç, 93
Nimet Efendi, 78
Nimet Suzanî, 77
Norasiski, 132
Numan Efendi, 53
Numan ve Necip Beyler, 41
Nuri (Killigil) Paşa, 5, 137
Nuri Paşa, 130, 136, 137, 138, 139
Nusret Bey, 85
Nüfus Memuru Rıfât Bey (Koçak), 133
Oblast, 63
Oblastı, 63
Odesa, 73
Of, 110
Okker (Havuzlu), 96
Okrobaket (Köprülü), 80
Okrobaketli, 80
Okrok, 45, 54, 63, 98, 101
Okrok Naçalığı, 54, 101
Okrobaket, 80
Oltu, 4, 18, 19, 25, 37, 40, 41, 44, 57, 63, 64, 73, 74, 78, 87, 101, 111, 112, 115, 116, 117, 122, 123, 130, 131, 133, 137, 138, 141, 145
Oltu Kesimi Savaşları, 4, 111
Oltu-İd, 112
Omana (Ormanlı), 91
Orşnak, 133

Orucuk, 44, 74, 75, 77, 97
Orucuk (Oruçlu), 44, 75, 97
Orucuk köyü, 74
Osman Ağa, 19, 53, 72, 95
Osman Efendi, 53, 61, 64, 96, 97, 100, 133
Osman Ziya Efendi (Ermiş), 120
Osman Ziya Ermiş, 94, 96
Osmanlı, 13, 27, 29, 32, 39, 44, 45, 50, 52, 53, 55, 60, 65, 67, 73, 91, 93, 102, 120, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 135, 139, 140, 145, 153, 155, 156, 161, 163, 173, 196
Ömer Hilmi (Gür), 75
Ömer Kamil Bey, 153, 158
Ömer Kamil Bey'i (Küntay), 158
Özgüret, 14, 20
Pakeviç, 13, 14
Paris Konferansı, 5, 139, 140
Pasin, 35, 87, 111
Pasinler, 4, 74, 108, 111, 131
Paskeviç, 14, 17, 20, 22, 24, 25
Peltek oğlu Murat Efendil, 133
Pertev Bey, 71
Peşvet Deresi, 93
Petersburg, 32, 61, 100
Pınarlı'dan (Bukosman mahallesindeki Agara Atabeylerinden) Nevzat Bey., 85
Plaston, 83, 110, 119, 120
Plevne, 33, 34
Plevne Savaşı, 34
Plevne Zaferleri, 33
Polçovnik, 174
Pontus Devleti, 132
Pori, 13
Poshov İstarşinalık, 63
Poskov, 23, 25
Poti, 13, 24
Prens Mihail Aleksandroviç, 66
Prusya, 24
Purut Irmağı, 25
Rabat, 93
Raci Damacı, 137
Raci Damarcı, 60
Rahî, 165
Rasim ve Celal Beyler, 82
Rastislov, 109
Rauf Bey, 131
Recâî, 5, 52, 53, 172
Recep Efendi, 64, 70
Recep Reis, 98
Reisi Rıza Tevfik (Bölükbaşı), 140
Reşat Hikmet, 128
Rıza Bey, 87, 88, 121, 133, 134
Rize, 75, 76, 87, 107, 109, 110, 125
Romanoflar, 61
Romanya, 34
Rumeli, 3, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 43, 44
RUMELİ, 33
Rumeli Cephemiz, 3, 33
Rus, 3, 4, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 98, 99, 100, 101, 102, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 126, 127, 128, 137, 141, 142, 148, 151, 165, 166, 172, 173, 175, 196
Rus Naçaliği, 77, 78
Ruslar, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 30, 34, 35, 36,

41, 43, 44, 45, 47, 48, 51, 56, 57,
 58, 60, 63, 65, 68, 69, 70, 72, 75,
 76, 77, 78, 82, 83, 85, 86, 87, 88,
 90, 92, 93, 95, 99, 101, 102, 108,
 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117,
 118, 119, 120, 121, 175
 Rusya, 3, 4, 13, 18, 19, 25, 27, 32,
 33, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52,
 56, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 72,
 73, 74, 87, 98, 99, 117, 120, 123,
 126, 127, 131, 139, 147, 148, 151,
 160, 165, 166
 Rütbe-i Rabia, 31
 Sabi Bey, 85
 Sabit Ağa, 85
 Sabit Bey, 71, 79, 80, 83, 84, 85,
 90, 92, 95
 Sabunet Postası, 91
 Sadi Kocaş, 141, 197
 Saffet Paşa, 44
 Sahara, 64, 78, 79, 80, 81, 83, 84,
 85, 90, 92, 102
 Sahara Dağı, 64, 78
 Sahara savaşları, 84
 Sakarya köyü, 64
 Saken, 20, 22, 23
 Salalet, 75, 76, 77, 101
 Salavat, 126
 Samsun, 50, 51, 87, 132, 140, 169
 Saracoğlu Şükrü Bey, 123
 Sarı Hakkı, 6, 177
 Sarıbudak, 44, 56, 75, 93, 120
 Sarıgöl, 75
 Sarıkamış, 4, 9, 14, 81, 82, 87, 99,
 101, 102, 111, 112, 113, 114, 115,
 116, 120, 122, 142, 196
 Sarp, 88, 152
 Sarzep, 81, 134
 Satlel, 47, 52, 64, 78, 79, 82, 85,
 95, 99
 Satlel (Söğütlü), 52, 82, 85, 95
 Satlel Kalesi, 78
 Savaş köylü Ali Ağa, 70, 100
 Sefer ayı, 31
 Sefil Hoca, 5, 173, 174, 175
 Sefili, 5, 162
 Selahattin Çoruk, 88
 Selanik, 87
 Selim Paşa, 19, 26, 57
 Semih Nafiz Tansu, 89
 Server Bey, 86
 Sevr Muahedesi, 5, 29, 140, 141
 Sırbistan, 74
 Sibirya, 99, 100, 117
 Silistre, 24
 Simon Medivani (Movi-Divânî,
 Mîr-Divânî), 146
 Sinkot, 68, 70, 82, 93, 94, 100
 Sirya, 63, 70, 77, 98, 100, 131, 158
 Sirya (Zeytinlik), 63, 98
 Sirya'dan Sabit Ağa, 63
 Sivas, 23, 132, 139, 141
 Sivastopol, 73, 87, 109
 Sivridağ, 117
 Sofiya, 13, 14, 20
 Sofya, 34
 Soğanlı Dağları, 14, 73
 Sokhum, 27
 Sultan Abdülhamit, 33
 Sultan Hamit, 42, 162, 164, 167,
 175
 Suluban (Pınarlı), 84, 134
 Suriye, 139
 Susam oğullarından Mehmet Ağa,
 96
 Süleyman (Özbey) Efendi, 53
 Süleyman Bey (Taşkan), 99

Süleyman Paşa, 40, 41
Süleyman Taşkan, 26, 85, 90, 98,
101, 197
Sümbüllü, 93
Süvari Yüzbaşı Bekir, 76
Süvet (Seyitler), 63, 78, 100
Süvet Düzü, 77
Şaban Ağa (Erişti), 84
Şadut (Çıralı), 97
Şair Nimet Suzan Efendi, 77
Şalcı, 72, 103
Şalikoğlu Kadem Pehlivan, 72
Şapolet, 74
Şark Cephesi, 142, 149, 150, 151,
154, 155, 158, 196
Şatır oğlu Kaya Usta, 79
Şavşat, 3, 4, 9, 25, 38, 40, 44, 45,
46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 57,
61, 63, 64, 70, 71, 72, 78, 79, 80,
81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 91, 92,
95, 98, 99, 102, 103, 114, 121,
123, 126, 130, 131, 134, 135, 138,
143, 144, 145, 152, 153, 157, 159,
160, 161, 162, 170, 172, 173, 196
Şavşatlı Muhammet, 170
Şehitlik, 88
Şeref Paşa, 58
Şerif Bey, 41, 57, 96
Şerif Pehlivan, 96
Şevket Bey, 64
Şevket-il kalesi, 26
Şevki Erişti, 84
Şindoban, 138
Şirvan, 16
Şorak köyü, 30
Ştange, 76, 78, 81, 82, 83, 87, 88,
93, 94
Ştange Bey, 76, 78, 81, 82, 83, 87,
88

Şurmak Bağları, 77
Tabakoğlu Süleyman (Taşkan),
121
Tahdid-i Hudud Komisyonu, 25
Tahsin Bey, 71, 81
Takizade Hacı Zeynel Abidin Bey,
101
Takvim-i Vakayı, 31
Talat Paşa, 60
Taşnak, 67, 141
Tat Abdullah, 134
Tavdgürdize, 26
Tavusker, 38, 40, 44, 112, 114,
116, 117
Tazegöl, 124
Tebriz, 122, 128
Teesdal (Tizdeyl), 27
Teesdale, 30
Tekâlif-i Harbiye, 104
Tekirdağ, 24
Temur Paşa, 133, 134
Temür Bey, 48, 58, 59, 60, 61, 82,
83, 86, 87, 100, 137, 143, 144
Teşkilat-ı Mahsusa, 69, 72, 81
Teşkilat-i Mahsusa, 75, 76, 87, 89
Tetrufey, 112
Tevfik Bey, 55, 56, 57
Tevfik Efendi (Ataman), 61
Thompson, 30
Tiflis, 14, 18, 25, 26, 35, 37, 61,
62, 63, 66, 69, 82, 87, 93, 98, 99,
100, 101, 111, 131, 132, 139, 142,
143, 151, 152, 154, 156
Tiflis Ermeni Cemiyeti, 98
Tiflisli Abaşıdze, 54
Tilkitepe, 124
Toka, 50
Tolci, 44
Tolçı, 50, 148

Topçu oğullarından Molla Ali, 84
 Tortum, 4, 96, 110, 111, 117
 Tortum Savaşları, 4, 117
 Trabzon, 5, 19, 20, 27, 69, 87, 90, 107, 109, 110, 122, 125, 126, 130, 131, 132, 133, 137, 139, 141, 146, 151, 153, 158
 Trabzon Antlaşması, 125, 126
 Trabzon Valisi Cemal, 69
 Tufan Bey, 62, 143
 Turan hayali, 115
 Tuzcuoğlu, 21
 Türk, 7, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 37, 39, 43, 44, 48, 49, 51, 52, 54, 56, 60, 64, 65, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 83, 86, 87, 92, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 157, 158, 165, 166, 196, 197
 Türkistan, 75, 110, 115, 116, 117, 118, 119, 177
 Türkistan Avcı Alayı, 110
 Türkiye, 5, 13, 14, 20, 32, 52, 56, 60, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 75, 86, 90, 91, 98, 99, 100, 102, 111, 117, 123, 125, 127, 137, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 155, 156, 157, 165, 166, 197
 Türkler, 14, 20, 21, 26, 27, 51, 67, 68, 89, 99, 108, 112, 114, 136
 Tütüncüler, 121
 Uçasko-Okrok (Kaza), 63
 Urus, 159, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 174, 175
 Üç Sancak, 3, 45, 49, 50, 60, 63, 121, 123, 124, 125, 128, 131, 132, 139, 149
 Üçirmaklar, 53, 72
 Üçüncü Plevne Zaferi, 34
 Üsteğmen Subbi, 76, 77
 Van, 66, 139
 Vanta (Elmah) köyü Yakup Ağa (Demirel), 79
 Vantalı (Cakelilerden), 85
 Vardosan, 91
 Vasil Paşa, 31
 Vaşkan, 117
 Vehbi Efendi, 53
 Veli Paşa, 26
 Veysel Usta, 85
 Vezirköy, 63, 66
 Vezirköylü (Vazirya)ü Emin Ağa, 57
 Vezirköylü Kantaroğlu Sefer Ağa, 63
 Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, 133
 Voronzof Daçkof, 62, 73, 92
 Voronzov Daşkov, 98
 Williams, 27, 28, 29, 30, 31
 Wilson, 140
 X. U. Pilorof, 116
 Yahnılar Zaferini, 42
 Yahya Dede Bey, 29
 Yahya Dede Paşa, 56
 Yakup Cemil, 69, 70, 76, 80, 81, 88, 89, 91, 94
 Yakup Cemil Bey, 69, 80, 81, 88, 91, 94
 Yakup Şevki Paşa, 122
 Yalağuzçam, 78, 81, 83, 85, 111, 138

Yalnızçam, 37, 38, 39, 40, 41, 81,
82, 83
Yaralı zadelerden Ahmet Bey, 133
Yarbay Mehmet Nihat Bey, 114
Yavuz zıhlımız, 109
Yavuz zırlımız, 87
Yavuzköy, 78, 79, 84
Yeşilköy, 34, 44
Yıldırım mahallesi, 57
Yudenîç, 110, 118
Yukarı Süles (Koyunlu), 53
Yukarı-Kür, 25
Yusuf Aksakal, 82, 85
Yusuf Aksal, 84
Yusuf Bey, 62, 64, 79, 85, 87, 95
Yusuf Hikmet (Bayur) Bey, 139
Yusuf oğlu Molla Rüştü, 91

Yusuf Rıza Bey, 70, 87, 88, 90,
121
Yusuf Tayyar Bey, 55
Yusufeli, 4, 23, 25, 38, 56, 70, 72,
74, 79, 83, 92, 93, 95, 96, 97, 101,
102, 118, 120, 133, 198
Yusufelili Mustafa Çavuş, 78
Zafernâme, 57
Zansul (Damar), 89
Zihni Bey, 145
Zihni Ural, 145
Ziver Efendi (Demiröz), 158
Ziver Seçkin, 82, 84, 85
Zivin Zaferi, 42
Zoybar, 96
Zöhret Mahallesi, 72

KAYNAKLAR

A. Kitaplar:

1. Atatürk: Büyük Nutukları.
2. Ahmet Muhtar Paşa, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi.
3. Ahmet Saip: Son Osmanlı Rus Muharebesi.
4. Ali Cevat: Harb-i Umumi Bidayetinden Beri Geçen Mühim Vaka-i Harbiye.
5. Ali Kemal Meram, Türk-Rus İlişkileri, 1970.
6. Aziz Samit İlter, Sarıkamış Felaketi.
7. Aziz Samih İlter, Kafkasya Cephesi Hatıraları, 1934.
8. Baki: Büyük Harpte Kafkas.
9. Celal Erkin: 1828-1829 Türk-Rus Harbi, Kafkas Cephesi, 1940.
10. Cevdet Kerim (İncedayı): İstiklal Savaşı Konferansları, 1927.
11. Fahrettin Erdoğan: Türk Elllerinde Hatıralarım, 1954.
12. Fevzi Çakmak (Maraşal), Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, 1936.
13. Kazım Karabekir (General), Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu.
14. Kazım Karabekir (General), İstiklal Hatıraları, 1960.
16. Maslofski: Umumi Harpte Kafkas Cephesi (1935 Genel Kurmay Matb. tenkid noktalarıyla birlikte Türkçeye çeviren Emekli Yarbay Nazmi)
17. Mehmet Arif (Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mühimme Kâtibi), Başımıza Gelenler, 1877-78 savaşı üstüne yazılmış.
18. M. Fahrettin Kırzioğlu: Kars, 1943.
19. M. Fahrettin Kırzioğlu: Edebiyatımızda Kars, II, 1958.
20. M. F.Kırzioğlu: 100. Yıldönümü dolayısıyla 1855 Kars Zaferi. 1955.

21. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu: Kars'ın kurtuluşunun 50. yıldönümü dolayısıyla: Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1970.
22. Mustafa Âdil Özder: Çoruh-Şavşat, 1945 (tarih bölümleri).
23. Mustafa Âdil Özder: Türk Çoruh'ta Kurtuluş ve Anavatana Kavuşma Anlamı, 1947.
24. Mustafa Âdil Özder: Yakın Yurt, 1950.
25. Osman Nuri: Abdülhamit Sani Devr-i Saltanatı, 1327 (1911).
26. Sadi Kocaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, 1907.
27. Yusuf Hikmet (Bayar): Yeni Türkiye Devletinin Harici Ziyneti

B. Başlıca belge, makale, not ve anılar:

1. Ankara'da Hâkimiyeti Milliye gazetesinin 23 ve 24 Şubat 1337 (1921) sayıları.
2. Harp Tarihi Vesikaları dergisi (1960, sayı 31; 1962, s. 39; 1964 s. 40-48).
3. Harp Tarihi arşivindeki fotokopisi alınmış vesika (22/23 Şubat 1921).
4. Ardanuçlu Âdem Şentürk (Efkâri)'ün anıları.
5. Ardanuçlu Azmi Bey (Varol)'un anıları.
6. Artvinli Arslan Çoşkun'un anıları.
7. Artvinli Mahmut Şıpal'ın anıları.
8. Artvinli Ziver Demiröz'ün anıları.
9. Artvinli (Bursa'da) Tuzcu Mustafa Ağa'nın anıları.
10. Mustafa Âdil Özder'in Çıldır Atabeyleri, Torunları, Tarihi ve Soykütükleri (bire kopyası Fahir Atabek Paşa ile M. Fahrettin Kırzioğlu'ya verilmiştir): Ayrıca 1915-1921 yaşantı anıları.
11. Raci Daznacı: Temur Bey (ismi yok) hakkındaki makaleleri.

12. Süleyman Taşkan (1886-1964), Batum ve havalisi isimli ve 1905 basımlı Rusça eserden yaptığı çeviriler; ayrıca yazılı 1914-18 yılları anıları.
13. Şavşatlı Hamşioğlu Behlül Bey'in arşivinden çıkan belgeler.
14. Şavşatlı Mecit Tokdemir Efendi'nin anıları ve notları.
15. Şavşatlı Ziver Seçkinin savaş anıları.
16. Şavşatlı Yusuf Aksakalın savaş anıları.
17. Şavşatlı Necip Acar Bey'in anıları ve notları.
18. Şavşatlı Kaya Şenol Bey'in savaş anıları.
19. Yusufeli Osman Ziya Ermişin anıları.
20. Kürşat KURTULGAN, "Konya'ya İskân Edilen Arap Mülteciler (1920-1928)", *Gazi Akademik Bakış, Cilt 5, Sayı 10*, Ankara 2012, (S.129-136).
21. Kürşat KURTULGAN, "Milli Mücadele Döneminde Anadolu'da Azınlıkların Nüfus Hareketleri", *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı 30*, Konya 2010, (S.25-39).